

STUDIES
OVER DE SOCIAAL-ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG

IV

SOCIAAL-HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

De Migratie in de Mijnstreek 1900-1935.

E R R A T A.

=====

Bladzijde 23.

Dertiende regel van beneden:
in plaats van 103% Lees 1300%.

Elfde regel van beneden:
in plaats van r uim 10 maal lees: ruim 13 maal.

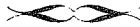
Bladzijde 139.

Vierde regel van beneden:
in plaats van 76,1 Lees: 71,6
in plaats van 73,1 Lees: 87,8.

~~Handwritten scribbles and signature~~

P. Dr Remigius Dieteren O. F. M.,

DE MIGRATIE
IN DE MIJNSTREEK
1900-1935

SOCIAAL-HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG
MAASTRICHT 1959

Aan Mgr Dr H. A. Poels zaliger gedachtenis en aan
zijn overleden zowel als aan zijn nog levende medewerkers
in de Mijnstreek.

W O O R D   V O O R A F

De plotse en snelle ontwikkeling van de mijnindustrie in Nederlands Limburg, gepaard met een massale inwijking van vreemde arbeiders, in het begin dezer eeuw, heeft niet alleen het economisch uitzicht en de economische structuur van dit voorheen overwegend agrarisch gebied grondig gewijzigd maar ook allerlei sociale en morele spanningen en conflicten opgeroepen tussen de levensvormen en levensnormen van de autochthone bevolking en die van de inwijkelingen, die een bedreiging vormden voor de nationale en zedelijke gaafheid van deze bevolking.

In dit werk, waarmede de auteur, Zeereerwaarde Zeergeleerde Pater Dr R. Dieteren O.F.M., het doctoraat in de sociale en politieke wetenschappen aan de Katholieke Universiteit van Leuven verwierf, wordt deze boeiende phase van de ontwikkeling van het Limburgse landbouwgebied tot mijngebied op streng-wetenschappelijke wijze geschetst, waarbij dan vooral aandacht wordt geschonken aan de invloed van de immigratie op de criminaliteit en op de huwelijksbeleving.

De wetenschappelijke standing van dit werk blijkt ten overvloede én uit de rijke belezeneid, waarvan de auteur blijk geeft én vooral uit de omvang van het statistisch materiaal, dat hij, in samenwerking met een groep medewerkers, verzameld heeft: meer dan 300.000 gevallen heeft hij onderzocht en op kaart gebracht. Zelden kan een sociologisch onderzoek bogen op zulk een ruime documentatie. Daarnaast heeft Schrijver nog gebruik gemaakt van plaatselijke archieven en pers en van een uitgebreid aantal interviews bij personen, die getuigen waren van de ontwikkeling der Limburgse Mijnstreek.

Om deze hoge wetenschappelijke verdiensten kan dit werk dan beschouwd worden als een waardige bekroning van de academische vorming van de auteur.

VIII

Het is ook de bekroning van jarenlange, persoonlijke studie en navorsing: reeds vanaf zijn jeugdijaren heeft de auteur, die zelf geboren en getogen is in het Limburgse mijngebied, de droom gekoesterd de strijd om het behoud van zijn Heimat vast te leggen in een wetenschappelijk verantwoorde synthese. Sedert jaren werkt hij aan de opbouw van deze synthese en in talrijke publicaties bracht hij de resultaten van die noeste arbeid. Wij vermelden o. m. van zijn vroegere werken: "Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg 1911-1951" (Heerlen, 1951, 224 blz.) en "Mens en Mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond" (Heerlen, 1953, 342 blz.). Al deze publicaties evenals dit werk, dat op verre na nog niet de rijkdom van het verzamelde studiemateriaal uitput, laat ons de gewettigde hoop koesteren, dat de pas gepromoveerde doctor onverpoosd zal voortarbeiten aan de verwezenlijking van zijn jeugddroom en ons verblijden zal met een volledige sociale geschiedenis van het Limburgse mijngebied.

Dit werk verschijnt bij de tiende verjaring van de stichting van het "Sociaal Historisch Centrum voor Limburg" waarvan de auteur grondlegger en bezieler is. Deze stichting, waarvan wij geen weerga kennen in een ander gebied, heeft niet alleen de verdienste een haast onoverzienbaar materiaal van documenten en archieven voor de sociale geschiedschrijving van Limburg te hebben vergaard; zij heeft ook een aantal jonge geleerden tot arbeid op dit gebied aangespoord en geholpen en op deze wijze zijn reeds meer dan dertig studies tot stand gekomen. Waaruit dan duidelijk wordt, dat de wetenschappelijke verdiensten van Dr R. Dieteren verder reiken dan zijn vele, persoonlijke arbeid: hij is ook de meester van een school, die Nederlands Limburg verrijkt met de kennis van zijn verleden en de sociale historiografie met een denkbeeldige studiearbeid over deze streek.

Dit werk van Dr Dieteren heeft meer dan historisch belang. De problemen, waarvoor Neder-

lands Limburg stond bij de opkomst van de mijnindustrie, stellen zich overal, waar industrialisatie doordringt op het platteland en waar dan ook desintegratieverschijnselen voorkomen. Aan de hand van het werk van Dr Dieteren kunnen de sociaal-practici leren hoe door tijdig ingrijpen en krachtdadig sociaal beleid, zoals het in Nederlands Limburg plaatsvond dank zij Mgr Dr Poels en zijn medewerkers, deze ontwikkeling ten goede kan geleid worden en het zwarte goud geen vloek moet zijn, maar een zegen worden kan.

De arbeid van Dr Dieteren is dan ook een hulde-monument aan de nagedachtenis van de grote sociale pionier, onze hoogvereerde vriend, Dr Poels.

Prof. Mag. Dr C. van Gestel O. P.

Leuven

XI

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING 1

Hoofdstuk I. DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN DE MIJNSTREEK

Par. 1 DE SITUATIE ROND 1900 6

Par. 2 DE ONTWIKKELING NA 1900 9

Opkomst en groei van de mijnindustrie 9; ontwikkeling van de verzorgingsberoepen 12; volksinkomen 15; belastbaar inkomen en vermogen 16; eenzijdige economische structuur 19.

Hoofdstuk II. DE DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING 22

Mobiliteit van de bevolking 22; mobiliteit en beroep 23; verstedelijking 26; verandering in de leeftijdsopbouw 26; samenstelling van de bevolking naar nationaliteit en godsdienst 30.

Hoofdstuk III. IMMIGRATIE EN SAMENLEVING

Par. 1 SAMENLEVING OP DRIFT 39

De mijnindustrie verwekte zakelijke veranderingen en trok vreemde personen aan 39; samenlevingsproblemen 41.

Par. 2 DE SAMENLEVING IN DE MIJNSTREEK 1900 42

Homogeen karakter 42; houding tegenover vreemden 46.

XII

Par. 3	MIGRATIE-MOTIEVEN	48
Par. 4	VANWAAR KWAMEN DE VREEM- DELINGEN?	54
Par. 5	WAARDERING VAN HET MIJN- WERKERS BEROEP	58
Par. 6	HET GEDRAG VAN DE VREEM- DELINGEN	62
	Mobiliteit der vreemdelingen 63; hun godsdienstige en morele hou- ding 67.	
Par. 7	HET KOSTGANGERSVRAAGSTUK	73
Par. 8	SLUISWACHTERS	78
	Ongewilde factoren 79; woning- bouw 81; woninginspectie 85; ziel- zorg 87; verenigingen van immi- granten 91.	
Hoofdstuk IV.	<u>PROBLEEMSTELLING EN ON- DERZOEK</u>	
Par. 1	LIMBURG VOOR DE LIMBURGERS?	93
	Aanpassingsproblemen 93; Oud- Heerlen 96; Kapelaan Conraedts 97; uitbarsting van latente spanningen 99; passanten-proletariërs 101; na- tionaliteit der huwendes 103.	
Par. 2	HET ONDERZOEK	105
	Wat onderzocht werd 105; metho- de en organisatie van de onderzoe- kingen 109; indeling van de verkre- gen gegevens: geografisch 112, chronologisch 115, criminologisch 116; criminaliteit van de Katholie- ken in Nederland en haar verkla- ringsgronden 118.	

Hoofdstuk V. DE INVLOED VAN DE IMMIGRATIE OP DE CRIMINALITEIT 124

De totale criminaliteit 124; aandeel van de fraude 127; vervolgte zaken exclusief fraude en overtredingen 129; hoge criminaliteit in de Oude Mijnstreek 130; agressieve, economische en sexuele criminaliteit 133; buitenlandse delinquenten 137; autochthone en allochthone criminaliteit in het algemeen 142; allochthonen ten aanzien van agressieve, economische en sexuele criminaliteit 147; immigratie en criminaliteit elders in Nederland en in het buitenland 150.

Hoofdstuk VI. DE INVLOED VAN DE IMMIGRATIE OP DE HUWELIJKSBELEVING

Par. 1 IMMIGRATIE EN CONCEPTIE V66R HET HUWELIJK 154

Het terrein van onderzoek 157; absolute en relatieve toename van v66r het huwelijk geconcipieerde eerstgeborenen 158; Maastricht vergeleken met de zes grote mijn gemeenten 161; leeftijd der moeders 167; geboorteplaats der ouders 168; stijgend criminaliteitsaandeel van de allochthone bevolking 172; aandeel van de buitenlanders 173; beroep van de man en conceptie v66r het huwelijk 175; houding van de autochthone mijn arbeiders 177; godsdienstige gezindte 179.

XIV

Par. 2	ECHTSCHIEDINGEN GEDUREN- DE DE PERIODE 1896-1935	182
	Het terrein van onderzoek 182; toename der echtscheidingen 183; echtscheiding en conceptie vóór het huwelijk, leeftijd van ge- scheiden vrouwen bij haar huwe- lijk 185; geboortestreek van de gescheidenen 187; Maastricht vergeleken met de Mijnstreek 189.	
	SAMENVATTING	192
BIJLAGEN:	A-tabellen	197
	Verwijzingen	219
	Geraadpleegde archieven, ge- drukte bronnen en literatuur	224
	Lijst van tabellen	230

I N L E I D I N G.

De moderne sociale geschiedenis van Zuid-Limburg is, mede onder invloed van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, het object geweest van verschillende sinds de bevrijding gepubliceerde studies.

Ieder van deze studies bestudeert meestal een bepaald facet van de sociale historie der Zuidlimburgse samenleving. Tot een synthese is men nog niet gekomen.

Onze studie was oorspronkelijk bedoeld als een poging tot zulk een synthese, maar de ervaring heeft geleerd, dat de tijd daarvoor nog niet rijp is. Er zullen namelijk nog meerdere detailstudies moeten worden samengesteld als evenzovele bouwstenen voor de verhoopte synthese.

Daarom beperkt zich ook onze studie tot een bepaald aspect en wel tot de invloed van de migratie in Zuid-Limburg. Zij bouwt voort op de statistische studie van Wachelder over de omvang van de migratie in Limburg vanaf de volkstelling in 1859 tot heden, verschenen in het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (1). De verschillende componenten van de migratie worden daarin afzonderlijk en uitvoerig besproken. De auteur mocht erin slagen de betreffende gegevens te bewerken over de periode van een gehele eeuw, iets wat tot dan toe, bij ons weten, noch voor Limburg als geheel noch voor zijn onderscheiden economisch-geografische gebieden was geschied. Meestal beperkt men zich immers tot het weergeven en bespreken van zulke gegevens tot de periode na 1900. In het bijzonder voor de Mijnstreek is dit te begrijpen, aangezien daar juist vanaf het einde der vorige eeuw diepingrijpende veranderingen optraden door de opkomst van de mijnindustrie. Ook het migratieverschijnsel was sinds 1900 in Zuid-Limburg, speciaal in de Mijnstreek, zeer opvallend.

Het centrale punt van onze studie is gelegen in de bestudering van de invloed, die de Zuidlimburgse samenleving heeft ondergaan tengevolge van de immigratie. Zij legt zich daarbij in velerlei opzicht beperkingen op. Vooreerst wordt de invloed van de immigratie op slechts enkele van de vele aspecten der Zuidlimburgse samenleving nagegaan en wel ten aanzien van de criminaliteit en enige vormen van huwelijksbeleving. Deze aspecten werden gekozen, omdat zij belangrijke momenten zijn in de samenleving en omdat de invloed van de migratie

hierop meetbaar is. Onze studie draagt derhalve een statistisch karakter, waarmee impliciet gesteld wordt, dat zij zich vooral op het meetbare gedeelte van de invloed der migratie richt.

Vervolgens is er een temporele beperking. Wij beperkten ons namelijk tot de periode 1900-1935, hoewel het onderzoek naar de invloed van de immigratie op de huwelijksbeleving ook betrekking heeft op de laatste vijf jaren van de vorige eeuw.

Juist vanaf de eeuwwisseling was de omvang van de migratie in Zuid-Limburg het grootst. Tot 1930 nam de immigrantenstroom voortdurend toe. De economische crisis van de dertiger jaren maakte hieraan niet alleen een einde, maar had ook tot gevolg, dat zeer veel immigranten de Mijnstreek weer verlieten. Op een andere reden, die ertoe bracht het onderzoek voorlopig in 1935 af te sluiten, komen wij in de studie zelf terug, namelijk de afnemende betekenis van onze norm voor het immigrant- en vreemdeling-zijn, gelegen in de geboorteplaats der betrokkenen.

Tenslotte beperkten we ons geografisch tot de Mijnstreek, omdat de omvang en de invloed van de immigratie gedurende de aangegeven periode het sterkste in dat gedeelte van Zuid-Limburg naar voren traden. De gegevens omtrent de overige gebieden van Zuid-Limburg zullen we slechts ter sprake brengen ter vergelijking. De geografische indeling van ons studiegebied zal in het vierde hoofdstuk meer concreet worden aangeduid.

Onze studie heeft derhalve tot object een onderdeel van de sociale geschiedenis der Zuidlimburgsche samenleving, temporeel en geografisch beperkt.

Het migratieverschijnsel wordt in deze studie geplaatst tegen de achtergrond van de economische en demografische ontwikkeling in de Mijnstreek. Met Zwanikken (2) zijn wij van oordeel, dat de bespreking van de sociaal-economische ontwikkeling aan die der demografische evolutie moet voorafgaan, omdat in de Mijnstreek de laatste duidelijk een gevolg is van de eerste. Hierbij zal niet worden gestreefd naar volledigheid, maar zal een en ander fragmentarisch naar voren worden gebracht.

Daarbij zal tot uiting komen, dat de Mijnstreek gedurende de periode 1900-1935 typisch een gebied in overgang vormde, waar zeer sterke veranderingen optra-

den, gepaard aan een grote mate van onrust op velerlei gebied. De betekenis en de gevolgen hiervan, alsmede de rol van de immigratie hierbij zullen uitvoerig worden belicht. Hiermee is de grondslag gelegd om de probleemstelling te concretiseren en het onderzoek in te leiden, gevolgd door de weergave van de resultaten der onderzoekingen ten aanzien van de invloed van de immigratie.

Het beeld van de Mijnstreek, dat uit deze gegevens naar voren komt, is niet altijd even opwekkend. Hierbij mogen evenwel vooral twee factoren niet uit het oog worden verloren. Vooreerst beperkt zich deze studie tot enkele aspecten van afwijkend gedrag, terwijl de gegevens zich niet lenen tot een vergelijking van deze aspecten in Zuid-Limburg en elders. Op de tweede plaats demonstrenen de onderzoekingen duidelijk de uiterst grote moeilijkheden, welke de Mijnstreek en haar leiders hebben moeten opvangen. En zelfs oppervlakkige beschouwing van de huidige situatie in het Nederlandse mijnbekken doet inzien, hoezeer alles zich ten goede heeft gekeerd en tevens tot welk een prijs. Het overwegen van de vroegere, buitengewoon ernstige moeilijkheden moge ertoe brengen, dat de waardering en de erkentelijkheid voor de werkers van het eerste uur werkelijk levend blijven.

Bij de samenstelling van deze studie was het niet mogelijk ons uitsluitend te baseren op het critisch gebruik van geschreven en gedrukte documenten. Wij stooten hierbij op het helaas bij de bestudering van de moderne sociale geschiedenis ener streek zo veelvuldig voorkomend verschijnsel, dat het gebeuren zeer spaarzaam is vastgelegd en bewaard. Bovendien zijn talrijke belangrijke archieventijdens de jongste wereldoorlog verloren gegaan, waarbij met name het archief van Mgr. Dr. H. A. Poels. Hierdoor was het niet mogelijk een volledig beeld te verwerven van de historie van de Mijnstreek op grond van geschreven en gedrukte documenten alleen. Op tweeërlei wijze trachtten we dit tekort aan te vullen.

Op de eers te plaats hebben we intensief de plaatselijke pers, dit dagboek der streek, geraadpleegd, waarvan de critische lezing in vele opzichten belangrijke diensten heeft bewezen.

Op de tweede plaats hebben wij ter aanvulling van dit pers-onderzoek in ruime mate getracht door inter-

views met getuigen van de historische ontwikkeling van de Mijnstreek deze evolutie te reconstrueren. Dit gebeurde in gesprekken met afzonderlijke personen en tevens met personen in groepsverband. Meermalen mochten we langdurige besprekingen voeren met groepen, die geacht konden worden van de historie der Mijnstreek sinds 1900 ten aanzien van belangrijke punten op de hoogte te zijn. Onder hen bevonden zich naast Mgr. Dr. H. A. Poels personen, die vóór de laatste wereldoorlog een leidende rol hebben gespeeld in de sociale organisatie van het mijngebied, vooraanstaande figuren uit de mijnindustrie evenzeer als mijnwerkers en mijnbeambten. Het grote voordeel van deze groepsbesprekingen bleek ons voornamelijk hierin gelegen, dat de een het geheugen van de ander opriste en tot een objectieve en waarheidsgetrouwe weergave der feiten prikkelde.

Om te bereiken, dat ook onze studie dit ideaal zo dicht mogelijk zou benaderen, is zij ter lezing voorgelegd aan een aantal van zulke nog levende personen, die gekwalificeerde getuigen van de Mijnstreekhistorie mogen worden genoemd. Hun critische op- en aanmerkingen zijn voor ons van grote waarde geweest en wij zijn hun veel dank verschuldigd. Het noemen van de namen van al de hierbij betrokken personen is niet mogelijk en wordt door hen niet gewenst.

Aan Mgr. Dr. H. A. Poels z. g. en aan zijn overleden zowel als aan zijn nog levende medewerkers in de Mijnstreek zij daarom dit werk opgedragen.

Bij onze onderzoekingen mochten wij zeer kostbare hulp ontvangen van de Arrondissementsrechtbank te Maastricht, de gemeente Maastricht, van de Staatsmijnen in Limburg, de Oranje-Nassau Mijnen en van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Van hoe groot belang de hulp van deze instanties voor ons is geweest, zal uitvoeriger worden aangegeven in het vierde hoofdstuk, dat de weergave van de resultaten van het onderzoekingswerk inleidt.

Deze studie dient tot afsluiting van onze academische vorming aan de Leuvense universiteit, die wij in de personen van de hoogleraren en verdere docenten, wier onderwijs wij mochten volgen, oprecht dank zeggen.

Onze bijzondere dank gaat uit naar onze promotor, Prof. Mag. Dr. C. van Gestel O. P., die met zijn grote belangstelling voor het werk van Mgr. Dr. H. A. Poels ende

sociale geschiedenis van de Mijnstreek, voor ons een steun betekende bij de voorbereiding van deze studie. Wij danken eveneens de mede-promotoren Prof. Dr. N. Devolder O. F. M. en Prof. Dr. F. van Mechelen voor hun vele en goede raadgevingen en voor hun warme belangstelling.

HOOFDSTUK 1

DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN

DE MIJNSTREEK

Par. 1

De situatie rond 1900

Voor de komst van de mijnindustrie mocht de latere Mijnstreek een arm en onbetekenend gebied worden genoemd. De enige industrie van betekenis was de kolenmijn van de abdij Rolduc, de tegenwoordige Domaniale Mijn te Kerkrade. Als beginjaar van exploitatie wordt meestal het jaar 1113 aangegeven, hierbij steunende op de eerste vermelding van kolendelving in de Annales Rodenses. Anderen, o. m. Raedts (3), zijn van mening, dat reeds de Romeinen in Kerkrade kolen hebben gedolven.

Naast deze mijn was sinds 1852 tot rond 1900 nog in exploitatie de mijnzetel Neuprick in het concessieveld van de Luikse grootindustriële Cockerill. Beide mijnondernemingen waren echter van beperkte betekenis. Zij hadden in 1895 slechts 424 personen in dienst, nl. de Domaniale mijn 275, de Neuprick 149. Wel waren er verwachtingen voor een betere toekomst, want sinds 1860 werden concessies voor mijnexploitatie verleend, waarvan er later inderdaad een zestal van serieuze aard bleken te zijn. De betekenis van de bestaande en de te verwachten uitbreiding van de mijnindustrie werd echter in eigen land nog niet bijzonder groot geacht. Hierop wijst alleen reeds de omstandigheid, dat de Limburgse mijnindustrie zich rond het einde der vorige eeuw vrijwel geheel in handen van buitenlandse ondernemers bevond. Everwijn zegt terecht, dat het meer als een curiosum gold, dat ergens in een uithoek dezer lage landen, die voor mijnbouw weinig aangewezen schenen, steenkolen werden gedolven (4).

Naast deze mijnondernemingen waren er nog 39 steenbakkerijen, verspreid over het gehele gebied van Susteren tot Kerkrade, een aantal brouwerijen, enkele boekdrukkerijen, een viertal tabakskerverijen en sigarenfabrieken (Beek), tenslotte een aantal graanmolens, broodbakkerijen, steenbakkerijen, leerlooierijen, enz. (5). Het betrof bijna zonder uitzondering zeer kleine ondernemingen, die slechts aan een beperkt aan-

tal arbeiders werk boden.

Vandaar dat het grootste deel van de bevolking zijn broodwinning vond in de landbouw. De gehele streek had rond het einde der vorige eeuw nog een uitgesproken agrarisch karakter. Bloeiend was deze landbouw evenwel niet. De grote boerenhoeven waren merendeels pachthoeven. De keuterboeren hadden meestal een stukje land in eigendom en de rest in pacht. Zij konden van hun bedrijf zeer sober leven, d.w.z. hun pacht betalen en het hoogst nodige kopen. Zij hadden het niet breed, maar ook geen nood, tenzij in abnormale omstandigheden, zoals tijdens de landbouwcrisis vanaf de tachtiger jaren. Het leven had hun grote spaarzaamheid en zuinigheid geleerd. Zij hadden weinig behoeften en waren tevreden met het door hard werken verdiende brood. De boerenarbeiders hadden in het algemeen bij hun huisje een strookje land en hielden enig vee.

De werkgelegenheid was niet bijster groot. Het lag daarom voor de hand, dat men werk zocht in het naburige Duitsland, waar men arbeidskrachten te kort kwam en men bovendien hogere lonen betaalde.

Men kan bij deze Duitsland-werkers drie groepen onderscheiden.

Vooreerst was er een groep, die feitelijk uit Limburg emigreerde en zich in Duitsland vestigde. De omvang van deze groep wordt enigszins aangeduid door het gegeven, dat in 1900 in Limburg 9.375 nationaliteitsbewijzen werden verleend aan Limburgers, die langere tijd in het buitenland woonden en die vandaar uit een nationaliteitsbewijs of verlenging ervan aanvroegen, mede om verlies van de Nederlandse nationaliteit te voorkomen.

Een tweede groep vormde het grote aantal seizoenarbeiders, die als "brikkembakkers" en landarbeiders, metselaars, stucadoors, enz. in Duitsland werkzaam waren. Omtrent de omvang hiervan zijn we enigszins ingelicht door een onderzoek, dat in 1905 door het Bisdom Roermond bij de parochiegeestelijkheid werd ingesteld met het oog op de zielzorgproblemen, die door deze trek gesteld werden. Uit dit onderzoek, dat globaal genomen betrouwbaar cijfermateriaal leverde, bleek, dat het aantal van deze trekkers in de gemeenten, waarvan een antwoord werd ontvangen, een totaal van 5.600 beliep. Voor de Mijnstreek was dit aantal

3.500 à 4.000. Sprekende voorbeelden leverden de gemeenten Stein met circa 436 trekkers op 2.200 inwoners, Schinveld met 360 op circa 1.300, Brunssum met 220 op ongeveer 1.300 inwoners (6). Dit aantal is zeker niet aan de hoge kant. Blink schatte bijv. het aantal Limburgers, die in 1886 als seizoenarbeiders naar de nabijgelegen Duitse industriegebieden gingen werken op circa 20.000 en meende, dat de grootste helft zich aldaar metterwoon vestigde (7).

De laatste groep bestond uit een groot aantal arbeiders die iedere dag naar Aken en omgeving trok om er o.m. te werken in de Duitse industrie, zoals de mijnen en de hoogovens van Rote Erde. Een vaag gegeven over de omvang van deze groep pendelaars geeft een mededeling van een streekblad, dat gedurende het jaar 1902 op de betrokken spoorwegen in Limburg niet minder dan 34.612 abonnements-plaatskaarten werden uitgereikt. Wanneer we aannemen, dat het hier weekkaarten betrof, dan mogen we daaruit afleiden, dat ruim 6.500 personen in Limburg aan dat pendelverkeer deelnamen. In ieder geval zag het blad in dit gegeven een bewijs voor de grote omvang van deze arbeiderspendel (8).

Niet alleen mannen trokken naar Duitsland. Ook de vrouwen en heel vaak tevens de kinderen gingen met het gezinshoofd mee naar de steenbakkerijen, naar de Akense textiel- en machinefabrieken, ook waren ze wel als dienstbode of als winkelpersoneel werkzaam. Een kenner van de situatie schatte bijv. het aantal van deze laatste 2 groepen te Aken in 1910 op ongeveer 700 (9). Dat ook kinderen met de seizoenarbeiders meetrokken, blijkt o.m. ten overvloede uit krantenberichten, die ons leren, dat bijv. te Brunssum tengevolge hiervan het aantal schoolgaande kinderen gedurende de lente- en zomermaanden tot op de helft verminderde (10).

Hoewel de gegeven cijfers weinig exact zijn, geven ze toch duidelijk aan, dat inderdaad zeer velen in Limburg door de economische nood gedwongen waren in Duitsland werkgelegenheid te zoeken.

Dat deze trek niet zonder problemen was, moge blijken uit een gezegde van Dr. Poels in 1903: "De lente is nog niet in het land of onze Limburgsche metselaars en brikkenbakkers trekken met gansche troepen het grote Pruisen in. Eerst tegen den winter komen zij in

de Heimat weer; en hebben zij dan geen gaten meer in hun kousen en in de beurs, zij kregen dikwerf een leelijk gat in hun braaf, echt Limburgsch volkskarakter" (11). De botsing tussen het oude vertrouwde leefmilieu in de besloten dorpsgemeenschap met het nieuwe en ongewone in de vreemde omgeving bracht waarschijnlijk velen uit hun evenwicht (12).

Samenvattend mogen we zeggen, dat de economische toestand van het latere Zuidlimburgse mijngebied rond 1900 niet gunstig was.

Par. 2

De ontwikkeling na 1900

In dit milieu kwam de mijnindustrie vanaf het einde der vorige eeuw op en wortelde er zich op zeer snelle wijze. In 1899 kwam de Oranje-Nassau I te Heerlen in exploitatie, in 1902 de Willem-Sophia te Spekholzerheide, in 1905 de Laura te Eyselshoven, in 1906 de Oranje-Nassau II te Schaesberg en de Wilhelmina te Terwinselen (Schaesberg), in 1913 de Emma te Heerlen (Hoensbroek), in 1917 de Oranje-Nassau III te Heerlerheide (Heerlen) en de Hendrik te Brunssum, in 1925 de Maurits te Geleen, in 1928 de Julia te Eyselshoven en de Oranje-Nassau IV te Heerlerheide. Daarnaast waren er nog de reeds genoemde, nl. de Domaniale Mijn en de Neuprick, beide te Kerkrade. De exploitatie van de laatstgenoemde moest evenwel in 1904 worden stopgezet. In de Oude Mijnstreek waren er na 1904 derhalve 11 mijnzetels tegen 1 in de Nieuwe Mijnstreek.

Met deze ontwikkeling ging uiteraard gepaard een sterke behoefte aan en toename van arbeidskrachten voor de jonge industrie. In tabel 1 blijkt, welke omvang de personeelsbezetting van de mijnindustrie in de loop der jaren bereikte.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1895	424	1920	22.874
1900	1.149	1925	30.406
1905	2.034	1930	37.645
1910	6.664	1935	29.405
1915	10.271	1940	39.965

Het aantal mijnarbeiders steeg derhalve met enorme sprongen. Na 1930 trad een aanzienlijke daling in tengevolge van de economische crisis, maar de inzinking was in 1940 weer royaal ingehaald.

Het grootste deel der mijnarbeiders, waarbij ook de arbeiders van de nevenbedrijven der mijnondernemingen zijn gerekend, vestigde zich of woonde reeds in de Oude Mijnstreek. Dit gebied telde in 1920 reeds 18.174 mijnarbeiders onder zijn bevolking, in 1930: 27.351 en in 1935: 20.118. M.a.w. zowel de mijnindustrie zelf als haar personeel concentreerden zich in het oude mijngebied. Gedurende de periode 1919-1944 was ongeveer de helft van het totale aantal mijnarbeiders woonachtig in de gemeenten: Brunssum (8,6%), Heerlen (17,7%), Hoensbroek (6,9%) en Kerkrade (17,6%), samen derhalve 50,8%. Voor de totale Oude Mijnstreek bedroeg dit cijfer 69,2%.

De Nieuwe Mijnstreek daarentegen herbergde in haar gemeenten slechts 16,4% van het totale aantal mijnarbeiders. Sittard en Geleen namen resp. 2,9% en 4,4% voor hun rekening. De overige 14,4% der mijnarbeiders woonden voor 8,4% in Zuid-Limburg buiten de Mijnstreek, 2,9% in Midden- en Noord-Limburg, tenslotte 2,7% in Duitsland en 0,3% in België.

De snelle groei van de mijnindustrie en de daarmee gepaard gaande vermeerdering van haar personeel en van de bevolking der streek had noozakelijkerwijze een sterke weerslag op het economisch leven van de gehele Mijnstreek.

Dit blijkt reeds als men het aandeel van de mijnarbeidersbevolking (de mijnarbeiders met hun gezinsleden) in de totale bevolking beziet. Van 1923 tot 1930 schommelde dit in de 24 zgn. mijn gemeenten (13) tussen 45% en 47%. Nadien daalde het tot 41% in 1933 (14). Dit percentage is een gemiddelde van 24 verschillende gemeenten, waartoe grote mijn gemeenten en kleine dorpen behoren. Uiteraard varieert dit aandeel van de mijnwerkersbevolking in de totale bevolking van plaats tot plaats. Zo was dit aandeel in 1933: te Beek 19%, in Sittard 20%, in Susteren 15%, in Amstenrade 37%, in Bocholtz 46%, in Brunssum 62%, in Heerlen 36%, in Hoensbroek en Kerkrade resp. 52% en 48%.

Deze cijfers wijzen erop, dat in de beroepsstructuur van de streek een grote verandering was gekomen. Duidelijk wordt dit aangetoond door de uitslagen van

de verschillende bedrijfs- en beroepstellingen.

Te Brunssum daalde het aandeel van de land- en tuinbouw in de totale beroepsbevolking van 46% in 1909 tot 2,3% in 1930, terwijl dat van de nijverheid steeg van 20,3% in 1909 tot 81,3% in 1930. Een soortgelijk beeld vertoont de gemeente Heerlen, waar de beroepsbevolking in landbouw afnam van 31,7% in 1889 tot 2,9% in 1930, terwijl het aandeel van de nijverheid steeg van 30,7% tot 62,8%.

Zulk een ontwikkeling valt waar te nemen in de gehele Oude Mijnstreek, die in 1909 nog 28,3% en in 1930 nog slechts 7% landbouwers onder haar beroepsbevolking telde, terwijl het aandeel van de nijverheid in deze periode steeg van 43% tot 66,6%. In absolute cijfers betekent dit, dat het aantal in de nijverheid tewerkgestelden steeg van 1.154 tot 40.702. Een geheel zuiver beeld geven deze cijfers evenwel niet, omdat in het jaar van uitgang - 1909 - de verschuiving van landbouw naar nijverheid reeds volop bezig was. Duidelijker taal in deze spreken de cijfers voor Geleen, waar de exploitatie van de Maurits eerst in 1925 een aanvang nam. De inwoners van deze gemeente vonden in 1909 nog voor ruim 58% hun bestaan in de landbouw en voor 22,7% in de nijverheid. In 1930 was de verhouding geheel anders, nl. 7,8% voor de landbouw en 68,9% voor de nijverheid (15). De invloed van de groei van de mijnindustrie is eveneens zeer duidelijk waarneembaar in de cijfers voor geheel de provincie. De beroepsbevolking, in de mijnindustrie werkzaam, was in 1930 met het viervoudige toegenomen in vergelijking met 1909. De beroepsbevolking, werkzaam in de Limburgse nijverheid in het algemeen, nam in vergelijking met de totale beroepsbevolking toe van 34,9% in 1909 tot 46,5% in 1930. Van het totaal aantal werknemers in de nijverheid waren in 1909 reeds 16% werkzaam in de mijnindustrie; in 1930 was dit gestegen tot 46% (16). Deze ontwikkeling had ook invloed op de land- en tuinbouw als zodanig. De grote vraag naar varkensvlees stimuleerde bijv. een snelle toename van de vee-stapel. Hierdoor steeg bijv. van 1896 tot 1910 het aantal varkens in Zuid-Limburg van ruim 31.000 tot ruim 53.000. Eveneens nam het aantal runderen, waaronder melkvee en kippen in sterke mate toe, waardoor een plaatsje als Heerlerheide uitgroeide tot een destijds zeer belangrijk centrum van eier- en bo-

terhandel (17).

Zodra ergens een concentratie van bevolking plaatsvindt onder invloed van stuwende of bevolking-aantrekende industrie, dan nemen als regel ook spoedig zowel in aantal als in personeelsbezetting de zgn. verzorgingsberoepen toe, die op het terrein van voedselvoorziening, onderwijs, verkeer, enz. de bevolking voorzien van gewenste goederen en diensten.

Ook in de Mijnstreek was dit het geval. Toch hield deze toename van de personeelsbezetting der verzorgingsberoepen er in het algemeen geen gelijke tred met de ontwikkeling van andere beroepen.

Het aandeel van de beoefenaren van deze beroepen in verhouding met de totale beroepsbevolking daalde nl. zowel in de Oude als in de Nieuwe Mijnstreek met ongeveer 2%, resp. van 28,7% en 28% tot 26,4% en 26,6% gedurende de periode 1909-1930. Op dit punt bleef de ontwikkeling van de Mijnstreek derhalve duidelijk achter. Desondanks was er, absoluut genomen, een belangrijke groei in deze sector van de beroepsbevolking. Tabel 2 verschaft daaromtrent enkele inlichtingen.

Gemeente	1899	1909	1930
Brunssum	-	219	839
Heerlen	750	1545	6056
Hoensbroek	-	145	980
Kerkrade	447	1503	3127
Geleen	-	212	1018
Sittard	717	1576	2360
Oude mijnstreek	-	6110	15598
Nieuwe mijnstreek	-	3634	5716
Gehele mijnstreek	-	9744	21314

Een vergelijking van deze toename in de gehele Mijnstreek met die in de provincie Limburg leert, dat het aantal beoefenaars van de verzorgingsberoepen gedurende de periode 1909-1930 toenam met 11.570 en in geheel Limburg met 29.147. In de Mijnstreek derhalve een toename van 11.570 tegenover een toename van 17.577 in overig Limburg. Desondanks steeg het rela-

tieve aandeel van de verzorgingsberoepen in geheel Limburg van 24,4% in 1909 tot 29% in 1930, terwijl dit aandeel in de Mijnstreek, zoals gezegd, daalde.

Binnen de sector van de verzorgingsberoepen vertonen sommige groepen een bijzondere groei. Zo steeg het aantal beoefenaars van de vrije beroepen te Heerlen van 12 in 1899 tot 886 in 1930, te Kerkrade van 6 tot 385 en te Sittard van 19 tot 369. Eenzelfde toename gaf het onderwijs te zien. Het aantal hierbij betrokken personen steeg van 15 tot 592 te Heerlen, te Kerkrade en Sittard, waar vóór de opkomst van de mijnindustrie belangrijke onderwijsinstellingen waren gevestigd met resp. 240 en 160 tot 455 en 477 personen. Sneller nog nam het aantal toe van hen, die werkgelegenheid vonden in de vervoersector. Juist op dit terrein is de directe invloed van de mijnindustrie duidelijk merkbaar. Dit hangt o. m. samen met de enorme toename van het goederenvervoer per spoor vanuit de mijnstreek, dat voor het overgrote deel steenkolenvervoer was. In 1938 was bijv. bijna 74% van het aantal verzendingen in Nederland door de Nederlandse Spoorwegen afkomstig uit het verkeersgebied Maastricht, waartoe de Mijnstreek behoorde. De omvang van dit vervoer komt uit in tabel 3, waarbij we ter vergelijking tevens cijfers plaatsen van enkele grote steden van ons land.

Heerlen	3534	Maastricht	167
Kerkrade	2561	Rotterdam	592
Nuth	1124	Amsterdam	321
Geleen	1167	Den Haag	160

Hierbij zijn buiten beschouwing gelaten het vervoer van levende dieren, van ijl- en vrachtstukgoederen d. m. v. zegels verantwoord en het stukgoederenvervoer tegen eenheidsprijs. "Het gaat hier echter om slechts kleine bedragen, aangezien het veevervoer door omrekening in gewichtseenheden in 1938 op 90.000 ton kan worden bepaald en het stukgoederenvervoer in 1938 op pl. m. 700.000 ton werd geschat"(18). In feite had dit vervoer dus voornamelijk betrekking op steenkolen. De betekenis van dit vervoer voor de Nederlandse Spoorwegen blijkt uit het feit, dat het totale goederenvervoer per spoor in ons land gedurende 1938 voor 55,7% uit steen-

kolenvervoer bestond. "Het vervoer van andere massale grond- en hulpstoffen staat bij het steenkolenvervoer aanmerkelijk ten achter" (19).

Aangezien dit vervoer vóór de opkomst van de mijnindustrie niet plaats had, moest het aantal bij dit vervoer betrokken personen wel belangrijk stijgen, terwijl ook het personenvervoer zowel per spoor als door middel van busdiensten zich snel ontwikkelde. Het aantal personen in de vervoersector nam toe in Heerlen van 88 in 1899 tot 1563 in 1930, te Kerkrade van 98 tot 577 en te Sittard van 110 tot 393.

Een krachtig groeiproces kende ook de sector van handel en middenstand. Het aantal handelslieden nam in genoemde periode toe te Heerlen van 229 tot 1583, te Kerkrade van 149 tot 1092 en te Sittard van 269 tot 656. Over de ontwikkeling van handel en middenstand zijn vanaf 1921 meer gedetailleerde gegevens beschikbaar. In dat jaar trad nl. een onderdeel van de wet op het handelsregister van 26 juli 1918 in werking. Deze wet verplichtte bepaalde ondernemingen tot inschrijving in het Handelsregister. Voor handelslieden stelde de wet als norm een belastbaar inkomen van minstens f 2000,- per jaar en voor de ambachtslieden, dat zij gedurende minstens 6 maanden per jaar niet minder personen boven 18 jaar in dienst hadden, dan in de uitvoeringsbepalingen van het Koninklijk Besluit van 29 september 1920 werd bepaald (20).

Welnu, in het Handelsregister bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Zuidlimburgse Mijnstreek waren in 1923 geregistreerd 1470 ondernemingen, 2934 in 1930, 3351 in 1935 en 3784 in 1939. Er viel derhalve een uitgesproken groei waar te nemen. Voor de overgrote meerderheid betrof het kleine ondernemingen en slechts gering was het aantal ondernemingen met een geïnvesteerd kapitaal van meer dan f 25.000. Dit blijkt uit tabel 4 (21).

Jaar	minder dan f 10.000	van f 10.000 - 25.000	f 25.000 en meer
1923	62,8 %	23,5 %	13,7 %
1930	81,9 %	12,6 %	5,5 %
1935	86,5 %	9,5 %	4,0 %
1939	83,5 %	12,7 %	3,8 %

In deze cijfers zijn, conform het voorschrift van de wet, niet inbegrepen de houders van kleine winkelzaken enz., die een geringer belastbaar inkomen genieten dan f 2.000 per jaar. Hiervoor zijn dan ook geen vergelijkingscijfers beschikbaar. Wel constateert de bedrijfstelling van 1930, dat er in dat jaar te Heerlen 667 winkels waren met een gezamenlijk personeel van 887 personen, te Kerkrade 705 met 668 man personeel, te Sittard 275 winkels met 247 werknemers en te Brunsum 127 met een personeel van 219 personen. Volgens een mededeling van Roegholt (22) had Heerlen rond 1925 minstens nog 120 kleine winkelzaken, die voor inschrijving in het Handelsregister niet in aanmerking kwamen.

Een zeer belangrijke factor voor de economische uitgroei van de mijnstreek vormen uiteraard de loonbedragen, die door de mijnindustrie werden uitbetaald. De volgende tabel stelt naast elkaar het gemiddeld aantal arbeiders in dienst der Limburgse mijnen en de bruto loonbedragen (23).

Jaar	Gem. aantal mijnwerkers	bruto loonbedrag	Jaar	Gem. aantal mijnwerkers	bruto loonbedrag
1916	12.466	11.610.060	1930	37.645	55.534.176
1918	18.250	25.532.759	1932	36.521	45.769.685
1920	22.874	47.666.929	1935	29.405	33.493.584
1925	30.406	42.263.213	1938	32.164	44.951.784
1928	34.037	47.881.669	1939	31.594	44.049.342
1929	35.757	51.041.139			

"Dit zijn voor ons land belangrijke bedragen: in 1929, dus vóór de malaise, hadden wij bij de Nederlandse scheepswerven 37.000 arbeiders, die voor f 50.000.000 loon ontvingen; bij de katoen-textielnijverheid 35.000 arbeiders met f 39.000.000 loon; bij de gloeilampen-industrie 21.000 arbeiders met f 11.000.000 loon. De kolenmijnbouw stond en staat nog bovenaan onder de bedrijven" (24).

Hiermede raken we een karakteristieke eigenschap van de welvaart en het economisch leven in de Mijnstreek en ook - zij het in minder sterke mate - in geheel

Limburg.

In 1938 was het procentueel aandeel van de nijverheid in het volksinkomen, ingedeeld naar bedrijfstakken, in Limburg het hoogste van het gehele land, nl. 47%. Met andere woorden, van het totale zgn. geproduceerde volksinkomen in Limburg werd 47% verdiend in de nijverheid tegenover 32% voor geheel Nederland (25). Dit wijst er reeds op, dat de lonen en salarissen een aanmerkelijk deel vormden van het totale inkomen van de natuurlijke personen in Limburg. Dit was nl. in 1938 in Limburg 51% van het totale inkomen, waarmee Limburg het hoogste percentage had van alle provincies in ons land. Inkomsten uit anderen hoofde waren in de rest van ons land derhalve van groter betekenis dan in Limburg, waar het inkomen veel meer dan elders op inkomen door arbeid berustte, en veel minder op inkomen uit vermogen. Dat de lonen, uitgekeerd in de mijnindustrie, hierbij een grote rol speelden, mag vanzelfsprekend worden geacht.

Een en ander kan geïllustreerd worden aan de hand van de opbrengsten van de inkomsten- en vermogensbelasting (26). Hoewel deze maatstaf niet zonder bezwaren is, menen wij deze bezwaren voor ons doel te mogen veronachtzamen.

Wanneer men het gemiddeld belastbaar inkomen per aangeslagene in de inkomstenbelasting gedurende de periode 1920 t/m 1927 beschouwt, dan moet men vaststellen, dat dit inkomen in de Oude Mijnstreek voortdurend boven het gemiddelde belastbare inkomen van de gehele provincie ligt. De Nieuwe Mijnstreek - waar de exploitatie van staatsmijn Maurits nog maar nauwelijks (1925) een aanvang heeft genomen - ligt gedurende de gehele periode zowel beneden het Oude Mijnstreek- als beneden het provinciegemiddelde. Ze liggen echter alle in belangrijke mate beneden het Rijksgemiddelde. Nemen we als voorbeeld het belastingjaar 1924-1925. In de Oude Mijnstreek bedroeg het gemiddeld belastbaar inkomen per aangeslagene in de inkomstenbelasting f 1972,-, in de Nieuwe Mijnstreek f 1908,-, in Limburg f 1933,- en in het Rijk f 2315,-. Datzelfde verschijnsel viel waar te nemen tot aan de jongste wereldoorlog zonder opvallende wijzigingen. Wel valt het op, dat in de crisisjaren na 1930 de verhoudingen in Limburg zelf veranderden in deze zin, dat toen niet meer de Mijnstreek boven Limburg lag, maar juist

andersom. Zo was het gemiddeld belastbaar inkomen per aangeslagene in de inkomstenbelasting in het belastingjaar 1933-1934 f 1711,- in de Mijnstreek, in Limburg f 1790,-, in het Rijk f 2126,-. Dit was het geval van 1931 tot 1940. De verhouding t. o. v. het Rijk veranderde derhalve niet. Wanneer men het belastbaar inkomen uitstrijkt over alle inwoners in plaats van over alle feitelijke aangeslagenen, krijgt men hetzelfde beeld, zoals de volgende tabel aantoont. Men moet hierbij wel bedenken, dat niet alle inkomen belastbaar is, maar men mag aannemen, dat hierdoor het beeld niet wordt vertroebeld.

Belastingjaar	1930-1931	1932-1933	1934-1935	1937-1938	1938-1939	1939-1940
Mijndistrict a)	455	429	233	281	316	331
Limburg	378	339	275	222	239	249
Rijk	550	447	362	317	336	341

a) Bedoeld de 24 mijngemeenten (13).

Het gemiddeld belastbaar inkomen lag derhalve in overig Nederland belangrijk hoger dan in Limburg en in de Mijnstreek. Daarbij dient men echter te bedenken, dat het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting voor de Mijnstreek relatief hoger lag dan gemiddeld in Nederland. In 1939/1940 waren in Nederland per 1000 inwoners 160 aangeslagenen in de inkomstenbelasting; in de Mijnstreek 186.

Gelet op het relatief grotere kindertal van de Limburgse bevolking en hiermede samenhangend de naar verhouding grotere groep niet-productieve bevolking, is het een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat desondanks het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting in de Mijnstreek toch relatief hoger lag (27).

Gezien het groot aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting - personen m. a. w. met destijds een jaarinkomen van f 800,- en meer - zal het gemiddeld inkomen per aangeslagene naar verhouding lager liggen, rekening houdend met de pyramide-vormige opbouw in de inkomstenbelasting. Dit blijkt ook uit tabel 7.

Tabel 7. Procentuële verdeling van het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting gedurende het belastingjaar 1939/40 naar de hoegrootheid der zuivere inkomens.		
Inkomen	Nederland	Limburg
f 800,00 - f 1.400,00	47,25	38,78
f 1.400,00 - f 2.000,00	27,21	42,96
f 2.000,00 - f 5.000,00	20,53	16,32
f 5.000,00 - f 10.000,00	3,43	1,51
f 10.000,00 - f 20.000,00	1,09	0,32
f 20.000,00 en hoger	0,49	0,11

Uit deze cijfers kan men als merkwaardige conclusie afleiden, dat de inkomensspreiding in de Mijnstreek groter was dan gemiddeld in Nederland. Terwijl in de laagste en in de hogere inkomensklasse (jaarinkomen van f 2.000,- en meer) de Mijnstreek ruim 7% bij de cijfers van Nederland ten achter lag, was daarentegen de groep van de middeninkomens (jaarinkomen tussen f 1.400,- en f 2.000,-) bijna 15% hoger. De opkomst van de mijnindustrie heeft derhalve onbetwist een grote welvaartsspreiding onder de bevolking teweeggebracht.

Inzake de vermogens vertoont Limburg echter een ongunstiger beeld. Niet alleen bleef het gemiddeld vermogen per inwoner beneden het rijksgemiddelde, maar het was bovendien het laagst van alle economisch-geografische gebieden van ons land (28). Variëerde het aantal aangeslagenen in de vermogensbelasting in de Mijnstreek per 1000 inwoners van 8 tot 10 in de belastingjaren 1930-1940 en in Limburg van 14 tot 15, in Nederland waren deze cijfers 20 en 25. Tabel 8 laat zien, dat de Mijnstreek, wat betreft het gemiddelde vermogen (en derhalve ook wat betreft inkomen uit vermogen) lager ligt dan Limburg en het Rijk.

Belastingjaar	1930- 1931	1932- 1933	1934- 1935	1936- 1937	1938- 1939	1939- 1940
Mijndistrict a)	366	344	382	345	349	336
Limburg	693	603	634	573	577	571
Rijk	1969	1432	1383	1294	1441	1406

a) Bedoeld de 24 mijngemeenten (13).

Duidelijk komt dit verschil in welvaartspeil ook tot uiting bij de vergelijking van het aantal personenautos per provincie. Op 1 augustus 1939 telde Limburg 5.140 personenautos (29). Alleen Drente, Zeeland en Friesland telden er minder, nl. resp. 1.813, 2.995 en 4.138. Houdt men echter rekening met de omvang van de bevolking, dan blijkt dat Limburg 8,5 personenautos telde per 1.000 inwoners en dat alleen Drente een lager cijfer, nl. 7,4 noteerde. Berekent men bovendien het procentueel aandeel van de bevolking der afzonderlijke provincies in de totale Nederlandse bevolking en stelt men daarnaast het procentueel aantal personenautos in het totaal aantal personenautos in ons land, dan krijgt men als resultaat het zgn. concentratiegetal. Heeft een provincie derhalve als concentratiegetal 100 (of minder of meer), dan betekent dit, dat die provincie een aantal personenautos heeft juist zo groot (of groter of kleiner) als men op grond van het aantal inwoners mocht verwachten. Volgens deze berekening had Limburg in 1939 een concentratiegetal van 74, d.w.z. 26 autos minder dan men zou mogen verwachten, gezien het aandeel van de Limburgse in de Nederlandse bevolkingsomvang. Alleen Drente lag met het concentratiegetal 64 beneden Limburg. Alle andere provincies lagen hoger: Noord-Brabant 75, Groningen 113, Friesland 84, Utrecht 124, Noord- en Zuid-Holland resp. 131 en 102, enz. In Noord-Limburg had alleen Venlo een grotere concentratie en in Zuid-Limburg slechts enkele mijncentra, alsmede enige forensengemeenten als Gulpen, Valkenburg en andere. Deze indicaties wijzen erop, dat het welvaartspeil in de Mijnstreek toch niet geheel bevredigend was. Dit hangt ten nauwste samen met de eenzijdige economi-

sche structuur van de streek, waar de mijnindustrie te uitsluitend de op- en neergang van het welvaartspeil bepaalde. M. a. w. de relatieve welstand van de Mijnstreek is gebaseerd op de mijnindustrie, die op haar beurt afhankelijk is van uitputbare kolenvoorraden. Dit feit wijst erop, dat er blijkbaar naast de mijnindustrie te weinig andere industriële ondernemingen aanwezig waren en pleittevens voor een verbreding van het industrieel potentieel. De toestand van een streek kan moeilijk werkelijk economisch gezond worden genoemd, als het economisch leven van die streek te eenzijdig door één bepaalde bedrijfstak wordt beheerst. In de Mijnstreek was dit het geval en o. a. in 1928 werd daarop de aandacht gevestigd door de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Heerlen (30). Buiten de mijnindustrie was er in 1930 in de gehele Mijnstreek geen enkele nijverheidsonderneming met meer dan 100 personeelsleden. De belangrijkste bedrijven in 1930 waren in de gemeente Heerlen - buiten de mijnindustrie - 1 baksteenfabriek met 40, een glasbewerkingsinrichting met 64 en een timmerfabriek met eveneens 64 man personeel. Daarnaast bestond in de Mijnstreek werkgelegenheid in een 18-tal steen- en pannenbakkerijen voor 470 personen (31). Bovendien werkten in 1939 in de bruinkoolontginningen nog 168 personen, en geleidelijk aan verschaften de nevenbedrijven der Staatsmijnen in belangrijke mate werkgelegenheid. Aan de hand van deze en andere gegevens concludeert Overhage dan ook terecht: "Diese Armut an weiteren Industrien zeigt aber das ganze Südlimburgische Industriegebiet" (32). Dit eenzijdige karakter van het economisch leven in de Mijnstreek bracht bijzondere bezwaren met zich mee in verband met de eigen aard van het werk in de mijnen. Enerzijds biedt de mijnindustrie vrijwel uitsluitend werkgelegenheid voor mannen en anderzijds is iedere man niet of niet meer geschikt voor dat soort werk. Vandaar dat in de loop der jaren pogingen in het werk werden gesteld om dit tekort aan te vullen. Het te kort aan werkgelegenheid voor meisjes deed zich acuut voelen vanaf het begin van de eerste wereldoorlog tengevolge van de sluiting der Duitse grenzen. Een betrekkelijk groot aantal dienst- en winkelmeisjes enz. verloren haar betrekking. Om hierin te voorzien onderhandelde Dr. Poels reeds in 1915 over het stichten van een vlasspinnerij in de Mijnstreek. De plannen

voor zulk een fabriek te Spaubeek lagen geheel gereed, maar op het laatste ogenblik moest van realisering worden afgezien. Het "Fonds voor sociale instellingen ten behoeve van de werklieden der Staatsmijnen in Limburg" nam op dit terrein vruchtbare initiatieven door het stichten van een atelier voor sportkleding te Luttede-Geleen in 1928 en een regenkledingatelier te Terwinselen. Op 31 december 1940 hadden deze ateliers resp. 70 en 110 personen in dienst. Langzamerhand vond dit voorbeeld navolging, zodat er in 1939 in de Mijnstreek 14 tricotage- en confectiefabrieken waren met een gezamenlijk personeel van 956 personen (33). Voor de tewerkstelling van invalide mijnwerkers schiep genoemd Fonds eveneens mogelijkheden. Het riep daarvoor in 1927 een afzonderlijk orgaan, de W.L.M. (Werkplaatsen voor Invalide Mijnwerkers) in het leven, dat tot doel had aangepaste arbeid te bezorgen aan invalide mijnwerkers der Staatsmijnen, die, niet meer in staat tot mijnarbeid, toch nog bepaalde werkzaamheden konden verrichten. Zo werden er ateliers voor schoenmakers-, schoenreparatie- en zadelmakerswerk opgericht, waar in 1940 reeds 1410 invalide mijnwerkers tewerk gesteld waren (34). Tevens werd een groot aantal voor de ondergrondse dienst ongeschikt geworden mijnwerkers bovengronds tewerk gesteld.

Dit alles betekende echter geen oplossing voor het dringende probleem. Terecht is Roemen dan ook van mening: "In het mijngebied bestaan verder wel een aantal industriebedrijven van uiteenlopend karakter....., maar tot ontwikkeling van een nevenindustrie van betekenis is het niet gekomen" (35). Dat de mijnindustrie echter dit probleem zág en bereid was het hare te doen, om er een oplossing voor te vinden, stemde hoopvol met het oog op de toekomst.

HOOFDSTUK 2

De demografische ontwikkeling

Na de schets van de veranderingen in de Mijnstreek op economisch gebied, moeten we thans de aandacht vragen voor de demografische ontwikkeling (36).

Wachelder concludeert uit de beschouwing van zijn gegevens over de migratie in Limburg het volgende:

1. De "Nieuwe Mijnstreek" vormde in het eerste decennium van deze eeuw een uitgesproken expulsie-gebied, maar sindsdien tot 1935 een belangrijk concentratiegebied. De periode 1936-1940 vertoonde een klein vertrekoverschot;

2. De "Oude Mijnstreek" had vanaf 1890 tot 1930 voortdurend een vestigingsoverschot met de jaren 1911 en 1920 als hoogtepunten. Tussen 1931 en 1940 had dit gebied evenwel een belangrijk vertrekoverschot.

Hoewel variërend wat het beginjaar betreft, vertoonden ook de voornaamste gemeenten in de Oude Mijnstreek in deze eeuw tot 1930 hoge vestigingsoverschotten;

3. Maastricht vertoont een geheel ander beeld. Daar overheerst, behalve in de perioden 1901-1905 en 1931-1935, het vertrekoverschot en wijkt derhalve hierin geheel af van de ontwikkeling in de Mijnstreek. Bovendien valt op, dat zowel de vestigings- als de vertrekcijfers in % van de totale bevolking in Maastricht beduidend lager liggen dan in het mijngebied, m. a. w. de immigratie was in Maastricht van veel geringer betekenis dan in de Mijnstreek (37).

Hoge vertrek- en vestigingscijfers betekenen een hoge geografische mobiliteit. De omvang van de mobiliteit in de Mijnstreek wordt duidelijk, als men bedenkt, dat dit gebied in 1900 en 1935 resp. 69.736 en 242.444 inwoners telde en dat in de periode tussen deze twee jaartallen een mobiliteit plaatsgreep van niet minder dan $1\frac{1}{4}$ miljoen personen.

Deze wel zeer hoge mobiliteit dient nader te worden ge-localiseerd. Van de genoemde $1\frac{1}{4}$ miljoen nam de Oude Mijnstreek bijna een miljoen voor haar rekening (986.198) en de vier grote gemeenten in dat gebied (Heerlen, Kerkrade, Brunssum, Hoensbroek) 655.944, meer dan de helft derhalve van het totaal.

Drukt men de mobiliteit uit in relatieve cijfers, nl. in verhouding tot de totale bevolking, dan krijgt men het

volgende beeld:

Tabel 9. De mobiliteit in de Mijnstreek 1900-1936 in % van de totals bevolking per 1 jan. van het eerste jaar der jaargroepen.

Jaargroep	Gehele Mijnstreek	Oude Mijnstreek	Nieuwe Mijnstreek	Voornaamste gemeenten in Oude Mijnstreek.
1901-1905	74,0	88,7	54,0	118,4
1906-1910	102,6	128,7	63,5	160,3
1911-1915	144,5	188,4	67,2	224,7
1916-1920	204,7	244,3	116,8	291,3
1921-1925	137,7	153,1	96,5	162,5
1926-1930	158,3	165,7	137,9	163,0
1931-1935	101,7	101,1	103,4	93,0

Deze cijfers laten duidelijk zien, dat de mobiliteit vooral hoog was in de Oude Mijnstreek en wel bijzonder in de vier voornaamste mijngemeenten. Deze gemeenten telden in 1915 en 1920 resp. 45.550 en 75.175 inwoners, een toename derhalve van 29.625, terwijl er zich in diezelfde periode in deze gemeenten niet minder dan 141.708 personen vestigden resp. eruit vertrokken. Eveneens is uit de tabel af te lezen, dat het hoogtepunt van de mobiliteit gelegen heeft in de periode 1910-1920.

Het meest sprekende voorbeeld van een zeer hoge mobiliteit bood de gemeente Brunssum. Deze gemeente telde in 1915 in totaal 2.156 inwoners, welk aantal in 1920 was gestegen tot 9.757. In die periode had Brunssum een mobiliteit van 103% in verhouding tot het aantal inwoners in 1915. M.a.w. er vestigden zich te Brunssum en er verhuisden ruim 10 maal zoveel personen als er in 1915 woonachtig waren, nl. ruim 28.000 personen. 1300 %
13x

Dat in de Mijnstreek samenhang bestond tussen mobiliteit en beroep, is niet te verwonderen. Dat blijkt overigens sprekend uit de cijfers, die wij verzamelden uit de jaarverslagen der diverse mijnondernemingen en van het Algemeen Mijnwerkersfonds. De voornaamste hiervan zijn samengevat in tabel 10. Zij werden verkregen door het aantal mijnwerkers, die in het betreffende jaar door de mijnondernemingen in dienst werden ge-

nomen en hen, die in dat jaar ontslag namen, samen te tellen (de mobiliteit) en het resultaat te vergelijken met het totaal aantal mijnwerkers in dienst bij die mijnondernemingen in dat jaar. Bij de "ontslagen" mijnwerkers zijn ook mijnwerkers gerekend, die gepensioneerd werden en zij die stierven. Hun aantal is echter zó gering, dat het afzonderlijk vermelden er van weinig zin heeft.

De cijfers in kolom 2 wijken nogal eens af van de cijfers in het Jaarverslag van de Hoofdingenieur der Mijnen (Staatstoezicht). Waarschijnlijk is dit verschil te verklaren door een verschillende teldatum. Uit de tabel zelf is af te leiden, dat dit - gezien de hoge mobiliteit - tot afwijkende cijfers moest leiden.

Tabel 10. De mobiliteit van de mijnwerkers in dienst van de gezamenlijke mijnondernemingen gedurende de periode 1911-1920.							
Jaar	Aantal mijnwerkers	In dienst genomen mijnw.	3 in % van 2	Aantal "ontslagen" mijnw.	5 in % van 2	Mobiliteit	7 in % van 2
1	2	3	4	5	6	7	8
1911	7.816	6.766	86,8	5846	74,8	12.612	161,4
1912	8.675	7.293	83,0	6349	73,2	13.642	156,1
1913	10.155	8.824	86,9	7225	71,1	16.049	158,0
1914	10.831	9.079	83,9	8337	77,0	17.416	161,0
1915	12.631	8.205	65,0	5843	46,3	14.048	111,2
1916	14.822	8.622	58,2	6367	42,3	14.989	100,5
1917	18.637	10.637	57,0	6738	36,1	17.375	93,2
1918	21.751	13.014	59,8	10402	47,8	23.416	107,7
1919	22.856	13.126	57,4	10711	46,9	23.837	104,3
1920	27.058	10.296	38,0	7189	26,6	17.485	64,6

Het zou interessant zijn stil te staan bij de factoren, die dit grote verloop in de personeelsbezetting der mijnon-

dernemingen bevorderd hebben, welke hiervan typisch zijn voor het mijnbedrijf en welke algemeen optreden bij iedere beginnende en uitgroeiende grootindustrie. Het aantrekken van mijnpersoneel op de internationale arbeidsmarkt is hierbij zeker van grote betekenis geweest. Voor ons doel is het echter voldoende het feit te constateren en te veronderstellen, dat er in ieder geval een correlatie bestaat tussen de zeer hoge mobiliteit in de Mijnstreek en dit verloop in de personeelsbezetting. De duidelijke daling in 1920 zet zich ook in de volgende jaren door. Tot en met 1929 beweegt zich deze personeelsmobiliteit tussen 47% en 36%; tussen 1930 en 1935 is de maximum-mobiliteit 28,1% en de minimum-mobiliteit 12,6%.

Deze cijfers doen reeds vermoeden, dat een groot aantal arbeiders slechts gedurende betrekkelijk korte tijd in dienst bleef bij dezelfde mijnonderneming of in de mijnindustrie in het algemeen. De volgende tabel geeft hieromtrent iets meer zekerheid.

Tabel 11. Het aantal jaarlijks uit de dienst getreden mijnwerkers in de eerste jaren na de in diensttreding in % van het totaal aantal in het betreffende jaar in dienst getreden mijnwerkers 35).											
Jaar van in dienst-treding.	Aantal in dienst genomen.	Aantal uit dienst getreden mijnwerkers						Langer in dienst			
		1e jaar		2e jaar		3e-5e jaar		Totaal			
		abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %		
1919	8921	3232	36,1	1101	12,3	1395	15,6	5728	64,1	3193	35,9
1920	10296	3109	30,2	2791	27,1	1572	15,3	7472	72,6	2824	27,4
1921	5971	1719	28,8	1379	23,1	1128	18,9	4226	70,8	1745	29,2
1922	6079	1537	25,3	1241	20,4	1418	23,3	4196	69,0	1883	31,0
1923	6061	1265	20,9	1413	23,3	1345	22,2	4023	66,1	2038	34,0
1924	6266	1488	24,0	1651	26,3	1092	17,6	4231	76,7	2035	32,3
1925	7873	2610	33,1	1717	21,8	1306	16,6	5633	71,5	2240	28,5
1926	8589	2639	30,7	2025	23,6	1449	16,9	6113	71,2	2476	28,8
1927	8059	2407	29,9	1966	24,4	1006	13,7	5479	67,9	2580	32,1
1928	6319	1637	25,9	1345	21,9	1148	15,1	3930	62,1	2389	37,9
1929	9028	2303	25,5	1964	21,7	1899	21,0	6166	68,2	2862	31,8
1930	5302	1329	25,0	713	13,4	1608	30,4	3650	68,8	1652	31,2
1931	3588	695	19,4	647	18,0	751	21,0	2093	58,3	1495	41,7
1932	1211	163	13,5	150	12,4	241	19,8	554	54,7	657	54,3
1933	1101	170	15,4	107	9,7	138	12,5	415	37,7	686	62,3
1934	1177	111	9,5	79	6,7	123	9,6	313	25,8	864	74,2
1935	1265	115	9,0	69	5,4	151	12,0	335	26,5	930	73,5

Deze cijfers zijn in meerdere opzichten merkwaardig. Uit deze tabel is duidelijk de economische crisis van de twintiger en de dertiger jaren af te lezen, zich uitend in het aannemen van minder personeel en bovendien in het ontslaan van meer personeel. De arbeiders reageren in dezelfde geest. In de goede jaren verwisselen ze gemakkelijk van onderneming, maar ze worden bang voor ontslag en voor werkeloosheid in het algemeen, zodra er een crisis optreedt.

Over het algemeen is het percentage van uit dienst getreden in de eerste twee jaar na de indiensttreding zeer hoog te noemen. De mobiliteit van de beroepsbevolking, in casu van de mijnwerkersbevolking, is een duidelijke weerspiegeling van de mobiliteit der Mijnstreekbevolking in het algemeen, zowel wat de omvang als wat de periode betreft, waardoor een sprekend verband tussen wonen en werken wordt gesuggereerd.

De invloed van de mobiliteit op het wonen, zich uitend in veelvuldig verhuizen, mochten wij reeds eerder belichten aan de hand van een door ons ingesteld onderzoek naar de duur van de bewoning van de huurwoningen van de vereniging "Ons Limburg" door dezelfde bewoners (38). Wij gingen na bij 7.923 gezinnen, die vanaf de eerste verhuring der betrokken woningen hierin gehuisvest waren, hoe lang zij huurder waren van dezelfde woning. Uit dit onderzoek bleek, dat 2.063 gezinnen - 26% - minder dan 1 jaar, 6.062 gezinnen of 76,5% minder dan 5 jaar, 1284 gezinnen of 16,2% tussen 5 en 10 jaar en tenslotte slechts 577 gezinnen of 7,3% langer dan 10 jaar dezelfde woning bewoonden. Bij de eerste groep was voor ruim 12% de huurtijd zelfs minder dan 6 maanden.

Zoals reeds gezegd werd, domineerde bij deze bevolkingsbeweging het vestigingsoverschot en wel zó, dat de bevolking van de Mijnstreek zeer snel toenam (39).

De besproken facetten van de demografische ontwikkeling der Mijnstreek laten toe te spreken van een stormachtige ontwikkeling. Dit had uiteraard ook veranderingen op andere gebieden tot gevolg. Enkele daarvan zullen wij kort aanstippen.

Enkele gevolgen van de bevolkingsbeweging

De toename van de bevolking betekende een groeiende concentratie van bevolking, welke leidde tot verstedelijking. De volgende cijfers illustreren dit verschijnsel:

Tabel 12. Percentage der bevolking per gemeentegroep in de Mijnstreek.

Gemeenten met:	1900	1920	1935
Minder dan 5.000 inw.	67,1 %	40,3 %	29,9 %
5.000 - 10.000 inw.	32,9 %	7,6 %	8,6 %
10.000 - 20.000 inw.	-	14,9 %	24,9 %
20.000 - 50.000 inw.	-	37,2 %	15,8 %
50.000 - 100.000 inw.	-	-	20,8 %
Totaal	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Met andere woorden, terwijl in 1900 de gehele Mijnstreekbevolking woonachtig was in kleine gemeenten met minder dan 10.000 inwoners, was dit percentage 20 jaar later gedaald tot minder dan de helft en weer 15 jaar later was het percentage van de inwoners van gemeenten met meer dan 10.000 inwoners gestegen tot ruim 60%.

Een ander gevolg vormde de verandering in de leeftijdsopbouw van de bevolking. Er valt een beduidende groei van de productieve leeftijdsgroepen waar te nemen en een daaraan corresponderende daling van de niet-productieve leeftijdsgroepen. Dit wordt nader toegelicht door de volgende tabellen.

Tabel 13. Bevolking van de Oude Mijnstreek naar leeftijdsgroepen in % van de totale bevolking.

Leeftijdsgroep	1909	1920	1930
0 - 4 jaar	15,5	14,8	15,0
5 - 14 jaar	23,4	24,8	23,8
15 - 19 jaar	8,6	9,1	9,1
20 - 44 jaar	34,7	37,5	38,9
45 - 64 jaar	13,1	10,8	11,5
65 jaar en ouder	4,8	3,0	2,7

Deze cijfers overziende valt op de sterke stijging van de leeftijdsgroep van 20-44 jaar, waarvan het aandeel in de totale bevolking stijgt met 4,2%. Deze stijging is zó sterk, dat de leeftijdsgroep van 0-4 jaar - ondanks het relatief zeer hoge geboortecijfer - in betekenis afneemt. De immigratie van jonge, valide arbeidskrachten springt uit deze cijfers naar voren, wat verder ook tot gevolg heeft een gevoelige daling van het aandeel van de leeftijdsgroepen van 45-64 en van 65 jaar en ouder. De bevolking van de Oude Mijnstreek onderging derhalve een opvallende en zeer snelle verjonging ten gevolge van de trek van jonge arbeidskrachten en van jonge gezinnen naar de Mijnstreek.

Hetzelfde verschijnsel deed zich ook voor in de Nieuwe Mijnstreek, zij het dan op minder sprekende wijze, zoals uit de volgende tabel blijkt.

Tabel 14. Bevolking van de Nieuwe Mijnstreek naar leeftijdsgroepen in % van de totale bevolking.

Leeftijdsgroep	1909	1920	1930
0 - 4 jaar	12,8	13,6	14,0
5 - 14 jaar	22,3	23,1	23,3
15 - 19 jaar	8,8	9,4	9,5
20 - 44 jaar	33,8	33,8	35,1
45 - 64 jaar	15,9	14,6	13,7
65 jaar en ouder	6,8	5,6	4,5

In de Nieuwe Mijnstreek is de spreiding van de bevolking over de verschillende leeftijdsgroepen veel harmonischer en is de groei niet zozeer op één leeftijdsgroep geconcentreerd als in het oude mijngebied. De daling van de twee laatste leeftijdsgroepen is in de Nieuwe Mijnstreek zelfs iets sterker dan in de Oude Mijnstreek, wat eveneens wijst op een verjonging van de bevolking.

Het verschil tussen de twee mijngebieden komt nog sprekender naar voren, als men de leeftijdsgroepen beschouwt in hun absolute omvang, niet in hun verhouding tot de totale bevolking, en dan hun afzonderlijke groei nagaat tussen de volkstellingsjaren 1909 en 1930.

Tabel 15. Procentuële groei van de bezetting der leeftijdsgroepen in 1930 ten opzichte van 1909.

Leeftijdsgroep	Oude Mijnstreek	Nieuwe Mijnstreek.
0 - 4 jaar	177,0 %	105,7 %
5 - 14 jaar	209,5 %	96,6 %
15 - 19 jaar	233,4 %	104,8 %
20 - 44 jaar	240,2 %	95,7 %
45 - 64 jaar	167,0 %	65,3 %
65 jaar en ouder	70,4 %	24,3 %

In de bevolkingscentra van de Mijnstreek was deze wijziging in de leeftijdsopbouw van nog verderstreckende betekenis. We nemen als voorbeeld de gemeente Heerlen, voor welke gemeente het tevens mogelijk is de uitslagen van de volkstelling van 1899 in de beschouwing te betrekken. Bedroeg de toename van de leeftijdsgroep 20-44 jaar in verhouding tot de gehele bevolking rond 4% in de Oude Mijnstreek tussen 1909 en 1930, in Heerlen was deze groep in 1930 toegenomen met ruim 3,5% ten opzichte van 1909, maar met ruim 7% ten opzichte van 1899. De daling van de groep 45-64 jaar bedroeg in 1930 ten opzichte van 1909 slechts 0,2%, maar 4,4% ten opzichte van 1899. In de oudste leeftijdsgroep bedroeg deze daling resp. 2,3% en 4,5%, nl. van 6,7% in 1899 tot resp. 4,4% in 1909 en 2,2% in 1930. Tekenend voor de ontwikkeling van de Mijnstreek op dit punt is, dat het aandeel van de oudste leeftijdsgroep voor het Rijk in deze periode steeds rond 6% lag, tegenover 2,7% in de Oude en 4,5% in de Nieuwe Mijnstreek. Limburg als geheel telde, onder invloed hiervan, in 1930 het laagste percentage van alle Nederlandse provincies in deze.

De leeftijdsopbouw van de Mijnstreekbevolking onderging derhalve sinds 1900 zeer belangrijke wijzigingen in de zin van een sterke verjonging van de bevolking. De invloed van de mijnindustrie bracht tevens met zich mee, dat er een mannenoverschot ontstond. Zo telde de Oude Mijnstreek in 1909 een mannenoverschot van 2910, in 1920 van 6559 en van 7563 in 1930; in de Nieuwe Mijnstreek waren deze cijfers resp. 1176, 1184 en 1584. Uiteraard waren hierbij vele mannen in de

leeftijd van 20-44 jaar. In deze leeftijdsgroep had de Oude Mijnstreek een mannenoverschot van 1969, dat in 1920 en 1930 was gestegen tot resp. 4312 en 4829. De Nieuwe Mijnstreek telde een mannenoverschot in deze groep van 651 in 1909, 602 in 1920 en 1202 in 1930.

De immigratie van jonge arbeiders bracht met zich mee, dat er zich onder hen vele ongehuwden bevonden. Hieromtrent zijn slechts cijfers bekend sinds de oprichting van het Algemeen Mijnwerkersfonds in 1919. Uit de jaarverslagen van dit Fonds blijkt vooreerst, dat tussen 1920 en 1930 het aantal mijnwerkers beneden de leeftijd van 46 jaar schommelde tussen ruim 91% en 88% van het totaal aantal mijnarbeiders en vervolgens, dat gemiddeld 40% van hen ongehuwd was (41). Na 1930 daalde het aantal van de ongehuwden en steeg het percentage van de mijnwerkers, ouder dan 46 jaar. Dit was het gevolg van de ontslag-politiek van de mijnondernemingen, die in de crisisjaren rond 1930 bij voorkeur gehuwde mijnwerkers en bovendien oudere mijnwerkers met een langere diensttijd voor ontslag spaarden.

Ook op andere gebieden bewerkte de immigratie ingrijpende wijzigingen, in het bijzonder wat betreft de samenstelling van de bevolking naar nationaliteit en godsdienstige gezindte. Het lijkt dienstig eerst een overzicht te geven van de situatie in deze in de Mijnstreek rond 1900.

Van de 68.763 Mijnstreekbewoners waren er volgens de volkstelling van 1899 geboren in hun woongemeente 48.206 of 70,1%, 13.020 of 18,9% in een andere Limburgse gemeente, 1256 of 1,8% in een andere provincie van Nederland of in een der Nederlandse koloniën en 6.412 of 8,9% in het buitenland. Dit laatste aantal is niet groot te noemen. als men bedenkt, dat de mijnstreek door het buitenland is ingesloten en destijds weinig verkeersmogelijkheden had met de rest van ons land. Verder mag men aannemen, dat zich onder deze in het buitenland geborenen een aantal Nederlanders bevonden, wier ouders vroeger naar het naburige buitenland emigreerden. Het onderhouden van handels- en familierelaties met het nabije buitenland lag er voor de hand, zoals ook vaststaat, dat zeer velen daar werkgelegenheid zochten en vonden en menigeen van hen er met een buitenlandse vrouw of man huwde. Dit gold vooral voor de Oude Mijnstreek, waar dan ook 4.180

van de 6.142 buitenlanders in de gehele Mijnstreek woonden. Een niet onbelangrijk gedeelte behoorde echter tot de zogenaamde gestichtsbevolking. Zo had bijv. de gemeente Kerkrade verschillende Duitse kloosters met ongeveer 400 Duitse bewoners. Simpelveld telde in 1899 onder haar bevolking 471 Duitsers. Het klooster van de Zusters van het Arme Kind Jezus en het Damianusgesticht telden er hiervan 437 onder hun bewoners. Schimmert met zijn 35 personen van Franse nationaliteit had kloosters met Franse paters en zusters. Een nauwkeuriger onderzoek zou zonder twijfel aantonen, dat hun aantal beduidend groter was. Hun aanwezigheid moet in verband worden gebracht met de Kulturkampf in Duitsland en de uitwijzingen uit Frankrijk. Met andere woorden, het aantal buitenlanders onder de overige bevolking zelf was in feite gering.

Datzelfde geldt ook ten aanzien van de niet-Limburgse Nederlanders in de Mijnstreek. Het waren vooral grenscommiezen, spoorwegpersoneel, belastingambtenaren, marechaussées enz., die rond het einde van de vorige eeuw nog voor het grootste deel uit andere provincies gerecrueteerd werden. Dat ook het aantal niet-Limburgers beïnvloed werd door de gestichtsbevolking, leert ons - bij wijze van voorbeeld - een onderzoek naar de plaats van herkomst van de leerlingen van "Rolduc". In een feestuitgave bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Rolduc worden nl. de namen van alle leerlingen vermeld met opgave van het woonadres hunner ouders. Veronderstellende, dat de leerlingen ook zijn geboren in de woongemeente of althans in de woonprovincie van hun ouders, komen wij tot de conclusie, dat gedurende het schooljaar 1899-1900 er 163 in Limburg, 201 in Nederland buiten Limburg en 39 in het buitenland waren geboren, (42).

Uit een en ander mag men afleiden, dat de bevolking van de Mijnstreek rond het einde der vorige eeuw zeer homogeen van samenstelling was. Voor 89% was zij van Limburgse origine en van de overige 11% behoorde een belangrijk gedeelte niet tot de "gewone" bevolking.

Nog groter homogeniteit bestond er inzake de godsdienstige gezindte van de bevolking. Bij dezelfde volkstelling van 1899 bleek, dat het aantal Katholieken in de Oude Mijnstreek 99,3 % en in de Nieuwe Mijnstreek 98,11 % van de totale bevolking uitmaakte, het aantal niet-Katholieken derhalve resp. 0,71 % en

1,9%. De gehele Mijnstreek telde slechts 825 niet-Katholieken op een totale bevolking van 68.763 zielen. Van deze 825 woonden er 279 in de Oude en 546 in de Nieuwe Mijnstreek. Het waren vooral Israëlieten en Protestanten en de overgrote meerderheid van deze laatsten behoorden tot de Nederlands Hervormde Kerk.

De niet-Katholieken van de Oude Mijnstreek woonden merendeels in Heerlen (89) en Kerkrade (36); in de Nieuwe Mijnstreek waren ze over een groter aantal gemeenten verspreid. Zo woonden er in 1899 groepen van Protestanten in Sittard (74), Beek (33), Stein (20), Urmond (42), Grevenbicht (132), Susteren (10) en nog enkelen in Obbicht, Born en Roosteren. In de gemeenten, waar deze grotere groepen van Protestanten woonden, waren deze in het algemeen sinds eeuwen gevestigd. Voor de overige gemeenten was het meestal zó, dat de Protestanten zich daar later hadden gevestigd als grenscommiezen, belastingambtenaren enz., terwijl er zich bijv. in Schinveld plotseling Protestanten vestigden na de bouw van een marechausséekazerne. Deze bleven vreemden voor de inheemse bevolking. Dit in tegenstelling tot de anderen, die geheel in de volksgemeenschap waren opgenomen (43).

Zoals reeds gezegd onderging de samenstelling der bevolking ten aanzien van de genoemde gezichtspunten na 1900 belangrijke wijzigingen.

Wat betreft de nationaliteit van de bevolking geven de volkstellingen na 1899 tot aan de jongste wereldoorlog niet meer de tellingsresultaten in deze voor de afzonderlijke gemeenten. Dit gebeurde slechts voor de provincie als geheel en voor de grotere gemeenten en, voor wat de Mijnstreek betreft, voor de gemeenten Heerlen en Kerkrade. We zullen dus op dit punt met fragmentarische gegevens moeten volstaan.

Gemeente	Volkstellingsjaren					
	1899		1920		1930	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Heerlen	331	5,2	4.946	15,3	10.265	21,9
Kerkrade	797	8,5	5.133	20,1	8.885	24,2

In Heerlen werd het aantal buitenlanders in deze periode ruim 4 maal zo groot, in Kerkrade bijna drie maal. De stijging was zowel absoluut als relatief zeer aanmerkelijk. Dat deze toename ook buiten deze twee gemeenten van betekenisvolle omvang was, wordt aange- toond door de omstandigheid, dat voor geheel Limburg het percentage buitenlanders in verhouding tot de totale bevolking van 1899 (5,1%) tot 1930 (10,7%) verdubbelde. Een concreter beeld van de vermenging van de bevol- king geven de volgende cijfers betreffende verdeling van de buitenlanders over de verschillende nationali- teiten. Zij hebben betrekking op de gemeente Heerlen in het jaar 1930. Volgens een gemeentelijke opgave telde Heerlen in 1930 een totaal van 46.885 inwoners, waarvan 36.563 Nederlanders. Daarnaast waren er 6.253 Duitsers, 526 Belgen, 509 Oostenrijkers, 1209 Polen, 226 Italianen, 62 Franssen, 250 Tsjecho-Slowa- ken, 789 Slovenen (44), 256 Hongaren, 20 Russen, 13 Roemeniërs, 2 Amerikanen, 6 Luxemburgers, 6 Engelsen, 2 Zwitsers. Verder woonden er 3 personen van on- bekende nationaliteit, 6 van een andere dan de ge- noemde en 211 personen zonder nationaliteit (45). In- teressant zijn in dit opzicht de cijfers betreffende de buitenlandse mijnarbeiders, zoals deze jaarlijks door de Inspecteur-Generaal der Mijnen en door het Alge- meen Mijnwerkersfonds werden verstrekt. We beper- ken ons tot het weergeven van de percentages (46).

Tabel 17. Buitenlandse mijnwerkers in de Limburgse mijnindustrie in verhouding tot de totale bezetting 40).

Jaar	%	Jaar	%	Jaar	%
1907	19,6	1917	23,6	1927	26,4
1908	20,0	1918	15,8	1928	27,0
1909	21,8	1919	16,4	1929	31,1
1910	23,0	1920	23,3	1930	32,0
1911	23,5	1921	22,8	1931	31,5
1912	22,1	1922	23,3	1932	27,6
1913	24,9	1923	21,8	1933	23,6
1914	19,1	1924	18,2	1934	19,0
1915	22,1	1925	20,7	1935	15,8
1916	23,3	1926	23,9		

Een verdere indicatie van de verandering van de samenstelling der bevolking naar nationaliteit in de Mijnstreek, bieden ons de uitslagen van de beroepstelling van 1930. De gegevens betreffende de nationaliteit der beroepsbevolking zijn in manuscript aanwezig op het Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag en werden ons welwillend ter inzage verstrekt. De gegevens waren aanwezig voor alle Mijnstreekgemeenten, behalve voor de gemeente Klimmen, maar dit gemis van de gegevens betreffende deze kleine landelijke gemeente is voor onderstaande cijfers van geen betekenis.

Na omrekening van de absolute cijfers bleek, dat in 1930 het percentage buitenlanders in de Nieuwe Mijnstreek 10,8%, in de Oude Mijnstreek 26,3% bedroeg van de gehele mannelijke beroepsbevolking. De grote gemeenten in het laatstgenoemde gebied, nl. Heerlen en Kerkrade, hadden een gelijksoortig percentage, resp. 27,3 en 27,5. Brunssum en Hoensbroek schoten er een stuk overheen, met resp. 29,5 en 30,3%. De hoogste percentages noteerde echter een andere groep gemeenten, nl. Eygelshoven (48,0%), Nieuwenhagen (28,8%), Ubach over Worms (39,5%), terwijl Schaesberg met 26,0% net iets onder het algemeen gemiddelde bleef. Samenvattend kan men zeggen, dat de eerste groep gemeenten een gemiddelde van 28,9% bereikte en de andere groep 34,8%, waaruit duidelijk blijkt, dat de vestiging van buitenlanders zich niet beperkte tot de grote mijncentra.

In de Nieuwe Mijnstreek was het aantal buitenlanders beduidend geringer. De mannelijke beroepsbevolking telde in 1930 slechts 1949 buitenlanders, van wie er 1483 in de gemeenten Sittard en Geleen woonachtig waren, terwijl in de Oude Mijnstreek 13.349 buitenlanders tot deze beroepsbevolking behoorden. Van deze laatsten behoorden er 12.300 tot de bevolking van de genoemde groepen van gemeenten. Verspreid over de omliggende dorpen woonden er in de Nieuwe Mijnstreek 466 en in de Oude Mijnstreek 1149 buitenlandse mannelijke beoefenaren. Ook hier derhalve weer een opvallend verschil tussen Oude en Nieuwe Mijnstreek.

Hiermee is echter de veranderde samenstelling van de bevolking niet volledig weergegeven. Bestond deze rond 1900 vrijwel geheel (89%) uit personen in Limburg geboren, nadien zette ook op dit punt een beduidende verandering in. Steeds groter werd het aantal van hen, die wel in Nederland maar buiten Limburg waren geboren.

Dit komt tot uiting in de volgende tabellen, waarbij de in Nederland geboren inwoners van Kerkrade en Heerlen zijn ingedeeld, naargelang zij waren geboren in of buiten Limburg. We moeten ons tot deze twee gemeenten beperken, omdat de volkstellingen ons omtrent de andere mijnstreekgemeenten geen inlichtingen verschaften.

Tabel 18 a. Geboorteplaats van de in Nederland geboren ingezetenen van Kerkrade				
Jaar	in Limb. geboren		buiten Limb. geboren	
	abs.	in %	abs.	in %
1899	7.677	81,8	1.712	18,2
1920	17.659	69,2	7.855	30,8
1930	24.779	67,5	11.926	32,5

Tabel 18 b. Geboorteplaats van de in Nederland geboren ingezetenen van Heerlen.				
Jaar	in Limb. geboren		buiten Limb. geboren	
	abs.	in %	abs.	in %
1899	5.564	87,8	768	12,2
1920	15.796	49,9	16.476	51,1
1930	21.264	45,3	25.653	54,7

Het aantal niet-Limburgers groeide derhalve in deze twee voornaamste Mijnstreekgemeenten bijzonder snel. Heerlen maakt van 1899 tot 1930 de enorme sprong van 42,5%. Geen wonder, dat men wel eens heeft gezegd: in Heerlen is Limburg gestorven. Toch is ook met deze cijfers niet alles gezegd. Men dient er immers rekening mee te houden, dat ondanks de zeer hoge mobiliteit, een betrekkelijk groot aantal gezinnen uit andere provincies zich blijvend in de Mijnstreek hebben gevestigd. Door het feit, dat hun kinderen daar werden geboren kwamen deze te ressorteren onder de groep van de in Limburg geboren. De samenstelling van de groep "in Limburg geboren" was derhalve in 1900 anders dan in 1930.

De tweede factor betreft de verandering in de samenstelling van de bevolking naar godsdienstige gezindte. Wij vermeldde reeds, dat in 1899 de gehele Mijnstreek slechts 825 niet-Katholieken telde, van wie 279 in de Oude en 546 in de Nieuwe Mijnstreek woonden, resp. 0,7 en 1,9% van de totale bevolking. De immigratie bracht ook op dit punt ingrijpende veranderingen.

Tot en met 1904 is het mogelijk de veranderingen in de samenstelling van de bevolking naar de godsdienstige gezindte van jaar tot jaar te volgen in de Verslagen over de toestand van het Hertogdom Limburg, die jaarlijks werden uitgebracht aan de Provinciale Staten van Limburg. Na 1904 zijn deze gegevens alleen bekend ten aanzien van de jaren, waarin een volkstelling werd gehouden.

In 1904 telde de Nieuwe Mijnstreek op een totale bevolking van 31.307 zielen 551 (1,8%) niet-Katholieken, de Oude Mijnstreek 510 of 1,1% op een totale bevolking van 39.360 zielen. Een lichte toename derhalve in het Oude Mijngedebied in vergelijking met 1899.

In 1909 is deze groei duidelijker aanwijsbaar. Dan telt de Oude Mijnstreek 53.147 zielen, waaronder 2.157 of 3,9% niet-Katholieken. In de Nieuwe Mijnstreek is er slechts een lichte stijging van 1,9% in 1899 tot 2% in 1909. Brunssum had in 1909 nog geen enkele niet-Katholiek, in Hoensbroek was hun aantal gestegen van 2 tot 43. In Heerlen was, evenals in Kerkrade de groei veel sterker. In 1909 had Heerlen 1018 of 9,2% niet-Katholieken tegenover 116 of 2,5% in 1899. Voor Kerkrade waren deze cijfers resp. 580 of 3,7% in 1909 tegenover 47 of 0,5% in 1899. Ook in de andere, kleinere mijncentra

deed zich dit verschijnsel voor. In Eygelshoven steeg het aantal niet-Katholieken van 1,9% tot 8,8%, in Nieuwenhagen van 0,1% tot 3,8%, in Schaesberg van 0,1% tot 9,5% en in Ubach over Worms van 0,1% tot 1%. In de overige gemeenten van de Oude Mijnstreek steeg het aantal niet-Katholieken van 53 in 1899 tot 69 in 1909. De groei bleef dus beperkt tot de grotere gemeenten. Deze tendenz zette zich ook in de volgende jaren door. Tabel 19 laat dit duidelijk zien. Brunssum telde in de latere jaren het hoogste percentage niet-Katholieken van alle Mijnstreekgemeenten.

Gemeente	1899	1909	1920	1930
Brunssum	0,0	0,0	27,2	26,3
Heerlen	2,5	9,2	24,2	21,0
Hoensbroek	0,2	2,7	21,4	23,8
Kerkrade	0,5	2,7	6,1	8,5
Eygelshoven	1,9	8,8	9,9	8,2
Nieuwenhagen	0,1	3,8	4,5	11,0
Schaesberg	0,1	9,5	9,5	18,0
Ubach over Worms	0,1	1,0	4,6	13,7
Amstenrade	0,4	1,3	5,0	7,4
Nuth	0,2	0,3	7,8	8,7
Gehels Oude Mijnstr.	0,7	3,9	13,5	14,7

Er was in de loop dier dertig jaar derhalve een zeer markante groei in alle aangegeven gemeenten. In de andere 12 gemeenten van het oude mijngebied veranderde er op dit punt heel weinig. In 1899 woonden er 48 niet-Katholieken, in 1909 59, welk aantal steeg tot 319 in 1920 en tot 533 in 1930. Voor de in de tabel genoemde gemeenten was deze groei in absolute cijfers als volgt: 231 in 1899, 2098 in 1909, 15.029 in 1920 en tenslotte 24.245 in 1930. In de Nieuwe Mijnstreek was de groei van het aantal niet-Katholieken van veel beperkter omvang.

Tabel 20. Het aantal niet-katholieken in de Nieuwe Mijnstreek in % van de totale bevolking.

Gereente	1899	1909	1920	1930
Geleen	0,0	0,07	1,8	4,2
Sittard	3,9	3,0	5,6	8,1
Beek	1,3	2,2	3,3	5,4
Stein	1,1	1,7	0,8	3,2
Urmond	3,8	3,2	5,9	4,3
Grevenbicht	11,7	12,4	11,1	10,3
Gehele Nieuwe Mijnstr.	1,9	2,0	3,5	6,7

In absolute cijfers uitgedrukt hadden deze gemeenten in de aangegeven jaren resp. : 506, 612, 1456 en 3646 niet-Katholieken, bij de overige gemeenten van dit mijngebied waren deze aantallen resp. : 39, 44, 242 en 440.

Duidelijk komt uit dit alles naar voren, dat de verandering in de samenstelling van de bevolking, zowel naar nationaliteit als naar godsdienstige gezindte de ontwikkeling van de Nieuwe Mijnstreek opvallend veel rustiger verliep dan in het oude mijngebied. Overigens geeft ook de bevolkingsconcentratie in het algemeen ditzelfde beeld te zien. Deze verschillen hangen onder meer samen met het verschijnen van de autobus als vervoermiddel in de jaren rond 1920, toen de Staatsmijn Maurits te Geleen in exploitatie werd genomen. De arbeiders behoefden niet meer in de onmiddellijke nabijheid van de mijn te wonen om er te kunnen werken. Hierdoor konden zij in hun eigen dorp blijven wonen. Bovendien kon mede daardoor ook de woningbouw nog sterker dan in de Oude Mijnstreek gedecentraliseerd geschieden. Het was daardoor voor hen ook beter mogelijk, uiterlijk en innerlijk verbonden te blijven met hun oude woon- en leefmilieu, met hun bekende tradities en zeden.

HOOFDSTUK 3

Immigratie en samenleving.

Par. 1

Samenleving op drift

De mijnindustrie verwekte in de Mijnstreek vele diep ingrijpende veranderingen. Hoge schoorstenen, grote ongewone gebouwen, schachtbokken, steenbergens enz. verrezen uit de grond en vormden aanvankelijk een vreemd en storend element in het vertrouwde landschapsbeeld. Vele hectaren vruchtbare landbouwgrond kregen een geheel andere bestemming.

De bouwtrant der woningen veranderde. Niet meer de afzonderlijk liggende boerderij of arbeiderswoning, maar grote groepen van woningen in rij-verband, welke vrijwel zonder uitzondering huurwoningen waren.

Het welvaartspeil ging omhoog en bood de bevolking nieuwe mogelijkheden. Een nieuw beroep ging domineren. Niet meer een beroep, dat sterk bodem- en natuurgebonden was zoals het werk van de boer, van zijn helpers en van de ambachtsman tot nu toe. Het rythme van de natuur gaf niet langer meer de arbeidstijd en de arbeidsduur aan. De dag-, middag- en nachtdiensten van de mijnarbeider doorbraken dit traditionele kader, en de jaargetijden drukten niet meer als voorheen in hoge mate hun stempel op de aard van de arbeid.

Het resultaat van de arbeid werd niet meer zo duidelijk beïnvloed door de bekende natuurelementen, maar vooral door eigen werkkraft en vaardigheid en andere factoren, die tot dan toe minder op de voorgrond traden.

De arbeid werd bovendien grotendeels onzichtbaar en gedurende de tijd, die aan het werk besteed werd, was de arbeider niet meer controleerbaar voor zijn leefmilieu. De mijnwerker onttrok zich derhalve aan wat Ter Hoeven noemt de lokale heerschappijvorm (47). Meer dan voorheen door het trekken naar Duitsland werd door de nieuwe bestaansmogelijkheden in de mijnindustrie de beroepsarbeid in de landbouw niet langer als de practisch enige beroepsarbeid gezien, met als gevolg, dat de vraag naar arbeiders in de landbouw geleidelijk groter en het aanbod kleiner werd. De orientatie van de arbeider en zijn keuzemogelijkheid op de arbeidsmarkt werd breder, wat voor de destijds nog bijna uitsluitend

arbeids-intensieve boerenbedrijven een zeer ernstig probleem dreigde te worden. Dit leidde al aanstonds tot de noodzaak van hogere lonen in de landbouw. Er groeide m. a. w. een verschillende belangstelling- en belangensfeer en zodoende met de afnemende afhankelijkheid van de arbeiders ten opzichte van de boeren ook een geleidelijk toenemende tegenstelling. Aanvankelijk was de arbeider niet onmiddellijk volledig mijnwerker. Eerst werkte de inheemse mijnwerker niet zelden als het ware als seizoenarbeider in de oogstmaanden bij een boer en gedurende de rest van het jaar op de mijn. Daarnaast behielden velen een nevenfunctie als slager en kruidenier.

Een nieuwe vorm van leidinggeven verving de oude vertrouwde bedrijfsleiding, zoals die gegeven werd door de boer of zijn meesterknecht of door de baas in de ambachtelijke werkplaats. Een duidelijk verschil in handelingsvrijheid trad naar voren en een geringere persoonlijke binding aan de leiding. Nieuwe beloningsmaatstaven werden gehanteerd, nieuwe arbeidsvoorwaarden en nieuwe arbeidsmethoden. Zakelijker verhoudingen deden hun intrede.

Naast deze vreemde objectieve elementen verschenen de vreemde personen, de vreemdelingen in de Mijnstreek. Zij verschenen aanvankelijk in een situatie, waar alles betrekkelijk berekenbaar was, waar de dingen hun vaste plaats hadden en waar orde en regelmaat heerste (48). Hij verscheen er als exponent van een vreemde wereld, die voor de Mijnstreekbewoners geheel of gedeeltelijk onbekend was. Hierdoor was hij iemand, van wie men niet met zekerheid wist hoe hij zou handelen en reageren. Men wist m. a. w. niet wat men van hem kon verwachten, hetgeen de eigen bevolking onzeker maakte en onbehagelijk. Ook omgekeerd was dat het geval. De vreemdeling kwam in een voor hem onbekende, derhalve onberekenbare wereld, waarmee hij zich niet verbonden voelde, niet gebonden ook aan de groepsverbanden, de gewoonten en normen van de ontvangende samenleving. Hierdoor was hij als het ware gepraedisponneerd tot de rol van sociaal criticus en non-conformist, niet geworteld als hij was in de traditie, niet gebonden door pieteit voor wat vroegere geslachten gewrocht hadden, levend in een gemeenschap, waarin hij vreemd was en waarvan hem het verleden niet interesseerde, maar alleen de toekomst (49). Zijn

sociale positie in die nieuwe wereld was min of meer onbepaald, zijn plaats op de maatschappelijke ladder onzeker. Zijn uiterlijk gedrag, zijn uiterlijke kentekenen waren voor de nieuwe omgeving de enige maatstaf om hem te "wegen". Hij was voor deze gevestigde samenleving niet de zoon van die of die; zijn verleden en achtergrond waren onbekend (50). Hij moest dus door eigen houding en gedrag laten zien wat hij waard was. Deze opmerkelijke sociale verschijnselen hebben zich in de Mijnstreek sterk gemanifesteerd: de economische veranderingen doorbraken van oudsher bestaande gewoonten; nieuwe denkbeelden en ervaringen drongen door; de samenstelling van de bevolking kreeg door een immigratie op zeer grote schaal een andere opbouw en samenstelling; de nieuwe beroepsgroep van de mijnwerkers kreeg meer vrije tijd en vrijheid, vrijheid met name ook om zich te onttrekken aan een wijze van leven, die wellicht door sommigen meer werd aangevoeld als opgelegd door tradities en bijzondere omstandigheden dan dat zij werkelijk werd beleefd. De immigranten van hun kant kwamen voor de noodzaak te staan zich in te passen in een voor hen geheel andere omgeving.

Hoe kon in deze nieuwe situatie de behoefte aan sociaal contact worden vervuld? Bodden de bestaande sociale milieus aan de "nieuwelingen" voldoende mogelijkheden tot participatie aan de samenleving?

Was er bij de autochthone bevolking wellicht een gebrek aan aanpassing door het zich niet bewust zijn van de veranderende omstandigheden en bij de immigranten door te weinig bindingen met de samenleving?

Kon in de snelle economische evolutie, die in de Mijnstreek plaatsgreep, het proces van de sociale verandering gelijke tred houden? M. a. w., kon het sociaal isolement van de allochthone groep snel genoeg tot een bewust integratieproces worden omgebogen?

Op deze vragen, die voor onze studie van belang zijn, moet tot goed begrip van het volgende worden gewezen, al kunnen wij ze uiteraard niet volledig beantwoorden.

Om de immigratie in Zuid-Limburg enigszins te kunnen situeren, moet er eerst antwoord worden gegeven op drie vragen. Vooreerst welke situatie trof de vreemdeling in de Mijnstreek aan bij zijn komst; vervolgens waarom en vanwaar kwamen de vreemdelingen en tenslotte hoe waren hun gedrag, hun uiterlijke kentekenen,

op grond waarvan de nieuwe omgeving hen kon taxeren? Bij het beantwoorden van deze laatste vraag zullen we ook het zogenaamde kostgangerssysteem bespreken, omdat het gedrag der vreemdelingen bij deze zeer intieme vorm van contact tussen vreemdelingen en Mijnstreekbevolking het meest de aandacht trok.

Hiermee is het probleem van de veranderingen en van de immigratie in de Mijnstreek aan de orde gesteld, maar op een zeer eenzijdige wijze. Eenzijdig, omdat er dan nog niets gezegd is over de vele initiatieven, die genomen werden, enerzijds om de inheemse bevolking rijp te maken om de veranderingen te verwerken en anderzijds om de vreemdelingen te helpen bij hun aanpassingsproblemen. Ook deze initiatieven zullen wij in dit hoofdstuk kort bespreken.

Voor een beschrijving van de situatie van de Mijnstreek in allereerste opkomst moeten we volstaan met een algemene schets, aangezien de gedetailleerde gegevens ontbreken.

Par. 2

De samenleving in de Mijnstreek rond 1900

De toestand van de Mijnstreek in demografisch en sociaal-economisch opzicht werd reeds belicht, waaruit kon worden afgeleid, dat de samenleving een sterk homogeen karakter droeg. Zoals het platteland overal elders in ons land (51) vertoonde ook Zuid-Limburg een diepgewortelde traditionele levens- en cultuurvorm, met een grote vastheid van gewoonten, onderlinge verhoudingen, inzichten en overtuigingen. De leefgewoonten van dorp of gehucht golden als norm voor het leven der individuen. Ging iemand regelmatig daartegen in, dan liet men hem links liggen.

Vooral wanneer hij op godsdienstig gebied van de algemeen aanvaarde levensnorm afweek. Het alledaagse leven, de volkszedes waren nauw verbonden met en doordrenkt van de godsdienst. Dit kwam tot uiting zowel bij heugelijke als bij droevige gebeurtenissen. Het gezegde "iedere ziekte heeft zijn heilige" gaf de feitelijke levenshouding weer, dat men voor iedere ziekte of nood in het algemeen een aparte heilige als helper aanriep. De kruisbeelden langs de wegen, boven de stal- en in de woningen, de kapelletjes, de vóórnamen der mensen, de processies, de bedevaarten, de zegswijzen - om slechts enkele voorbeelden te noemen - ge-

tuigden van de godsdienstige gezindheid der Zuidlimburgse bevolking.

De onderlinge verbondenheid uitte zich o. m. in de zorg voor de armen, in burenhulp op velerlei manieren. Dit laatste niet alleen in de vorm van het lenen van elkaars werktuigen, maar ook door persoonlijke hulp bij bijzondere gebeurtenissen als ziekte en geboorte.

Bij een feest werd vanzelf de gehele buurt betrokken. Bij een huwelijk, eerste H. Mis, bij zilveren of gouden bruiloft werd vanzelfsprekend de buurt op vla getraceerd, nadat ze eerst de organisatie van het feest en de versiering voor haar rekening had genomen.

Zeer sprekend en treffend uitte zich deze onderlinge verbondenheid en dit meeleven met elkaar rond een sterfgeval. Als iemand ernstig ziek was, werd niet zelden door de burenen een "bidweg" gemaakt, om zijn spoedig herstel van God te verkrijgen. Na zijn dood werd alles gedaan, om de gezinsleden te ontlasten van alle zorg voor de uitvaart. Er werd 's nachts door de burenen bij de dode gewaakt en gebeden, zij brachten van huis tot huis de buurt en de familie op de hoogte van het sterfgeval en nodigden allen uit om iedere avond vóór de uitvaart in de kerk of in een nabijgelegen kappelletje samen voor de overledene te bidden. Anderen zorgden, dat het graf werd gedolven. Intussen bakten de vrouwen uit de buurt alles voor het begrafenismaal en ieder gezin in de buurt gaf daartoe een bijdrage in natura. Ook werd geld ingezameld om heilige Missen voor de overledene te laten opdragen. Bij de uitvaart zelf werd de lijk-kist gedragen door enkele mannen uit de buurt, die telkens de begrafenisstoot deden stilstaan om voor de overledene te bidden als een langs de weg staand kruis werd gepasseerd. Na de uitvaart had het begrafenismaal plaats, waaraan een of twee personen uit ieder gezin in de buurt mede aanzaten.

In zulke kleine gemeenschappen kende men natuurlijk elkaar en was eenieder met het wel en wee van iedere familie en gezin op de hoogte. Het was practisch onmogelijk iets voor elkaar geheim te houden en dat probeerde men ook niet, behalve wanneer het geldzaken betrof. Nauw hing hiermee samen de sociale controle, waarbij de gemeenschap ervoor waakte, dat ieder lid zich gedroeg volgens de vaststaande normen.

De sterke onderlinge verbondenheid uitte zich ook in het woonmilieu. Midden in het vruchtbare land blokten

de massale vierkanten der boerderijen, in voorvaderlijke trant gebouwd. Rondom een ruim binnenplein lagen in een aansluitend vierkant de boerenwoning en de bedrijfsruimten. Deuren en ramen kwamen alle uit op het binnenplein, de zware buitenmuren van grote mergelblokken of herhaaldelijk gewitte veldovenstenen toonden geen enkele onderbreking dan de zware, eikenhouten toegangspoort onder de doorlopende dakconstructie. Wellicht heeft ook de bouwtrant der kloosters en kastelen geleid tot dit burchachtige boerderij-type (52). De bevolking had ervaren, dat in gevaarlijke tijden zulk een behuizing een gevoel van veiligheid gaf tegen roversbenden. Des avonds werd de grote toegangspoort zorgvuldig gesloten.

Deze bouwtrant was geen uiting van een zucht naar afzondering, van eenzaamheid, van een zich terugtrekken uit het gemeenschapsleven. De Zuidlimburgse boeren waren gemoedelijke, levenslustige mensen, die zich niet in het minst tot een kluizenaarsleven voelden aangehouden. De wijde toegangspoort, die de gehele dag openstond, was een oprecht gemeentelijke uitnodiging tot binnentreden. Ieder die binnenkwam, kon op een gulle ontvangst rekenen. Het dicht bij elkaar wonen, het onderlinge nauwe contact bewerkte, dat men zich op dezelfde manier ging uitdrukken. Zo groeide er een eenheid van woordkeuze, van intonatie, van zegswijzen, die elk dorp en gehucht zijn typische woorden en uitdrukkingen bezorgde, waardoor men de herkomst van iemand betrekkelijk snel kon bepalen aan zijn wijze van spreken. Een soort dorpswijsheid werd het erfgoed der vaders, vastgelegd in vele gezegden en spreekwoorden, waarvan Vromen zulk een mooie verzameling samenbracht in zijn boekje "Ernst en humor in het Limburgse boerenleven" (53). Deze taal van de Limburgse boerenbevolking verraadt heel haar onderlinge, op godsdienstzin gebaseerde, verbondenheid.

Een element van verdeeldheid was de dorpspolitiek, die hartstochtelijk werd bedreven. Het onderscheid tussen de partijen lag hier geenszins op principieel terrein, maar steeds waren er personen- of familiekwedsties in het spel. Deze partijen stonden dikwijls zeer fel tegenover elkaar, wat nog wel eens langdurige en diepgaande veten tot gevolg had. Wanneer de geestelijkheid zich hierin liet betrekken, spitste de strijd zich nog toe en het volk nam het de geestelijkheid kwalijk, dat zij zich

met de dorpspolitiek inliet. De gevolgen waren dan voor de geestelijkheid wel eens verre van aangenaam en bevorderden alles behalve de overigens altijd goede verhouding tussen clerus en volk.

Een ander element, dat meer in schijn dan in werkelijkheid tegengesteld was aan de gemeenschapsgeest in deze streken, waren de beruchte vechtpartijen. Deze vechtpartijen waren vooreerst sterk gelocaliseerd. In bepaalde dorpen of gehuchten zoals Stein, Nieuwenhagen, in Heerlen de gehuchten Schandelen, Heerlerheide, Geer en Schram, werd nogal vaak gevochten. Dorpen en gehuchten vochten als zodanig tegen elkaar. Dit geregelde vechten leek bovendien een soort monopolie van bepaalde families, die nu nog ter plaatse met name zijn te noemen, en het bleef tenslotte practisch beperkt tot de jongelui. Als ze ouder werden of trouwden, was het vechten als het ware vanzelf afgelopen. Deze jongelui nu uit bepaalde vechtersfamilies trokken naar een dorp of gehucht in de buurt met de uitdrukkelijke bedoeling om te vechten, alsof er een wedstrijd moest worden gestreden. De aanleiding was niet zelden de poging van een jongeman van buiten het dorp om te verkeren met een dorpschone. Dit werd niet zonder meer getolereerd. Opvallend is, dat er onder de vechtersbazen zelden boeren werden aangetroffen. Speelt het beroep hierbij misschien een rol? Typisch is in ieder geval, dat vechtersplaatsen als Heerlerheide en Nieuwenhagen een apart soort bevolking hadden. In Heerlerheide woonden de zgn. "hitschers", de handelaars en opkopers, die hun waren in Duitsland op de markt brachten. De bewoners van de Groenstraat (Ubach over Worms) en Nieuwenhagen waren vanouds handelaars, die aanvankelijk o. a. linnen verhandelden en later op de "haarsnit" gingen, d. w. z. mensenhaar opkochten, waarvan o. a. in Duitsland horlogekoorden gefabriceerd werden, en die daartoe ver buiten eigen streek reisden tot diep in West-Duitsland, door België heen tot in Noord-Frankrijk en in de noordelijke streken van ons land, naar het gebied boven de grote rivieren (54). Een onafhankelijker, ruwer slag van volk en daarom wellicht vechtlustiger dan anderen. Roukens brengt dit vechten in verband met het sanguinische karakter van de Zuid-Limburger (55). Van Rooy, die hetzelfde verschijnsel op het platteland rond Nijmegen constateerde, verklaart het uit de aard der plattelandssamenleving zelf. Intie-

mere verhoudingen roepen nu eenmaal wrijvingen op, terwijl de levensdrift der jeugd, bij gebrek aan edeler ontspanningsvormen, in het vechten een uitlaat vond (56).

Houding tegenover vreemden

Ondanks haar gastvrijheid was deze bevolking gereserveerd tegenover iedere vreemde. Zij had te veel kwaad van vreemden ervaren in de voorbije eeuwen. Het grillige politieke verleden met de nieuwe wetten van vele nieuwe heren had een zeker wantrouwen, een afwachtende, gereserveerde houding gekweekt tegenover vreemdelingen met een andere levenswijze en een andere taal. Toch dient men zich hierbij voor overdrijving te hoeden. Men schrijft dit verschijnsel graag toe aan de vrijwel algemeen op het platteland voorkomende factoren als de sterke gebondenheid aan ouderlijk erf en geboortestreek, waardoor de plattelander niet veel verder kijkt en komt dan in zijn niet al te verre omgeving en bovendien aan de omstandigheid, dat op het platteland weinig storende invloeden van buiten optreden door de geringe vestiging uit verder afgelegen gebieden. Was dit in Zuid-Limburg wel in zo sterke mate het geval als men gewoonlijk meent? Merkwaardig is in ieder geval het blijkbaar grote gemak, waarmee duizenden Zuid-Limburgers na de inzet van de landbouwcrisis rond 1880 hun geboortestreek voor kortere of langere tijd verlieten om elders een bestaan te vinden. Moonen maakt dit zeer concreet voor de gemeente Brunssum, waar hij zegt: "In de laatste helft van de 19e eeuw was het met de welvaart in Brunssum niet gunstig gesteld. Men kon er de kost niet meer verdienen. Daarom gingen sommigen in het voorjaar naar Holland om hooigras te maaien en later naar Duitsland "naar de brikken". Die brikkenbakkers, wel de helft van Brunssums bevolking, bleven de ganse zomer over de grens en woonden daar met heel hun gezin in keten, terwijl hun huisjes in Brunssum dichtgespijkerd werden, het vee verkocht of uitgeleend, alleen de hond nam men mee, zodat het dorp half uitgestorven scheen. Met de zomerkermis kwam men enkele dagen over, om uit te rusten en te feesten en bij de oktoberkermis bleef men thuis, om in de winter op te teren, wat met zware arbeid in de zomerse maanden was verdiend. Eerst was het "Sauf Bruder, sauf, der Thaler der muss auf"; daarna ging men bij de boeren dorsen voor de

kost en twee grossen daags. Enkelen werkten te Stolberg in de loodfabrieken voor twee mark per dag. 's Maandags 's morgens vertrokken ze in alle vroegte te voet en keerden 's zaterdags laat in Brunssum terug" (57).

Bovendien studeerden tal van jongens en meisjes, ook uit agrarische milieus, in pensionaten in het buitenland en zij, die hogere studies maakten, deden dat vrijwel allen in het buitenland (58). Vele ambachtslieden leerden hun vak eveneens in het buitenland. Ter verklaring van dit alles dient men niet uit het oog te verliezen - wij wezen er reeds eerder op - de uitzonderlijke ligging van Zuid-Limburg, bijna geheel omsloten door Duitse en Belgische grenzen, slechts door een nauwe corridor bij Susteren verbonden met overig Nederland. Men kan Zuid-Limburg met een middellijn van rond 30 km het beste in zijn geheel beschouwen als grensgebied. Deze situatie moest wel leiden tot een intensief grensverkeer, temeer waar aan de overzijde van de grenzen mensen woonden (Belgische Limburgers zowel als Rijnlanders), stam met dezelfde levenshouding, hetzelfde geloof, eenzelfde traditie. Bovendien waren tengevolge hiervan vele grensbewoners over en weer door familie- en vriendenbanden met elkaar verbonden. In tijden van economische crises was voor velen de weg over de grens de enige keuze om in hun levensonderhoud te voorzien.

Terecht verklaarde Ch. Ruys de Beerenbrouck in 1908 zonder meer: "Limburg is één arbeidsmarkt met Duitsland". Zijn ervaringen in Zuid-Limburg hadden hem geleerd, dat voor verschillende beroepen de Duits-Limburgse grens een fictie was. "De werkman - men denke bijzonder aan het bouwvak en het mijnbedrijf - werkt nu eens aan deze, dan weer aan gene zijde van de grens" (59). Wij wezen hierop reeds in het eerste hoofdstuk.

Bovendien deden zeer velen hun inkopen in Aken. De boerenvrouwen brachten in hoge korven op het hoofd eieren en boter naar haar vaste klanten in Aken. Daar verkochten ook de opkopers van Heerlerheide voor een groot gedeelte hun waren. Bezwaren van taal speelden hierbij geen rol. Het Duits werd vrijwel door alle bewoners van de Oude Mijnstreek minstens verstaan, zo niet vlot gesproken. Vooral in Kerkrade en verre omgeving werd veel Duits gesproken. Er werd, zoals

overal in het aan Duitsland grenzende gebied in Zuid-Limburg, in het Duits gepreekt en in de catechismuslessen werd de Keulse catechismus als leerboek gebruikt. Programmas van toneeluitvoeringen waren meestal in het Duits gesteld en kondigden Duitse toneelstukken aan. Even algemeen was het gebruik van Duits geld en het weinige "Hollandse" geld werd zuinig gespaard om treinreizen en belastingen te kunnen betalen en postzegels te kopen. Daarnaast was er veel Belgisch kleingeld in omloop.

Door deze contacten met het buitenland leerde men andere verhoudingen, nieuwe gezichtspunten kennen. Men ging ervaren, "dat het niet goed was om iedereen over de grens zomaar voor Pruis te schelden" (60). Dit moet op de een of andere wijze de samenleving in Zuid-Limburg beïnvloed hebben.

Bovendien trok Zuid-Limburg reeds gedurende de tweede helft der vorige eeuw in niet onbelangrijke mate personen aan uit andere provincies van ons land, maar vooral personen uit het buitenland. Nauwkeurig cijfermateriaal hieromtrent ontbreekt. Wel heeft Wachelder berekend, dat van de 283.443 normaal geregistreerde vestigingen van buitenlanders in geheel ons land gedurende de periode 1876-1900 niet minder dan 25,6% in Limburg plaatsvond (61). Hij laat eveneens zien, dat deze buitenlandse immigratie sinds 1870 het meest omvangrijk was in het Zuiden van de provincie. Een groot gedeelte van deze immigranten behoorde zonder twijfel tot de gestichtsbevolking en een ander gedeelte, zoals ambtenaren en grenscommiezen, zal zich waarschijnlijk in de centra hebben gevestigd, zodat hun invloed op de zuiver agrarische gebieden niet groot geweest zal zijn. Toch wijzen deze voor die tijd zeer veelvuldige contacten met het buitenland er op, dat de bestaande reserve en de timide houding tegenover vreemdelingen niet alleen voortkwam uit elders overal op het platteland geconstateerde afgeslotenheid van de verder liggende omgeving. Zij is voor een gedeelte zeker terug te voeren op het politieke verleden van de streek.

Par. 3

Migratiemotieven

Ten aanzien van de migratie in Zuid-Limburg moet worden vooropgesteld, dat we hier te doen hadden met een zgn. "vrije", "wilde" of niet geleide migratie. Het

heeft zijn nut om dit te benadrukken, omdat tegenwoordig - gelukkig - gestreefd wordt naar geleide migratie, waarbij de migranten voorbereid worden op hun toekomstige arbeid en omgeving en opgevangen worden in hun nieuwe milieu om over de beginmoeilijkheden heen te komen. Zij worden met andere woorden maatschappelijk begeleid. Tijdens de periode, waarop ons onderzoek betrekking heeft, was dit zeker niet het geval, tenzij op primitieve wijze en dan nog alleen na 1920.

Onder migratie verstaat men gewoonlijk de verplaatsing van personen - al dan niet met hun gezinnen - over een zekere afstand met blijvende vestiging als doel (62). H. M. In 't Veld-Langeveld geeft in wezen dezelfde definitie. Zij stelt echter, dat voor migratie tevens noodzakelijk is, dat de verplaatsing vrijwillig en dus zonder dwang gebeurt. De noodzakelijkheid van dit vrijwilligheidselement in de definitie wordt door anderen op goede gronden betwijfeld (63). Zij omschrijft migratie dan ook als "elke blijvende verandering van woonplaats, die geschiedt met instemming van de betrokken personen". In beide definities komt naar voren, dat blijvende vestiging het doel van de migratie moet zijn. Of dit inderdaad bij de migrant aanwezig is, valt echter moeilijk vast te stellen. Weliswaar kan een pendelaar of een toerist, die geografisch een zekere afstand aflegt, niet als migrant worden beschouwd. Geldt dit ook voor de man, die het van de omstandigheden laat afhangen, of hij al dan niet in zijn nieuwe woonplaats zal blijven? Administratief is er geen enkele moeilijkheid. Hij is immers van woonplaats veranderd. Hij kan echter kort erna, als hij tot een definitieve beslissing is gekomen, elders een nieuwe woonplaats kiezen. We mogen echter wel aannemen, dat door de meeste migranten in ieder geval de mogelijkheid van blijvende vestiging in de nieuwe woonplaats wordt opengelaten of althans niet wordt uitgesloten. Bovendien bevatten beide definities telkens een vaag element. In de eerste wordt gesproken van "een zekere afstand" en in de tweede van "woonplaats". Beide zijn voor verschillende uitleg vatbaar. In 't Veld-Langeveld beperkt zelf het begrip woonplaats in haar omschrijving in deze zin, dat zij verplaatsing binnende administratieve eenheid der gemeente niet tot migratie rekent (64). Wij sluiten ons bij deze opvatting aan. Duidelijk is evenwel uit beide omschrijvingen, dat er, wil men van migratie kunnen spreken, door de migrant een

afstand moet worden afgelegd. Deze afstand wordt allereerst geografisch gezien. Veel belangrijker is in het algemeen en bijzonder voor ons doel, wat men noemt de sociale afstand, welke de migrant moet afleggen, dat wil zeggen het verschil tussen het milieu dat hij verlaat en het milieu, waarheen hij migreert, welk verschil hij persoonlijk zal moeten opvangen en verwerken. Dikwijls zal de geografische afstand nauw samenhangen met de sociale afstand, omdat een grotere geografische afstand meestal een grotere sociale afstand tot gevolg heeft. M. a. w. naar gelang men verder emigreert, zullen doorgaans de aanpassingsproblemen zich scherper stellen, zullen ook de mogelijkheden tot het onderhouden van contact met het oude milieu beperkter worden en zal dit als steunpunt aan waarde en betekenis inboeten. Het verhuizen uit een dorp naar een nabijgelegen grote stad kan echter een grotere sociale afstand betekenen dan een verhuizing naar een veel verder afgelegen dorp. Dat migratie moeilijkheden en problemen kan oproepen wordt reeds duidelijk, als men bedenkt, dat de geneigdheid tot migreren in vele gevallen niet of slechts in geringe mate aanwezig is. De ervaring heeft geleerd, dat zelfs personen, die in hun geboortestreek noch sociaal noch finantieel aan hun trekken komen, niet zelden de bereidheid tot migratie blijken te missen. De mijnindustrie heeft dit bij voorbeeld herhaaldelijk ervaren als zij werklozen uit het Noorden van ons land trachtte te bewegen in de mijnindustrie te komen werken. Dit kan samenhangen met de omstandigheid, dat zulke mensen niet in staat zijn of zich niet in staat voelen om het beroep uit te oefenen of die arbeid te presteren, die in het nieuwe gebied van hen verwacht worden. In veel gevallen zal het evenwel meer de gehechtheid zijn aan het oude, vertrouwde milieu, waarin men zich veilig en geborgen voelt, die van een verhuizing doet afzien, ondanks eventuele andere lokkende perspectieven. Deze migratie-traagheid (65), die in wezen niet zelden een onbewuste angst voor vereenzaming is, wijst op de grote betekenis van genoemde sociale afstand en op de noodzaak om de migranten maatschappelijk te begeleiden op straffe van mislukking. De factoren, die deze migratie-traagheid bevorderen, zullen wellicht van persoon tot persoon en van streek tot streek verschillen, zodat het moeilijk is deze generaliserend te beschrijven. Dit geldt temeer voor de mijnstreek, waarheen niet alleen zeer vele personen uit alle provincies

van ons land, maar ook uit het nabije en verre buitenland migreerden. Wat heeft al deze mensen bewogen om hun geboortestreek te verlaten en zich te vestigen in het jonge mijndistrict? Helaas is voor de laatste wereldoorlog nooit enig onderzoek ingesteld naar de achtergronden en de motieven van de omvangrijke immigratie. Evenmin is iets bekend omtrent de situatie van de migranten in hun eigen land en omtrent het proces van losmaking uit hun oude omgeving (66). Het was ons niet mogelijk deze lacune aan te vullen. Toch is kennis hiervan onmisbaar voor een gefundeerd oordeel. Migratie is immers een vorm van sociaal gedrag, die evenals iedere vorm van sociaal gedrag sterk wordt beïnvloed door de situatie waarin de handelende persoon zich bevindt (67).

Wij moeten ons in het volgende derhalve beperken tot de studie van de omstandigheden na de emigratie, zodat een afdoende beschrijving en verklaring van de migratie in de Mijnstreek niet mogelijk is. Tengevolge hiervan kunnen wij over de migratie-motieven slechts veronderstellenderwijs spreken.

Wij menen dan te mogen aannemen, dat bij de meeste immigranten het economisch motief - in een of andere vorm - mede beslissend is geweest bij hun besluitvorming tot migratie. Dit wordt door de volgende feiten gesuggereerd. De grote toeloop van Duitsers na de staking in het Roergebied in 1905, waarbij tevens vele Nederlanders door hun deelname aan de staking als "lastige Auslander" uitgewezen werden, wijst in deze richting. Eveneens het groeiend aantal Duitse mijnwerkers in de Limburgse mijnindustrie tijdens de inflatieperiode 1920-1923, evenals hun dalend aantal bij de geleidelijke stabilisatie van de economische toestand in Duitsland.

Was dit economisch motief echter het enige of zelfs het doorslaggevend motief? Waren er wellicht belangrijker motieven, die bij de besluitvorming een rol speelden? Dikwijls waren er, volgens onze indruk, minstens ook motieven in het spel als het zich juist niet sociaal veilig en geborgen voelen in het oude milieu, waar men zich eerder beklemd of uitgesloten voelde, waaruit men moest vluchten, omdat men bijvoorbeeld zo aan de vervolging door de strafrechter kon ontsnappen; verder grilligheid en zucht naar avontuur. De migratiemotieven hebben een dubbel aspect. Terwijl het een vooral

ontleend is aan de verwachte betere mogelijkheden in de toekomstige nieuwe woonplaats, hangt het andere nauw samen met de situatie, die men verlaat, omdat ze onbevredigend wordt geacht. Bij dit laatste treedt gemakkelijk een zekere frustratie op, met andere woorden een onopgeloste spanning tengevolge van het onbevredigd blijven van een behoefte of van het niet bereiken van een doel in het oude milieu (68). Vooral voor migranten uit het Noorden van ons land was de verhuizing naar de Mijnstreek gedurende de eerste decennia van deze eeuw niet aantrekkelijk, omdat deze streek, naar het gevoel van hun omgeving, behoorde tot wat men het "Donkere Zuiden" noemde en omdat daar bovendien een beroep domineerde, dat niet aantrekkelijk werd geacht, zoals uit het volgende zal blijken. Zulke migranten moesten derhalve door een zeer zure appel heenbijten, al waren de lonen in de Mijnstreek relatief hoog. Het komt ons voor, dat vooral het onbehagen ten aanzien van de bestaande situatie in hun streek van herkomst bij deze migranten een belangrijke invloed op de besluitvorming tot migratie heeft uitgeoefend.

Een geheel aparte groep vormden de ontvluchte krijgsgevangenen, de vluchtelingen, de deserteurs tijdens de eerste wereldoorlog, die door de feitelijke noodzaak gedwongen, in Nederland een veilige schuilplaats zochten en naar de Mijnstreek kwamen, omdat zij daar een bestaansmogelijkheid konden vinden door de grote vraag naar arbeiders in de mijnindustrie.

Dat er duizenden mijnwerkers - afgezien van alle andere arbeiders - geweest zijn, die slechts gedurende een zeer korte tijd in de mijnstreek verbleven, is o. a. af te leiden uit onze gegevens in het tweede hoofdstuk over de mobiliteit in de Mijnstreek. Op grond van deze en andere ervaringen is wel eens geconcludeerd, dat dit trekken typerend was voor de mijnwerker. Men sprak in dit verband over de "Freizügigkeit" van de mijnwerkers, een verschijnsel, dat men soms eigen dacht aan de mijnindustrie. Men constateerde een zekere angst bij de mijnwerker om zich te binden, hetzij aan een bepaalde mijnonderneming, hetzij aan een bepaalde woning. Opmerkelijk is in dit verband, dat voor de jongste wereldoorlog zo weinig arbeiders gebruik maakten van de hun bijvoorbeeld door de mijnonderneming Laura & Vereeniging, het Ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen en door het Algemeen Mijnwerkers-

fonds, geboden mogelijkheid, om een eigen woning te verwerven. Een eigen woning zou hen immers juist onafhankelijker maken van het bedrijf, waarin zij werkzaam waren. Hierbij dient wel bedacht te worden, dat dit naar hun gevoel eerst effectief het geval zou zijn na de lange termijn van terugbetaling van de door de mijnonderneming verstrekte hypotheek. Zoekende naar een verklaring van deze Freizugigkeit werden o.m. factoren genoemd als het onaangename karakter van de mijnarbeid, de jeugdige leeftijd van zeer vele mijnwerkers, die ertoe aanzette weer elders een kans te wagen. Men kan echter de vraag stellen, of deze zogenaamd typische karaktertrek van dé mijnwerkers niet een generalisatie is en of een en ander niet veel meer samenhangt met heel de wijze van migratie, met de samenstelling van de groep van de migranten en met de situatie van de mijnindustrie destijds. Was bijvoorbeeld de beeldvorming bij de migrant van wat hij ging doen en waarheen hij ging, wel realistisch genoeg geweest, zodat teleurstelling bijna noodzakelijk moest volgen. Zeer terecht schrijft Triem: "Bei den berufsfremden Neubergleuten handelt es sich um ein spontanes Ja zum Bergbau auf einer Annahmestelle des Arbeitsamtes bzw. um eine ad hoc-Entscheidung auf Grund einer flüchtigen Information durch einen Prospekt, einen Werbefilm oder einen flüchtigen Vortrag. Für den Arbeitslosen bzw. Arbeitssuchenden scheinen dabei in erster Linie die materielle Seite, die offerierten Arbeits- und Lohnbedingungen dabei im Bergbau verlockend. Bei dieser revierfernen Entscheidung des Berufsfremden wird in der Regel übersehen, dass das Bergmannsbrot ein hartes und schweres Brot ist, das mühsam erarbeitet werden muss." (69)

Merkwaardig is in ieder geval, dat Elisabeth Pfeil bij haar onderzoek naar de woonwensen der mijnwerkers in het Roergebied enkele jaren geleden nauwelijks Freizugigkeit aanroert als argument in gevallen van de voorkeur voor een huurwoning bij de mijnwerkers en dat niet minder dan 55 % der ondervraagden zonder meer verklaren naar een eigen woning te verlangen, hetzij onmiddellijk of na een bepaalde termijn. De overigen verklaren hun voorkeur voor een huurwoning met een beroep op hun te oude leeftijd, een mogelijke daling van hun inkomen in de toekomst, op angst voor invaliditeit of arbeidsongeschiktheid in het algemeen, op

angst voor oorlog of crisis en op huiver voor de langdurige financiële verplichtingen. Slechts klein was de groep van hen, die huiverig stonden tegenover de lange duur van de binding aan de mede-financierende mijnonderneming(70).

Par. 4.

Van waar kwamen de vreemdelingen?

Omtrent de herkomst van de vreemdelingen hebben wij reeds opgemerkt, dat de Limburgse mijnindustrie arbeiders aantrok uit letterlijk alle provincies van ons land en ook uit het nabije en verre buitenland. Om dit laatste meer te concretiseren noemen wij de namen van de landen, die in de groep buitenlandse mijnwerkers vertegenwoordigd waren: Duitsland, Polen, Joego-Slavië, Oostenrijk, België, Tsjecho-Slowakije, Italië, Hongarije, Rusland, Frankrijk, Zwitserland, Roemenië, Lithauen, Engeland, Luxemburg, Denemarken, Turkije, Servië, Spanje, Portugal, Letland, Brazilië en Amerika en daarnaast steeds een aantal zonder of zonder bekende nationaliteit. Hun aantal varieerde van 6050 in 1921 tot het hoogtepunt 11969 in 1930.

Aanvankelijk waren de meeste buitenlandse mijnwerkers van Duitse origine, wat voor de hand lag omdat Zuid-Limburg destijds nog met de aangrenzende Duitse gebieden één arbeidsmarkt vormde. In het nabijgelegen Roergebied waren beroepsmijnwerkers te vinden en dezen trachtte men voor de Limburgse mijnen te werven, waarbij de staking van 1905 een handje hielp. Dat was ook het geval met de opzichters, voor wie in Aken een eigen opleidingsschool - de Bergschule - bestond. In 1913 werkten er in de Limburgse mijnen 1876 Duitsers, die 17,5 % van de totale bezetting vormden (71). Tijdens de oorlog daalde hun aantal tengevolge van de mobilisatie. Hun plaatsen werden gedeeltelijk ingenomen door Nederlandse arbeiders, die hun werk in Duitsland tengevolge van de oorlog verlaten hadden, door bijna 1100 geïnterneerde Belgische militairen, door ontvluchte krijgsgevangenen van allerlei nationaliteit (Belgen, Fransen, Russen, Italianen, enz.), door Duitse en Oostenrijkse deserteurs. Bovendien trok de door de nood aan steenkolen gestimuleerde bruinkoolexploitatie ruim 1200 arbeiders aan, vooral uit Amsterdam en Rotterdam, die om de veertien dagen naar huis gingen (72). Na de oorlog steeg het aan-

tal Duitsers eerst geleidelijk tot 2480 in 1919, om daarna - als gevolg van een wervingsactie in het bezette Saargebied in 1920 - te stijgen tot 5112 of 19,3 % van de totale bezetting.

Na 1920 kende de Mijnstreek een werkelijke invasie van Duitsers tengevolge van de economische depressie en muntontwaarding in Duitsland. In de Mijnstreek zelf heerste echter werkloosheid en bovendien waren de Duitsers bereid voor lagere lonen te werken dan in de Mijnstreek golden. Zo zouden in 1922 rond 40 % van de bouwvakarbeiders uit Duitsers hebben bestaan (73). In hetzelfde jaar werden in Limburg door de grenscommissarissen van politie meer dan 3000 Duitsers over de grens gezet, omdat ze niet over de vereiste vergunning voor grensoverschrijding beschikten, terwijl er daarnaast nog zeer velen waren, die hier met een voor een half jaar geldende pas voor familiebezoek in de hand werk kwamen zoeken. Er zouden voorts in 1922 tussen Kerkrade en Sittard dagelijks circa 11000 Duitsers uit Duitsland naar de Mijnstreek gependeld hebben (74). Vanzelfsprekend bleven in de Mijnstreek protesten niet uit. De kwestie werd in een uitvoerig debat o. a. aan de orde gesteld in de zomering van de Provinciale Staten van Limburg (75). Ook werden ernstige klachten geuit over een vermeende voorkeur van sommige mijndirecties voor goedkope Duitse arbeidskrachten. Minister Aalberse vernam hieromtrent zoveel klachten, dat hij zich in een bijeenkomst van de mijndirecties en de leiders van de mijnwerkers-vakorganisaties persoonlijk op de hoogte kwam stellen. Het protest was des te feller, omdat bijvoorbeeld in Kerkrade enkele honderden mijnwerkers praktisch verhinderd werden om hun werk in de Duitse mijnen voort te zetten, doordat hun loon niet meer in Nederlands geld werd uitbetaald (76). Bovendien moesten de Nederlandse bewoners van de grensstreek, die dagelijks de grens moesten passeren, vier maal per jaar aankosten voor pas en visa een bedrag van circa f 40,- betalen, terwijl de Duitsers konden volstaan met een kosteloze verklaring van de politie (77). Limburgers en Duitsers werden m. a. w. elkaars concurrenten op de arbeidsmarkt en dit maakte de onderlinge verhouding natuurlijk niet prettiger. Spoedig steeg echter weer de vraag naar mijnwerkers, eerst dank zij de algemene opleving van de economie

sche toestand en kort daarna ook door de toename van het aantal mijnzetels (in 1925 werd de Staatsmijn Maurits in exploitatie genomen en in 1928 de particuliere mijnen Oranje-Nassau IV en Julia). Nu waren de Duitsers weer welkom en in 1930 bereikten zij hun hoogste aantal, nl. 7563 of ruim 20 % van de totale bezetting.

De werkloosheid in de twintiger jaren in ons land was o.m. aanleiding, dat de werving van mijnwerkers in eigen land, vooral door de Staatsmijnen, opnieuw intensief werd ingezet. Reeds eerder had men getracht arbeiders voor het werk in de mijnen uit het Noorden van ons land aan te trekken, in het bijzonder uit de grote steden, in perioden van werkloosheid. De ongunstige ervaringen van de Staatsmijnen o.a. met de Haagse werklozen in 1909, deden echter spoedig alle hoop vervliegen. Ook de nieuwe poging rond 1920 leverde geen bijster groot resultaat op. Na Limburg leverden Noord-Brabant en Gelderland het grootste kwantum Nederlandse mijnwerkers met als hoogtepunt resp. 1423 en 1416 in 1925. Het aantal Drentenaren steeg door deze actie van 450 in 1921 tot 894 in 1925, het aantal Friezen in deze jaren van 661 tot 736. Het maximum voor Noord-Holland was 502 in 1922 en voor Zuid-Holland 392 in 1931. Groningen steeg van 198 in 1921 tot 353 in 1925. Utrecht leverde gemiddeld 350 en Zeeland 180 mijnwerkers. Belangrijker was de groep Nederlanders, die in het buitenland waren geboren. Het aandeel van deze groep steeg van 1939 of 7,3 % der totale bezetting in 1921 tot 3418 of 10,4 % in 1933. Het resultaat van de wervingsactie in Nederland was evenwel niet voldoende, om aan de stijgende vraag naar mijnwerkers te voldoen. De hoop om uit de eigen bevolking een krachtige mijnbevolking te recrutereren moest dan ook geleidelijk worden opgegeven en men was dus verplicht arbeiders in den vreemde aan te werven. Op zichzelf is dit een betreuenswaardige ontwikkeling geweest. In het mijndistrict van Saarbrücken was men er wél in geslaagd een gezeten en aan de streek nauw verbonden mijnwerkersstam te vormen en men kon de gunstige invloed daarvan op de sociale toestanden duidelijk constateren. De verklaring hiervoor moet mede gezocht worden in de geleidelijker groei van de mijnindustrie in dat gebied. In het Westfaalse mijngebied deed men vooral een beroep op vreemde arbeidskrachten, wat daar zowel moreel als maat-

schappelijk ongunstige toestanden tot gevolg had gehad. Het rapport-Couvée is van oordeel, dat in ons land later een combinatie van beide systemen is gevolgd en voegt er wel zeer voorzichtig aan toe: "er hebben zich inderdaad ten onzent enige verschijnselen voorgedaan, welke wijzen in de richting van de gevolgen van het tweede systeem (78)."

Na de weinig succesvolle werving in ons eigen land moest men dan ook spoedig opnieuw een wervingsactie in het buitenland beginnen en ditmaal niet alleen in de omringende landen, maar ook in Centraal-, Oost- en Zuid-Europa. Zo steeg het aantal Polen vanaf 1921 regelmatig van 153 in 1921 tot 301 in 1925, tot 555 in 1926 en tot 1301 in 1929. In 1926 verscheen de eerste groep mijnwerkers uit Joego-Slavië: 290 in 1926, 508 in 1927 en 1184 in 1929. Tsjecho-Slowakije telde in 1921 slechts 10 mijnwerkers in de Limburgse mijnindustrie, in 1929 was dat aantal gestegen tot 292. Hongarije had een minimum van 10 in 1921 en een maximum van 204 in 1930. Daarnaast waren er vanaf het begin Oostenrijkse mijnwerkers, variërend in aantal van 426 in 1921 tot 689 in 1929. Ook Italianen kwamen hier werk zoeken: 43 in 1921 en 250 in 1931. De mijnwerkers uit de andere genoemde landen waren praktisch eenlingen, die om een of andere reden in het Limburgse mijn-district terecht kwamen: gemiddeld 25 Russen, 15 Fransen, in 1925 een groep van 78 Serviërs, enz.

Bij dit alles mag echter niet worden vergeten, dat niet alleen ongetrouwden hier kwamen werken. Velen waren gehuwd en brachten hun gezinsleden mee, zodat het totaal aantal vreemdelingen in de Mijnstreek belangrijk groter was dan het aantal vreemde mijnwerkers. Zo werd in 1930, toen het aantal Poolse mijnwerkers 1257 bedroeg, het totaal aantal in de Mijnstreek verblijvende Polen (dus vrouwen en kinderen meegerekend) op 4 à 5000 geschat, het aantal Zuid-Slaven op 2500, dat der Tsjecho-Slowaken op 1000, dat der Hongaren op 600, zodat hun aantal in de richting van de 10.000 liep, geconcentreerd meestal in de meer centrale plaatsen met een gezamenlijk inwoneraantal van ongeveer 100.000. Men sprak derhalve niet zonder reden van een Slavische invasie (79). Balkan-toestanden kregen nu hun weerslag in de Mijnstreek; tegenstellingen tussen Kroaten en Serviërs werden ook hier niet ver-

geten. Politiek gewroet onder de vreemdelingen werd weliswaar steeds zoveel mogelijk tegengegaan, maar het kon toch niet geheel worden voorkomen.

Bovendien mag worden aangenomen, dat gezinshoofden uit andere landen en uit andere provincies van ons land ook buiten de mijnindustrie werkzaam waren. In de mijnindustrie zelf maakten de geboren Limburgers een minderheid uit. Bedroeg hun aantal in de totale bezetting in 1919 nog 55,8 %, daarna daalde het voortdurend totdat het dieptepunt bereikt werd met 43,4 % in 1930. Zo werkten er in 1927 naast de 15.860 Limburgers bijna 10.000 Nederlanders, buiten Limburg geboren, en ruim 9.000 buitenlanders in de mijnindustrie.

Wanneer men deze gegevens overziet, dan is het wel duidelijk, dat het mijngebied een internationaal gebied was geworden.

Daaruit volgt, dat men toestanden en gebeurtenissen gedurende deze jaren niet mag beoordelen aan de hand van Limburgse of van Nederlandse maatstaven. Het is van groot belang hierop uitdrukkelijk te wijzen, omdat anders o.m. de resultaten van onze onderzoekingen omtrent de criminaliteit en de huwelijksbeleving niet goed begrepen en gewaardeerd kunnen worden. Geografisch grepen deze verschijnselen weliswaar in Zuid-Limburg plaats, maar in een Zuid-Limburg, waar in de loop van enkele decennia het economisch, sociaal, cultureel en zelfs fysiek milieu zodanig was veranderd, dat het zeker niet zonder meer zogenaamd typisch Limburgs mocht heten, wat evenzeer gold voor het leefpatroon van de in dit gebied wonende bevolking.

Par. 5.

Waardering van het mijnwerkersberoep.

Alvorens een poging te doen om de gedragingen der vreemdelingen te beschrijven, op grond waarvan zij door de inheemse bevolking werden beoordeeld, moet eerst worden nagegaan, hoe deze bevolking dacht over het beroep van de vreemdelingen. Er moet namelijk vastgesteld worden, dat de inheemse bevolking in het begin dezer eeuw nog weinig waardering voor het nieuwe beroep van mijnwerker kon opbrengen. In Kerkrade en omgeving, waar men sinds eeuwen vertrouwd was met dit beroep, had de mijnwerker een algemeen aanvaarde status. Zijn beroep was in ere en de mijnwerker voelde dit ook zo aan. Typisch wordt dit ge-

illustreerd door het Kerkraadse verhaal, dat wanneer vroeger een mijnwerker een café binnenkwam, hij eerst met zijn zakdoek even over de stoel waaide om alle mogelijke stofjes te verwijderen! Een vuile stoel paste niet bij een mijnwerker. Hij verdiende goed geld, kon zich goed kleden en behoorde tot een echte mijnwerkersstam. De zoon uit een mijnwerkersgezin had, wanneer de vader stierf, voorrang bij het innemen der opengekomen plaats. De mijnwerker was "iemand" in de ogen zijner medeburgers.

Buiten Kerkrade en omgeving moest vooral de boerenbevolking nog leren het nieuwe beroep te respecteren. Dit werd haar niet gemakkelijk gemaakt. Door het opkomen der mijnindustrie immers moest de landbouwer hogere lonen betalen en dan nog bleek het dikwijls moeilijk geschikte knechten aan te trekken. Bovendien was de rancune tegen de mijnarbeid bij veel boerentevens een projectie van hun angst voor de mijn in het algemeen, die hen van grond en bestaan dreigde te beroven. Sprekend is dit uitgebeeld in de trilogie van Jac. Schreurs "Kroniek ener parochie" (80). Maar afgezien daarvan was het nieuwe mijnwerkersberoep voor hen een vreemd beroep, dat in zovele opzichten afweek van de hen bekende beroepswereld. Nu de vroegere knechten mijnwerkers waren geworden, werden ze opeens een opvallende groep, die zich bijvoorbeeld manifesteerde door het samen naar de mijn gaan met de bekende "pungel" (mijnkleden in een handdoek geknoopt) op de rug, door hun bleek gezicht met de door kolenstof omrande ogen, een pet op hun hoofd, de duim in de rechterbroekzak en de pruim in de mond. Zwart en ongewassen keerden destijds vele mijnarbeiders uit de mijn naar huis terug, reizend in onverwarmde en vuile treinen, wachtend in aparte, vaak smerige en eveneens onverwarmde wachtlokalen (81). Ook hun taal en woordkeuze onderging een verandering onder invloed van het ruwe ondergrondse werk. De meestal Duitse aan het werkmilieu ontleende vaktermen verrieden een voor de buitenstaander onbekende wereld. Deze groep, nu niet meer onderworpen aan het gezag der boeren, maar van hen onafhankelijk, leefde in hun ogen zeer onregelmatig. De arbeidstijden stemden in het geheel niet overeen met de agrarische werktijden. Bovendien kenden de agrariërs het mijnwerkersberoep slechts uit de opgeschroefde, ruwe en gekleurde verhalen, die zij

er over hoorden en niet uit wat zij zagen; het was in ieder geval een gevaarlijk beroep, want lichte en zware ongelukken kwamen nogal eens voor en aan deze gevaren mocht men zich naar hun mening toch niet zonder meer blootstellen.

De boeren- en ook de burgerbevolking had een uit de ervaring afgeleid beeld van wat behoorde tot de respectabele beroepen. Het nieuwe mijnwerkersberoep paste daarin duidelijk niet. Alles bij elkaar genomen was in hun ogen het werken in de mijn eigenlijk een minder passende wijze van broodwinning.

Nog lange tijd bleef deze onderwaardering leven, al verbeterde deze appreciatie in de Mijnstreek vroeger dan in de rest van Limburg. Men kan het ongeveer vergelijken met de waardering voor de vroegere Oostganger of koloniaal. Het gezegde: "men moet zijn vader vermoord hebben, voordat men mijnwerker wordt" is zonder twijfel niet indicatief voor de algemene waardering voor het mijnwerkersberoep, maar verraadt toch wel het een en ander.

Typerend is in dit verband, althans voor het eerste decennium van deze eeuw, een opmerking van het gemeentebestuur van Geleen in 1908. Dit schreef in een officieel antwoord op een verzoek van het Maastrichtse gemeentebestuur inzake de strijdvrage rond de particuliere of staatsexploitatie der mijnen: "Nee, Geleen is ons te lief met zijn brave en welvarende bevolking om deze te verlagen tot mijnsclaven" (82). Volgens het inzicht van de toenmalige bestuurders van Geleen zou deze gemeente ten onder gaan, wanneer in haar omgeving mijnschachten zouden verrijzen. In deze geest richtten zij in hetzelfde jaar een verzoekschrift tot de Tweede Kamer (83).

Door deze heersende opvatting bleven vele goede elementen van de mijnen verwijderd, die nu liever in Duitsland bleven werken. Met andere woorden ook bij de arbeidende bevolking zelf was er betrekkelijk weinig animo voor de mijnarbeid in de Limburgse mijnen. De Heerlense clergé, die zich in 1913 met het waarom van deze trek naar Duitsland bezig hield en naar middelen zocht om die tegen te gaan, kwam tot de volgende conclusies. Vooreerst waren het de hoge lonen, die de mensen naar Duitsland deden gaan, waartegenover stond, dat men er soms onmenselijk zwaar werk voor moest verrichten. Tegenover de hoge lonen stond ook

de hogere levensstandaard in Duitsland en de vaak dubbele kosten, als het gezin in eigen streek bleef.

Vervolgens trok men naar Duitsland omdat de mijnen of fabrieken daar gemakkelijker te bereiken waren, bij gebrek aan spoor, tram en andere vervoermiddelen in eigen streek. Tenslotte speelde hierbij ook een zekere sleur mee. Men was eraan gewoon geraakt (84). Hieraan kan worden toegevoegd, dat deze mijnwerkers - in 1899 reeds ruim 600 - zich op de Duitse mijnen sociaal veiliger voelden. Daar hadden ze door het lidmaatschap van de Knappschaftskasse (sociale verzekering) rechten verworven inzake ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioen, waren ze verzekerd tegen ziekte en ongevallen. In de Nederlandse mijnen was hiermee nog slechts een bescheiden begin gemaakt, zodat deze mijnwerkers, tengevolge van het ontbreken van een overgangsregeling, hun verworven rechten verloren als zij naar de Limburgse mijnen overgingen. Tenslotte waren zij aan de Duitse mijnen gewend, kenden zij er de verhoudingen, hadden er vrienden en kameraden, zodat zij - zelfs als zij geen geldelijk nadeel leden - niet zonder meer in de eigen mijnen kwamen werken.

Het was bij hen derhalve geen onderwaardering van het mijnwerkersberoep, maar zij stonden veeleer sceptisch tegenover het werken in de eigen mijnindustrie. Bij de andere werkers in Duitsland speelde die onderwaardering zeker wel een rol. Men slaagde er niet in deze in Duitsland werkende Limburgse vaklui en losse arbeiders naar de Nederlandse mijnen te halen.

Wij wezen reeds op de mislukte pogingen van de mijnondernemingen, gegadigden voor het mijnwerkersberoep te winnen. In plaats van op sympathie stootte men vaker op uitgesproken afkeer. Deze opvatting zou in het Noorden van ons land nog zeer lang haar werking doen gevoelen. In hoeverre hierbij vermeende tegenstellingen van het Noorden en het "donkere Zuiden" in het spel waren, eenzijdig gevoed door schrijvers als Seipgens, Maas en Ouwering, is niet geheel duidelijk (85). Nog in 1929 kon het Algemeen Handelsblad schrijven: "Voor de Nederlanders (bedoeld is hier: van buiten Limburg. R.D.) is het gaan werken in de mijnen vaak een wanhoopsdaad. Door hoogste nood gedwongen gaat men de diepte (van de mijn R.D.) in, met het vaste voornemen zodra mogelijk te deserteren. De hier te-

werkgestelde werklozen uit Emmen trokken zodra mogelijk weg. Dergelijke mensen verzinnen het uiterste om maar afgekeurd te worden en sommen de dokter allerlei kwalen op, waar ze aan lijden." (86)

Om deze tegenzin voor mijnarbeid te helpen overwinnen, zette Dr. Poels in 1925 een groot plan de campagne op, om overal in het land de katholieke clerus door voorlichting tot medewerking aan te sporen, zodat zij katholieke arbeiders tenminste niet zouden afraden om in de mijnen te gaan werken. Een groep van priesters en leken ging op stap in de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht, Zeeland en ook Noord-Limburg werd niet vergeten. De resultaten waren evenwel allesbehalve verblijdend. Men stootte op hevige vooroordelen en slechts weinig collega's waren ervan te overtuigen, dat hun mensen in de mijnen een eerlijk stuk brood konden verdienen en dat de Mijnstreek niet zulk een hel was, als ze uit de verhalen in en buiten de pers afgeleid hadden. Men adviseerde de mensen liever in Duitsland te gaan werken dan in de eigen mijnindustrie (87). De mijnarbeid was blijkbaar in eigen land niet in trek.

Samenvattend kan dus worden gesteld, dat de inheemse bevolking bevooroordeeld stond tegenover de mijnarbeid, zelfs als die door de eigen bevolking werd beoefend. Het beroep werd met de persoon geïdentificeerd, wat voor de vreemdelingen in versterkte mate gold. Het gedrag der vreemdelingen zou in belangrijke mate bepalen, hoe zij in de ogen der bevolking zouden worden gewaardeerd. Wij zullen daarom het gedrag van de vreemdelingen zo goed mogelijk moeten beschrijven.

Par. 6.

Het gedrag van de vreemdelingen.

Voor ons onderwerp is uiteraard het optreden van de migranten een zeer belangrijke factor. Wil dit gedrag echter op de juiste wijze worden begrepen, dan moet echter tevens worden nagegaan, hoe de gedragingen van de vreemdeling werden waargenomen en geïnterpreteerd door de om hem levende tijdgenoten. In het volgende zullen wij daarom vooral weergeven wat goed geïnformeerde tijdgenoten opviel in het gedrag der immigranten, waaruit kan worden afgeleid, hoe de publieke opinie in de streek dit gedrag en de vreemdelingen beoordeelde. Het ligt voor de hand, dat dit laatste oordeel dik-

wijls zeer generaliserend was, derhalve zonder voldoende basis het gedrag van bepaalde groepen vreemdelingen zonder meer toeschreef aan alle immigranten. Dezen werden daardoor gemakkelijk als tweederangsmensen beschouwd. Kerkhofs constateerde iets dergelijks voor een latere periode ten aanzien van de immigranten in Belgisch Limburg (88).

Wij moeten hierbij volstaan met enkele losse gegevens, die ons echter toch in staat stellen de migratie-problematiek van de mijnstreek aan te voelen. De nadruk zal hierbij vallen op de ongunstige facetten, omdat over de gunstige slechts weinig bekend is. Het ongunstige maakt nu eenmaal het meeste indruk. Dit houdt in, dat wij de schijn van onrechtvaardigheid op ons laden door te spreken over het gedrag van de vreemdelingen, alsof wij alle vreemdelingen over één kam zouden kunnen scheren. Dat is uiteraard niet onze bedoeling.

De enige - fragmentarische - studies, waarop wij voor dit onderdeel kunnen steunen, zijn: een brochure van Vianen, destijds hoofdredacteur van het te Heerlen verschijnend blad "De Nieuwe Limburger Koerier", en een drietal zeer instructieve artikelen van Jac. Jacobs M. S. C. in het tijdschrift "Roeping" in 1927.

Beide auteurs mogen uitmuntende kenners van de Mijnstreek en van de mijnwerkersbevolking worden genoemd en in staat tot een alleszins gedocumenteerd en objectief oordeel. De studie van Vianen had tot doel te bewijzen, dat geleidelijke exploitatie van de steenkoolvoorraad noodzakelijk was. Hij putte daarvoor zijn argumenten uit de destijds bestaande toestanden in de mijnstreek. Het betreft derhalve een document met een bepaalde tendens, met het gevaar dat de dingen zwarter werden geschilderd dan ze in werkelijkheid waren. Dit geschrift gaf aanleiding tot felle discussies, maar merkwaardigerwijze bleef het waarheidsgehalte van de beschreven toestanden buiten geding, zodat wij het, in het algemeen genomen, als een objectieve, journalistieke bron van inlichtingen mogen beschouwen. Tussen de brochure van Vianen en de artikelen van Jacobs liggen ongeveer 20 jaar, waardoor een vergelijking van de toestanden enigszins mogelijk is.

De mobiliteit der vreemdelingen.

De gegevens omtrent de mobiliteit in woon- en werkmilieu brengen tot het vermoeden, dat vooral in de

eerste decennia van deze eeuw veel migranten uit binnen- en buitenland naar de Mijnstreek kwamen, die na betrekkelijk korte tijd weer verdwenen. Menigeen onder hen zal zijn afgeschrikt door het nieuwe beroep ofwel door het eigen leefklimaat in het mijngebied.

Men mag eveneens aannemen, dat er daarnaast een andere groep was, bestaande uit mensen met als het ware een trekkersaard, die zich nergens gebonden voelden en het telkens ergens anders probeerden en als eendagsvliegen de Mijnstreek slechts passeerden. Vóór de eerste wereldoorlog hadden zij daartoe, ook als zij uit het buitenland kwamen, geen paspoort nodig. Evenmin behoefden zij zich in hun nieuwe woonplaats aan te melden bij de politie, zodat als regel ook geen politieel onderzoek naar hun antecedenten werd ingesteld.

Het is niet te verwonderen, dat dit trekken bij de tijdgenoten sterk de aandacht trok. Reeds vóór Vianen werd dit in 1905 gesignaleerd door Nolens in de Tweede Kamer. Sprekende over de Duitse mijnwerkers, die hier kwamen werken in tegenstelling met de in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders, die dat juist niet deden, onder andere wegens de geldelijke nadelen, wees hij erop, dat deze Duitse arbeiders, door hun land te verlaten, uit de Knappschaftskasse traden en derhalve al hun rechten op pensioen-, ziekte-, invaliditeitsverzekering enz. verloren, terwijl zij er hier in die vorm niets voor terugkregen. Nolens, die de Mijnstreek door en door kende, doordat hij er zelf woonde en nauwe contacten met de mijnwerkers zowel als met de mijndirecties onderhield, voegde er aan toe: "Vandaar dat het algemeen bekend is, dat velen van die vlottende bevolking in de Mijnstreek juist niet al te best staan aangeschreven." (89) Enkele jaren later - in 1908 - verscheen de brochure van Vianen. Ook hij gaf typische voorbeelden, zowel wat betreft het veelvuldig verhuizen van de Duitsers als van hun minder goede naam in de Mijnstreek. In twee woninggroepen van vooral vreemde - mijnwerkers vestigden zich in november 1905 76 mijnwerkersgezinnen. Hiervan waren er na een jaar 38 en na twee jaar nog slechts 22 over. In een andere groep van 24 woningen waren in 1907 na een jaar nog slechts 7 gezinnen aanwezig; 3 woningen waren in de loop van dat jaar reeds voor de derde maal en 3 andere voor de vierde maal door andere gezinnen bewoond. Naast deze gezinnen, die zich uiteraard

moeilijker verplaatsten, waren er de ongehuwden, die de ene dag in de Mijnstreek opdoken, om de volgende dag weer, soms spoorloos, te verdwijnen. Zijn ervaringen op dit punt samenvattend, concludeert Vianen: "De vlottende bevolking onzer kolonies (woninggroepen, R. D.) kan uit de aard der zaak nooit een soliedewezen. Dat aanhoudend verhuizen immers brengt tot ongestadigheid en wispelturigheid van karakter en is meestal reeds een bewijs van ontevredenheid met de maatschappelijke toestanden. Dat voortdurend heen en weer trekken van de ene streek naar de andere, van het ene land naar het andere ontrukkt die lieden aan de heilzame invloeden van hun geboortegrond, familie en kennissen en maakt hen tot cosmopolieten van de slechtste soort, tot een nomadenvolk met al de gebreken en ondeugden aan dat slag van lieden eigen: al te grote vrijheids- en onafhankelijkheidszin; brutaliteit en ongegeneerdheid; geringschatting van plaatselijke zeden en gebruiken; harteloosheid voor eigen en aangenomen vaderland; steeds op crediet leven en niet betalen; zijn ze op de ene plaats uitgewerkt, dan trekken ze naar een andere, om daar opnieuw hun slag te slaan; verwildering van godsdienst en zeden; verlies van fatsoen, eer- en rechtvaardigheidsgevoel - met het "mijn en dijn" wordt het in den vreemde zo nauw niet genomen - men is er toch onbekend en blijft er toch maar een tijdlang..... Geen wonder, dat uit een vlottende bevolking zoals die onzer kolonies eengodsdienstig en maatschappelijk verwilderd geslacht opgroeit. In de regel krijgen we ook hier de slechtste elementen, die in hun geboorteland iets op hun kerfstok hebben" (90).

Bijna 20 jaar later komt Jacobs vanuit de toestanden in zijn tijd tot dezelfde conclusie: "De Limburgse Mijnstreek heeft 'n sterk groeiende uiterst gemengde zeer onvaste bevolking; 'n bevolking zonder vaste woonplaats, niet geworteld in de grond, nomaden van de moderne grootindustrie" (91) en "Men zal wel niet overdrijven, als men beweert, dat als regel in zevenjaar tijds de bevolking van een woninggroep totaal verwisseld is. Iedereen die in de woninggroepen gewerkt heeft, ondervindt het".... 't Is dus in de mijnwerkerswereld 'n voortdurend komen en gaan in het bedrijf. 't Noodzakelijk gevolg daarvan is 'n voortdurend verhuizen, met al de economische en vooral sociale en godsdienstige ongewenste gevolgen daaraan verbonden. Want al die voortdurend verhuizende

mensen hebben eigenlijk nergens 'n "thuis", nergens 'n Heimat in eigenlijke zin. En dat vergete men toch niet als men niet te hard wil oordelen over veel dingen. "Leute die keine Heimat haben, haben auch keinen Gott", zei eens 'n oude Poolse mijnwerker, wiens hele leven een trekken was geweest van de ene mijn naar de andere. Wat komt er van geregeld onderwijs, vooral van goed godsdienstig onderricht der kinderen, in zulke omstandigheden terecht. Het geregeld kerkbezoek komt zo gemakkelijk in het gedrang, en vooral het geregeld contact met de zielzorger." Want nauwelijks is men soms met veel moeite er in geslaagd om contact te winnen, of de nieuw-gewonnen vrienden zijn vertrokken en leven weer elders in den vreemde" (92). De inheemse bevolking kon dit voortdurend trekken, dit steeds opnieuw van woning en van woonplaats veranderen, moeilijk waarden en daarmee ook de vreemdelingen zelf, temeer daar zij moest ervaren, dat velen plotseling verhuisden zonder de gemaakte schulden te betalen. Schulden of andere niet volbrachte verplichtingen waren immers niet zelden de naaste aanleiding tot een snel vertrek. Zij getuigden hierbij van een juist inzicht, want behalve de economische nadelen, kleefden hieraan vele andere ernstige bezwaren. Door de grote mobiliteit van vele gezinnen bleven wijk en parochies in een permanente toestand van verandering en onrust, waardoor normale wijk- en parochievorming practisch tot de onmogelijkheden ging behoren. De bestudering o. a. van de wijkgedachte heeft de noodzaak hiervan voor een gezonde samenleving wel duidelijk aangetoond. In de Mijnstreek was de wijk vaak niet meer dan een soort rangeerterrein en waren de woningen duiventillen. Daardoor werd ook het leggen van enigszins diepere, meer blijvende contacten verhinderd, het deed de zorg voor de woning verminderen, zodat het voorkwam, dat gezinnen die toevallig geen brandhout in voorraad hadden, rustig begonnen met het opstoken van de trap hunner huurwoning.

De resultaten onzer eigen onderzoekingen omtrent de mobiliteit der mijnstreekbewoners, welke wij in het tweede hoofdstuk weergaven, sluiten bij de mening van Vianen en Jacobs volkomen aan, zodat we mogen aannemen hiermee een zeer veelvuldig voorkomend verschijnsel in de Mijnstreek te hebben aangeduid.

De godsdienstige en morele houding der vreemdelingen.

Vianen constateerde, dat van de buitenlandse Katholieke Mijnstreekbewoners de overgrote meerderheid (circa 80%) hun plicht tot misbezoek op zondag niet vervulde. Van de kleine minderheid deden de meesten dit zeer onregelmatig en slechts van circa 5% kon gezegd worden, dat zij regelmatig aan deze verplichting voldeden (93). Met de Protestantse vreemdelingen was het al niet beter gesteld. Omtrent de Duitsers gaf een Duitse zielzorger onder hen in 1930 als zijn oordeel, dat de oorlog de Duitse arbeiders kritisch en radicaal had gemaakt, ook ten opzichte van hun godsdienst. "De Duitse arbeiders in de Mijnstreek hebben een gemiddelde leeftijd van 25 tot 30 jaar. Zij zijn niet door gebouwen gebonden, kennen de weg naar de kerk niet, openbaren grote onwetendheid op godsdienstig gebied" (94).

De gehuwde vreemdelingen woonden meestal in woninggroepen. Van een dezer groepen werd in 1924 medegedeeld, dat er van de 200 gezinnen, waaronder 140 Katholieke, slechts 15 hun zondagsplicht vervulden. In een aan de Paters Franciscanen toevertrouwd rectoraat met 1022 Katholieke gezinnen vervulden in 1922 zelfs circa 500 personen hun paasplicht niet. Er waren verder onder deze Katholieke gezinnen 55 gemengde huwelijken en 75 onwettige samenlevingen. Ook in de overzichten van de Paters Franciscanen over hun huisbezoek in de door "Ons Limburg" gebouwde woninggroepen werd vermeld, dat het godsdienstig en zedelijk gehalte van de bewoners niet hoog stond, al werd het voortdurend beter. Ook in deze woninggroepen, die meerdere honderden woningen omvatten, werd de vervulling van de zondagsplicht allertreurigst genoemd. In een groep van 160 woningen voldeden er hoogstens 20, in een groep van 100 woningen slechts 15 personen aan deze plicht. In andere groepen werd de observantie op dit punt belangrijker genoemd. Zo bleken in een woninggroep met 106 gezinnen 30 à 40 nalatig op dit punt (95).

Jacobs, de toestand rond 1926 beschrijvend, was van oordeel, dat het proces van vervreemding van de Kerk, van afglijden tot onverschilligheid en geloofsafval onder de arbeiders had ingezet. Hij spreekt over de arbeiders in het algemeen, maar denkt daarbij toch hoofdzakelijk aan de vreemde arbeiders. Als verwor-

dingssymptomen of -factoren zag hij vooreerst, dat vele arbeiders niet meer het vroegere vertrouwen in de Kerk, in concreto, de priester bezaten. Hij zag in de vervreemding van en het wantrouwen tegenover de bedienaars van de godsdienst vooral voor de minder ontwikkelden, een soms korte maar bijna altijd zekere weg naar het opgeven van godsdienstpraktijk, naar praktisch ongelooft.

Menigeen wist of voelde dat reeds sinds jaren, maar voor anderen openbaarde zich dit als het ware demonstratief bij een verkiezing voor de arbeidersvertegenwoordigers in de fondscommissies van het Algemeen Mijnwerkersfonds in 1925. De geestelijkheid had met alle kracht geijverd voor de verkiezing van christelijke kandidaten. Desondanks behaalden deze slechts 6460 stemmen tegen de 10746, uitgebracht op de socialistische kandidaten. In het feit, dat de mijnwerkers zó stemden, tegen de uitdrukkelijke aansporing en goedgkende wens der geestelijkheid, zag Jacobs terecht duidelijke uiting van verloren vertrouwen.

Als tweede symptoom van achteruitgaand Katholiek leven, tevens oorzaak van verdere geloofsafval noemt Jacobs de stijgende genotzucht en de zedelijke verwildering. Vianen had hiervoor in zijn tijd reeds de aandacht gevraagd op grond van eigen onderzoek en van inlichtingen van personen, die het leven van de vreemde arbeiders in de woninggroepen vanuit de dagelijkse ervaring kenden. Hij wees onder andere op het veelvuldig voorkomen van onwettige samenleving en typeert uitdrukkelijk de algemene toestand als volgt: "Op zeker tijdstip. . . . werden er in een complex van 24 woningen (te Heerlen, R. D.) 7 onwettige samenlevingen aangetroffen, van welke 3 in één huis met vier vertrekken. Daarbij zijn alle denkbare concubinaten: samenleving van gescheiden mannen, die in hun vaderland of elders in den vreemde hun wettige echtgenoten en kinderen lieten zitten, met gescheiden vrouwen, die hetzelfde deden met hun man en hun kinderen; gescheiden mannen met ongehuwde meisjes; gescheiden vrouwen met jonge mannen; concubinaten van jongens en meisjes, in één woord een verscheidenheid van de meest treurige aard" (96). Hij spreekt verder van bestiale ongegeneerdheid van sommige vrouwen, van de verwording in verband met het kostganger-vraagstuk, dat we afzonderlijk zullen bespreken.

Dergelijke uitlatingen ontmoet men o. a. eveneens in de opeenvolgende officiële verslagen van de Armenraad (de tegenwoordige Sociale Raad) te Heerlen. In het verslag over 1919 wordt er bijvoorbeeld op gewezen, dat eengedeelte van de vreemde arbeiders tijdens de eerste wereldoorlog erg gedemoraliseerd was en geen verheffende invloed uitoefende op de omgeving. Tevens wordt gewezen op de vele Nederlanders, die door de malaise naar de Mijnstreek waren gekomen via Duitsland, waar zij ofwel gedurende vele jaren ofwel sederthun geboorte geleefd en gewerkt hadden in de Westduitse industriegebieden. "Een groot gedeelte van dat volk is hier gekomen in een toestand van zedelijk verval. Dientengevolge heeft bij velen het leven in concubinaat het huwelijk vervangen, is zogenaamde kwaadwillige verlating aan de orde van de dag, wordt de opvoeding van honderden kinderen schromelijk verwaarloosd, tiert welig de klandestiene prostitutie, grijpen onrustbarend de geslachtsziekten (wij krijgen op ons bureau zelfs besmette knapen, die nauwelijks de school verlaten hebben), terwijl door de zedelijke onreinheid en de opeenhoping der bevolking ook de lichamelijke onreinheid, er voedsel krijgt, zodat schurft en andere huidziekten in sommige buurten sporadisch, in andere chronisch optreden" (97). Een jaar later deelde de secretaris van deze Armenraad aan zijn bestuur mede, dat in de laatste maanden 60 echtgenoten op het bureau om bemiddeling hadden gevraagd op grond van kwaadwillige verlating, en dat in dezelfde periode door instellingen van weldadigheid inlichtingen werden gevraagd omtrent 40 andere gevallen van kwaadwillige verlating. Bij een nader onderzoek hieromtrent kwamen bovendien 160 ongeoorloofde samenlevingen aan het licht (98).

Jacobs constateert in 1927 o. m. verwording van ideeën en handelingen op sexueel gebied. Hij wijst op het grote aantal zogenaamde huwelijken uit noodzaak, de steeds jónger wordende leeftijd der ongehuwde moeders, de zeer veelvuldig voorkomende abortus provocatus, ook in de zogenaamd brave dorpen en vooral op de lichtzinnigheid, waarmede hierover wordt gedacht en gesproken en de toename van venerische ziekten. "Over elk dier zaken zou heel wat te zeggen vallen, maar ieder die onze toestanden kent, weet, dat op al die punten reeds veel verwording heerst" (99). Hij vestigt verder de aandacht op de niets-ontziende propaganda voor het Neo-Malthu-

sianisme en het groeiende succes daarvan en op het alcoholisme, hetgeen hij een echte volkskwaal noemt. Ook Vianen was reeds op dit laatste gestoten. Op de loondagen vooral werd er veel gedronken. Gelegenheid daartoe was royaal aanwezig. Nauwelijks was een mijnzetel in exploitatie of verschillende woningen in de omgeving werden door ondernemende lieden tot herberg gebombardeerd. Uit de algemene gegevens omtrent het aantal drankgelegenheden blijkt dit niet zo duidelijk. Het aantal officieel bekende herbergen (100) nam in Heerlen van 1905 tot 1914 toe van 156 tot 230. Intussen was evenwel het bevolkingsaantal ruim verdubbeld, zodat het aantal drankgelegenheden per 1000 inwoners zelfs verminderde van 19,5 in 1905 tot 14,1 in 1914. Het merkwaardige was echter, dat de toename zich concentreerde rond de mijnzetels. Daar vooral beleefde het cafébedrijf een bloeitijd. Ter illustratie geven wij enkele voorbeelden, die betrekking hebben op enige straten rond de mijnzetel Oranje-Nassau I te Heerlen. Het aantal herbergen in de Willemstraat steeg van 10 in 1905 tot 22 in 1913, aan de Sittarderweg van 3 tot 38, aan de Zeswegen van 6 tot 19, in de Stationstraat van 6 tot 21. Bij de Staatsmijn Wilhelmina steeg het aantal herbergen op het Heerlens gedeelte van Terwinselen van 1 in 1905 tot 7 in 1913, langs de Schaesbergerweg van 1 tot 8 (101). In de krantenberichten van die dagen komt dat steeds weer opnieuw tot uiting. De vrouwen kon men dan dikwijls bij de ingang der mijn zien staan, om haar mannen te bewegen mee naar huis en niet naar de herberg te gaan. Zulke een loondag was een telkens terugkerende bijzondere gebeurtenis, niet zelden een ware feestdag, waarop de bloemetjes werden buiten gezet, onverantwoorde inkoop werden gedaan en onverantwoord gefuifd. De betekenis van de loondag werd goed weergegeven door de volksuitdrukking in die tijd: Heute kommt der Kaiser (het loon werd in Duits geld uitbetaald) in die Kolonie!

Op deze dagen - gelddagen in de volksmond - kwam een gevolg van het zeer veelvuldig toegepaste pofstelsel aan de dag. Velen leefden van de hand in de tand en voor een belangrijk gedeelte op crediet. De zakenlieden in de Mijnstreek verrichtten op de loondagen intensief huisbezoek om te voorkomen, dat zij hun geld niet zouden krijgen ofwel omdat hun klanten wellicht daags er na verhuisd of opnieuw blut waren.

Ook vechtpartijen op zulke dagen waren verre van spo-

radisch. We kiezen een van de vele krantenberichtjes, omdat het typerend is voor dit veel voorkomende verschijnsel en omdat men er het oordeel in kan proeven van de journalist en ook van zijn lezerskring. Het droeg als titel: "De drank".

"Dinsdag jl. was het weer loondag op de mijn Oranje-Nassau. Zoals altijd wordt dan teveel aan de drank geofferd, wat weer op vechtpartijen uitkwam. Enige Duitse mijnwerkers hadden bij het café P. aan de mijn niet betaald, de vrouw des huizes sprak hen erover aan, waarop zij al dadelijk een slag kreeg. Een pakte een mijnlamp en sloeg er geducht op los. De politie werd ontboden, die van een en ander proces-verbaal opmaakte. Des anderen daags kwam dit troepje Duitsers zingende door het dorp. Zeker moet eerst de laatste cent verdronken zijn, dan komt er stilte onder dit volkje (102).

Als derde symptoom noemt Jacobs tenslotte het gemak, waarmee men zich abonneert op socialistische en vooral op zogenaamd neutrale bladen. Vooral het zogenaamde neutrale dagblad "De Courant" telde in de Mijnstreek, zegt hij, duizenden lezers. Ook de Armenraad te Heerlen was deze mening toegedaan (103). "Deze Courant", zo werd in een verslag der Paters Franciscanen gemeld, "genooteen grote reputatie als "boterhammenpapier" en werd daarom het meeste tijdens de werkpausen in de mijn gelezen en besproken. Van de genoemde 1022 Katholieke gezinnen waren er circa 200 geabonneerd op de Courant, hoewel in verschillende gezinnen ook Katholieke bladen werden gelezen" (107). Jacobs oordeel is derhalve niet gunstiger dan dat van Vianen wat betreft de godsdienstige praxis van de Katholieke arbeiders in de verschillende woninggroepen. Hij is er van overtuigd, dat daar soms de grootste helft niet practizeert en dat de vestiging in de grote mijn-woninggroepen voor menigeen tot godsdienstige en zedelijke ondergang is geworden (105). Zich afvragend hoe de invloed van de vreemdelingen op deze verschijnselen was, noemt hij deze bepaald ongunstig. Hij erkent, dat er ongetwijfeld uit "Holland" en buitenland zeer goede elementen in de Mijnstreek zijn gekomen, maar acht het aantal minder hoogstaande elementen groter. "Het schijnt wel een algemene sociologische wet, dat de minder goede elementen zich het gemakkelijkst verplaatsen."

Vianen slaagde er tenslotte in het verleden van een aan-

tal immigranten na te pluizen met betrekking tot de opgelegde straffen voor misdrijven. Op dit punt biedt Vianen een van de weinige concrete en betrouwbare gegevens op dit punt. Vianen ontving namelijk van de "Königlicher Bezirkspolizei-Kommissar" van Aken inlichtingen omtrent 162 (147 mannen en 15 vrouwen) uit Duitsland getimmigreerde vreemdelingen, die van 1 juli tot en met 30 september 1907 zich voor werk in de mijnen hadden aangeboden. Van de 147 mannen waren er 142 mijnwerker, waaronder 21 Nederlanders (die op een enkele uitzondering na allen het traditionele getuigschrift van de politie hadden ontvangen: Personalien richtig; nachteiliges nicht bekannt), verder 10 Oostenrijkers, 7 Hongaren, 4 Belgen, 8 van onbekende nationaliteit en 92 Duitsers. Van deze Duitsers hadden velen een flink strafregister op hun naam. Vianen geeft hiervan een lange lijst, die we beknopt samenvatten. Niet minder dan 46 hadden zich schuldig gemaakt aan misdrijven; 4 aan beschadiging of vernieling; 2 aan storing van de openbare orde, 1 aan mishandeling van zijn vrouw, 1 aan verzet, 2 aan ontucht, 2 aan heling, 1 aan misdrijf tegen de zeden, 4 aan het zich onttrekken aan de militaire dienst, 14 aan opgave van valse adressen en valse papieren, 3 aan huisvredebreuk, 2 aan bedelarij, 2 aan "Unfug", 4 aan bedreiging, 1, wiens vrouw in een Duitse gevangenis zat, aan herhaaldelijke overtredingen, 3 aan bedrog, 2 aan valsheid in geschrifte, 12 aan diefstal, 19 aan het toebrengen van levensgevaarlijke verwonding en mishandeling. Bovendien stond er een gesignaleerd als dronkaard, een ander was weggelopen uit een krankzinnigengesticht en had tevens tuchthuisstraf ondergaan; het getuigschrift van twee anderen vermeldde: slechte reputatie; van twee, dat zij van hun familie waren weggelopen of gestraft wegens niet verzorgen van hun familie en 1 was uit Pruisen uitgewezen. Deze cijfers dienen zó verstaan te worden, dat verschillenden van hen zich aan meerdere misdrijven hadden schuldig gemaakt. Naast dezen ontdekte hij een Duitser, die juist na 5½ jaar uit het tuchthuis was ontslagen, een Italiaan, die vervolgd werd wegens doodslag, een andere Duitser, die reeds herhaaldelijk gevangenisstraf had opgelopen wegens bedelarij, diefstal en heling; weer een ander, die meerdere zedendelicten op zijn naam had en nog een misdadiger van bijna internationale vermaardheid.

Met betrekking tot de latere jaren is omtrent het verle-

den der immigranten niets bekend. We mogen echter aannemen, dat niet allen hun vaderland met een brandschoon geweten hebben verlaten.

Par. 7

Het kostgangersvraagstuk.

De bezetting van de mijnindustrie bestond van 1919 tot aan de crisisjaren rond 1930 voor circa 40% uit ongehuwden en in diezelfde periode behoorde ruim 50% van alle mijnwerkers tot de leeftijdsgroep van 30 jaar en jonger.

Dit stelde ten aanzien van de huisvesting bijzondere problemen. Velen van de vreemde ongehuwde mijnwerkers, maar ook ongehuwden uit andere beroepen, zochten een kosthuis.

De gegevens, die hieronder volgen, hebben gedeeltelijk betrekking op kostgangers in door de mijnondernemingen of andere instanties gebouwde woninggroepen. Toch waren daar niet de meeste kostgangers gehuisvest. Reeds spoedig werd aan de bewoners van deze woninggroepen een verbod opgelegd om kostgangers op te nemen. Deze zochten daarom elders een onderdak, vooral bij caféhouders, slaggers en inheemse arbeiders, die buiten de genoemde woninggroepen woonden.

Het houden van een of meer kostgangers was voor hen een aantrekkelijke bijverdienste, die echter in vele gevallen zuur werd verdiend. Bij de bestaande woningnood ontwikkelde zich in de centra der Mijnstreek spoedig een kostgangersbedrijf. Beroepskosthuizen en volkslogementen rezen in het begin van deze eeuw vooral te Heerlen als paddestoelen uit de grond, welke op grotere schaal onderdak boden aan ongehuwden. Dit was het geval voordat er voor hen gezellenhuizen waren gebouwd, maar ook daarna, ofwel omdat er voor hen geen plaats was of ook, omdat zij weigerden zich te onderwerpen aan de discipline van een gezellenhuis, of omdat zij er zonder meer niets voor voelden.

Kostganger worden betekende als regel niet alleen een slaapkamer huren, maar ook in het gezin opgenomen worden. Dit laatste was niet het geval in de beroepskosthuizen en volkslogementen. Door opname in gezinsverband was de mogelijkheid van wederzijdse beïnvloeding buitengewoon groot.

Zoals reeds gezegd werd trok het gedrag van de vreem-

delingen in deze kostgangers-situatie sterkde aandacht, reden waarom wij het kostgangersvraagstuk betrekken bij de bespreking van het gedrag der vreemdelingen. Steeds weer opnieuw werden er jammerklachten aangeheven over dit kostgangersvraagstuk, dat zo opvallend was, dat het woord kostgangerssysteem burgerrecht verwierf. Als we aan al die klachten geloof mogen hechten - en er is geen reden om dit niet te doen - dan is op vele momenten de toestand in deze schrikbarend geweest.

Vianen zette het klaaglied in: "Er is bijna geen huisgezin in de arbeiderskolonies, waar men niet één of meerdere kostgangers er op na houdt. En hoe? Hier volgen ter kenschetsing van de toestand enige voorbeelden. Het is voorgekomen, dat in één huis van 4 vertrekken, het volgende aantal mensen woonden: man, vrouw, 2 kinderen en 7 kostgangers. Een ander bestond uit: man, vrouw, 2 jongens, 2 meisjes, geheel of ongeveer volwassen en 4 kostgangers. Voor al deze personen was er..... één bed; die niet in het bed sliepen, lagen op strozakken op de vloer door elkander. Gevallen als dit laatste zijn er meerdere. Een ander gezin bestond uit: man, vrouw, 3 kleine kinderen, 1 meisje van 14 jaar en 7 kostgangers. Wat er van dat kind van 14 jaar gevergd werd door de 7 kostgangers is bekend geworden. Wij mogen het hier zelfs niet nader aanduiden; de toestand spot eenvoudig met alle beschrijving. Herhaaldelijk komt het voor, dat één huis met 4 vertrekken, twee zelfs drie families herbergt. Op vele plaatsen herbergt één huis met vier vertrekken twee huisgezinnen. Ieder huisgezin heeft dan twee vertrekken. En dan houdt ieder van die families er nog een paar kostgangers op na". Hij concludeert: "Vijf, zes kostgangers in één gezin, in één woning van vier vertrekken, is werkelijk geen zeldzaamheid" (106).

Het houden van kostgangers en morele gevaren en daadwerkelijke verwording vormen een steeds terugkerende combinatie in de vele klachten over het kostgangerssysteem. Vianen duidde er reeds op en maakt het nog meer concreet door het volgende. "Dochters van 14, hoogstens 15 jaar zijn reeds het lokmiddel voor sommige ouders (?) om veel kostgangers te krijgen, terwille van het geld. Voor geld is bij dezulken alles veil, ook de gezondheid, ook de deugd en de eer hunner kinderen. En kinderen van 12, 13 jaar - zo verzekerde een alleszins gezaghebbend man op grond zijner ontzettende

ervaringen - zijn in die nederzettingen van vreemde arbeiders niet meer veilig en hij voegde er de verschrikkelijke waarheid bij: op die jeugdige leeftijd hebben zij reeds hun onschuld verloren. Wat men in gewone omstandigheden - zo zeide ons deze kenner der toestanden - als een niet genoeg te duchten kwaad beschouwt, nl. de meisjes op jeugdige leeftijd in de vreemde te laten gaan verdienen, dat zou ik hier met overtuiging willen aanbevelen" (107).

Enkele jaren later was de toestand blijkbaar niet gunstiger geworden. Het dagblad Het Centrum deelde in april 1914 mede: "Grote gezinnen, die een, twee of drie kamers bewonen, houden soms nog verschillende kostgangers. In Heerlen en Kerkrade gebeurt het vandaag nog op meer dan een plaats, dat in dergelijke gezinnen 3 tot 6 of soms nog meer kostgangers zijn opgenomen. Als men dan nagaat, waar deze mensen moeten slapen, komt men tot de ongelofelijke ontdekking, dat het "bed" evenals de mijnwerker zelf, met "schichten" dienst doet. Als de ene ploeg aan het werk is, is een andere ploeg thuis in "bed" en als deze gerust heeft, staat een andere al weer te wachten om de "slapers" af te lossen. Het klinkt vreemd, als men van deze toestanden leest, doch wij, die hier midden in een streek leven, waar alles vliegensvlug zich ontwikkelt, de mensen van alle kanten toestromen, een bevolkingsbeweging plaatsheeft als in geen ander deel van Nederland is aan te wijzen, verwonderen ons over deze dingen niet meer zo erg. Wij raken aan toestanden, die een buitenstaander ongelofelijk noemt, allengs gewoon. Wij vinden het zo opvallend niet, als vader en moeder met 3 à 4 kinderen in één bed slapen. Dat zelfs een heel gezin van 5 à 6 personen als het ware in één bed bij elkaar slapen, ja dat zelfs vaak in hetzelfde vertrek nog meerdere kostgangers hun nachtrust vinden" (108).

Tijdens de eerste wereldoorlog was de toestand bijzonder ernstig te Heerlen. Men berekende het woningtekort in 1917 op circa 1100. Hiervan was huuropdrijving het gevolg en het samenhoeken van mensen in allerlei soort "woongelegenheden", zoals zolders, stallen enz. De Heerlense Armenraad wees in november 1917 het gemeentebestuur op de dringende noodzaak van een passantenhuis, waar mensen zouden kunnen worden ondergebracht, die slechts voor korte tijd in Heerlen verbleven of die nog geen woning hadden kunnen vinden en die nu,

bij gebrek aan beter, de nacht doorbrachten in het arrestantenlokaal op het politiebureau, in de arbeiderswachtkamer op het station, op straat of in de volkshogementen. In deze laatste werd, volgens de Armenraad, "geregeld het uitvaagsel der bevolking aangetroffen: het zijn verzamelplaatsen van vagabondisten, rondtrekkende bedelaars enz. Ongeoorloofde samenleving is er aan de orde van de dag" (109). In zijn brief aan het gemeentebestuur van 5 november 1917 noemt de Raad het verblijf in deze volkshogementen voor velen een werkelijk zedelijk en maatschappelijk gevaar, en hoezeer zedoor de woningnood volgepropt zaten met mensen werd geïllustreerd met concrete voorbeelden (110). Ook de Inspecteur-Generaal der mijnen was van de toestand op de hoogte. In zijn jaarverslag over 1918 vermeldt hij, dat in een bepaalde woninggroep 75 huurders werden geteld men niet minder dan 695 gezinsleden. Deze huurders hadden bij zich in huis opgenomen nog 25 gezinshoofden met 132 gezinsleden; bovendien werden in 28 woningen 132 kostgangers gehouden. In totaal kwamen 1046 bewoners voor in 75 kleine woningen, dat is 14 per woning (111). In 1919 werd een onderzoek ingesteld door de sociale dienst der Staatsmijnen in de ongeveer 1200 staatsmijnwoningen te Treebeek met het volgende resultaat: in bijna alle woningen was minstens één kostganger, in 300 waren er twee, in 200 woningen drie en in 100 woningen vier of meer (112). Schaapveld, aan wie we deze gegevens ontlenen, spreekt evenzeer als alle anderen over de verderfelijke gevolgen van het kostgangerssysteem. Hij licht dit toe aan de hand van zijn eigen ervaringen: "Als voorzitter van het Liefdewerk voor Kinderbescherming te Heerlen, waaraan in de eerste acht maanden na de oprichting (1919, R. D.) ongeveer 100 kinderen waren toevertrouwd, wier beide ouders of vader of moeder alleen uit de ouderlijke macht waren ontzet, had ik ruimschoots gelegenheid om uit de rapporten van de Voogdijraad, de redenen voor de ontzetting na te gaan. In 10% van de gevallen was misbruik van sterke drank door de vader met daarmee gepaard gaande kinderverwaarlozing de oorzaak, maar in 90% werd de ontzetting uitgesproken, omdat de moeder het hield met een kostganger of met een kostganger spoorloos was verdwenen (113).

Ook in latere jaren deed zich de woningnood gevoelen, en dus een stijging van het aantal kostgangers en samen-

woningen. Juist in de jaren, waarin de Regering de gelden voor de woningwetbouw zo drastisch beperkte, dat de Mijnstreek veel te weinig woningwetwoningen kon bouwen, nam de bevolking zeer sterk toe. In twee jaartijd - 1924 en 1925 - was de discrepantie tussen woningvraag en -aanbod zó groot, dat men de achterstand in de woningbouw op bijna 2000 schatte (114). Toch woonden al die mensen in de Mijnstreek!

Ook Jacobs voegt zich in de rij der klagers over het kostgangersprobleem. "Uit onze Mijnstreek alleen zouden reeds honderden voorbeelden van zedelijke ondergang, ontwrichting van gezinnen enz. zijn aan te halen. Ook op godsdienstig gebied heersen menigmaal juist onder de kostgangers treurige toestanden. Als men de statistiek zou opmaken van de kostgangers in Heerleheide en dergelijke centra, die nooit in de kerk komen, zou menig een versted staan (115).

In hetzelfde jaar waarin Jacobs zijn artikelen in "Roeping" schreef, schatte Verhagen, de toenmalige aalmoezenier van sociale werken te Kerkrade, het aantal mijnwerkers-kostgangers, andere beroepen dus niet meegetrekkend, in de Mijnstreek op 6000 à 8000. Heerle had, volgens zijn mededeling, op 25 mei 1927 niet minder dan 2767 kostgangers en Kerkrade bijna 1300 (116).

De gevolgen zijn nog eens belicht door Drukker in zijn dissertatie over de sexuele criminaliteit in Nederland. Hij wijst op een onderzoek, dat betrekking had op 171 Mijnstreek-gezinnen, waarin gedurende de jaren 1930 tot en met 1935 echtbreuk voorkwam. Daarvan was in 126 gevallen kennelijk de vrouw schuldig. Van deze 126 vrouwen pleegden 26 (20%) overspel met een kostganger (117).

Uit dit alles moge duidelijk zijn geworden, dat het zogenaamde kostgangerssysteem voor de Mijnstreek werkelijk verderfelijk is geweest en evenzeer voor de vele gezinnen, die kostgangers hadden opgenomen. Volkomen naar waarheid was het oordeel van Henri Hermans in de Tweede Kamer in 1928, dat de kosthuizen veelal huizen van verderf waren en dat de demoralisatie zich tengevolge daarvan op schrikbarende wijze uitbreidde (118). Toch zijn deze aberraties begrijpelijk. Het volkomen nieuwe werkmilieu, dat vooral tijdens de inwerkperiode zeer hoge fysieke en psychische eisen stelt, grijpt de nieuweling bijzonder fel aan. Hierdoor is het verlangen om na het werk te verkeren in een vertrouw-

de sfeer zeer groot. Dat juist misten de kostgangers-mijnarbeiders over het algemeen in hun kosthuis. Daar vooral werden zij zich bovendien van dit gemis bewust. Zij gingen de plek missen, waar zij zich veilig enthuis konden gevoelen. Welhaast vanzelfsprekend werd een zekere compensatie voor de dreigende vereenzaming dan elders gezocht. De veelvuldige klachten over het drankmisbruik doen vermoeden, dat menig een van hen in de drank een middel zocht om de rauwe realiteit te vergeten. In de cafés en op straat zochten zij een weinig vertier. Drankmisbruik, wangedrag op sexueel en ander gebied mogen daarom niet los worden gezien van de inderdaad moeilijke situatie, waarin de kostgangers verkeerden.

Par. 8

Sluiswachters.

Na deze negatieve schildering van het gedrag van de vreemdelingen moeten ook de pogingen worden aangegeven, die beoogden tot een oplossing te komen voor de problemen, die zich stelden tengevolge van al de veranderingen en van de immigratie in de Mijnstreek. Helaas zijn er nog te weinig detailstudies hierover verschenen, om deze pogingen op een bevredigende wijze te kunnen beschrijven, terwijl bovendien de resultaten ervan niet meetbaar zijn of althans nooit gemeten zijn. Van de andere kant evenwel is het zeer merkwaardig, dat het ondanks de samenballing van uiterst dringende problemen nooit tot een botsing van enige betekenis in de Mijnstreek is gekomen. Wij schrijven dit voor een zeer belangrijk gedeelte toe aan het krachtadig sociaal beleid, dat in de Mijnstreek werd gevoerd. Wij zullen trachten dit enigszins te belichten. Uit het voorgaande is duidelijk gebleken, dat er zich in de Mijnstreek gedurende de periode van ons onderzoek zeer ernstige aanpassingsproblemen hebben gesteld. Aanpassing van de inheemse bevolking aan de nieuwe ontwikkeling, aanpassing van de vreemdelingen aan het nieuwe milieu en aanpassing aan elkaar.

Voor de vreemdelingen was deze aanpassing wel bijzonder moeilijk. Het nieuwe leven van de immigranten was immers gebaseerd op een breuk met het verleden, dat desondanks in hen bleef leven. Zulk een breuk bracht noodzakelijk diepe wonden toe, gepaard gaande met heimwee en hunkering naar dat verleden in enigerlei vorm of met verzet tégen dat verleden, dat zich ge-

makkelijk omzette in een verzet om het nieuwe te aanvaarden. Steeds is er bij de immigrant een breuk met wat hem dierbaar was en dat hij moest verlaten, omdat hij in zijn oud milieu te weinig levensmogelijkheden vond. Deze mens vraagt om begrip voor zijn, minstens aanvankelijke, eenzaamheid, voor zijn vastkleven aan het oude, het vroegere, dat hij in zich bleef meedragen, dat mede zijn persoonlijkheid heeft gevormd en hem, wellicht ongewild en onbewust, blijft beïnvloeden. Hij heeft diepe behoefte aan sociaal contact, aan medemensen, die, naar een woord van M. Wolf, directeur van het ministerie van bevolking te Parijs, een sluiswachterstaak vervullen, om de overgang van het oude naar het nieuwe, van het ene niveau op het andere te regelen (119).

Onafhankelijk nog van het verschil in taal, dat het zo noodzakelijke sociale contact vooral in het begin sterk bemoeilijkt, moet de immigrant en eventueel zijn gezin zich aanpassen op velerlei andere gebieden, zowel op het terrein van het woon- en leef-, als van het werkmilieu.

Voor een groot gedeelte mogen wij de beschreven gedragshoudingen, en de nog te bespreken gedragingen op het terrein van de criminaliteit en de huwelijksbeleving beschouwen als aanpassingstekorten.

Wanneer men de vraag stelt welke factoren in de Mijnstreek als sluizen hebben gefungeerd, waardoor het aanpassingsproces zonder hevige botsingen is verlopen, dan moet o. i. onderscheid worden gemaakt tussen twee groepen van factoren. De eerste groep verliep meer onbewust en ongewild, terwijl de tweede de aanpassing gewild tot doel had.

Tot de eerste groep behoort onder andere de mobilisatie bij de eerste wereldoorlog, die vele jonge buitenlandse mijnwerkers terugriep naar hun land van herkomst voor het vervullen van hun dienstplicht. Hierdoor verlieten zowel goede als minder goede elementen de Mijnstreek. Het einde van de oorlog betekende het vertrek van de ongeveer 1200 Belgen, vooral Walen en van vele anderen.

De economische crises van de twintiger en dertiger jaren hebben er eveneens door het ontslag van zeer vele ongehuwde vreemdelingen - na 1930 werden in enkele jaren ongeveer 10.000 mijnwerkers ontslagen - in belangrijke mate toe bijgedragen, dat het aantal mensen, dat zich moest aanpassen, sterk terugliep.

Een andere belangrijke factor in het aanpassingsproces is hierin gelegen, dat een zeer groot gedeelte van de vreemdelingen - vooral van de buitenlanders - door hun ervaring in de mijnarbeid elders, in de mijnindustrie ondergronds werkzaam waren. Een van de merkwaardige aspecten nu van het werken ondergronds is, dat het met zich meebrengt de noodzaak van samenwerking en van het permanent bezorgd zijn voor elkaar wegens het gemeenschappelijk gevaar. Ondergrondse mijnwerkers zijn - of ze willen of niet - opvallend sterk van elkaar afhankelijk en aan elkaar gebonden. Zij moeten bij moeilijkheden op elkaar kunnen rekenen. Het overtreden van veiligheidsvoorschriften door de één kan levensgevaar voor de anderen en voor elkaar betekenen. De veiligheid van de één is automatisch de veiligheid van allen. Het te hard werken of het luiëren van de een had bij de bestaande beloningsnormen consequenties voor de anderen. Zij ervaren voorts in hun werktijd dezelfde werkomstandigheden: ruw, gevaarlijk en zwaar werk, in het donker, zij gebruiken dezelfde werktuigen en ondergaan dezelfde behandeling van de kant van de leiding, ervaren, dat zij bij elkaar horen en lotgenoten zijn.

Dit alles heeft betekenis in dubbele zin. Vooreerst wordt degene, die zich aan deze vanzelfsprekende, door de situatie zelf en niet door de leiding opgelegde, samenwerkingswetten onttrekt, binnen betrekkelijk korte tijd afgestoten en zal hij zich niet kunnen handhaven. Hij sluit zichzelf uit. De leiding kan het met hem bij een andere groep proberen, maar als hij zich ook daar niet aandegegeven situatie aanpast, dan ligt ontslag voor de hand. Met andere woorden er treedt een quasi-automatische vorm van schifting en selectie op.

Worden die samenwerkingswetten van de andere kant echter nageleefd, dan ontstaat er heel gemakkelijk een sociaal-psychologische groep. Men gaat zich solidair voelen, men raakt op elkaar ingespeeld, "neemt" wat van elkaar, men gaat voor elkaar openstaan, elkaar als mens waarderen. Ook de vreemdeling past zich op deze wijze gemakkelijker aan bij anderen, hij voelt zich reeds opgenomen in een bepaalde groep van mensen, die volgens de ervaring tot kameraden, tot "kompels" worden. Als hij erin slaagt zich gedurende de eerste, voor de nieuweling zo uiterst moeilijke, weken te handhaven, dan is hij ergens aanvaard en het kan haast niet anders of dit heeft ook zijn weerslag buiten het werkmilieu; zij

het dan ook geleidelijk.

Een andere aanpassingsfactor was gelegen in het kostgangerssysteem. Hoewel het een paardemiddel moet worden genoemd, kan van de andere kant niet worden ontkend, dat het een zeer efficiënt middel is geweest om de vreemdelingen in nauw contact te brengen met de samenleving in Zuid-Limburg.

Tenslotte mogen ook niet uit het oog worden verloren de veelvuldig sociale contacten, die ontstaandoor het onderwijs aan de kinderen, de contacten van de vrouw in de buurt met burens straatbewoners, winkelier, groenteboer enz.

Onder de tweede groep factoren, die bewust de aanpassing tot doel hadden, zouden wij al die initiatieven willen samenvatten, die ofwel direct bedoelden de immigranten te hulp te komen bij hun aanpassingsproblemen ofwel bedoelden de sociale situatie in de Mijnstreek te verbeteren en het de immigranten indirect gemakkelijker maakte en de nieuwe situatie te aanvaarden.

Van kostbare, niet hoog genoeg te schatten betekenis zijn in dit opzicht vele initiatieven van Dr. Poels en van zijn medewerkers, die zich door zijn idealen lieten bezielen. Zij waren de grote sluiswachters van de immigranten.

Op de eerste plaats moet de woningbouw worden genoemd. Tot 1910 werden arbeiderswoningen, rond 700 in totaal, vrijwel uitsluitend door de mijnondernemingen gebouwd, die meestal in onmiddellijke omgeving van de mijnzetels waren geprojecteerd. Spoedig na de komst van Dr. Poels in de Mijnstreek - 1910 - werd evenwel een geheel andere richting ingeslagen. Van toen af werden de woningen namelijk vooral gebouwd op basis van de Woningwet 1901, zodat de band tussen mijnondernemingen en woningbouw lossere werd. Daardoor werden toestanden voorkomen als vlak voor de jongste wereldoorlog nog werden aangetroffen in het steenkolenbekken van de Belgische Kempen. Daar moesten o. a. de mijnwerkers-huurders een huurcontract afsluiten met de mijnonderneming, dat slechts rechtsgeldigheid bezat gedurende de tijd welke hij in dienst was bij de betrokken mijnonderneming. Hierin werd onder andere bepaald, dat er een toeslag op de huur moest worden betaald, als de huurder een of meerdere werkdiensten verzuimde. Door deze en andere bepalingen werd het huurcontract door de mijnwerkers als een dwangmiddel

aangevoeld en waren deze ook zowel op als buiten de werktijd zeer sterk aan de mijnonderneming gebonden. In de Limburgse Mijnstreek is dit vrijwel steeds welbewust vermeden. Hier was verwerkelijk wat Pinxten nog in 1939 in zijn voortreffelijke monografie over het Kempense mijnbekken als wens naar voren bracht: "Op het werk mag en wil de koolmijner werkman zijn, maar na zijn dagtaak moet hij een vrij burger wezen" (120).

Conform de Woningwet werden in vele Mijnstreekgemeenten woningbouwcorporaties in het leven geroepen, die bij de uitvoering van hun taak de noodzakelijke hulp ontvingen van de daartoe in 1911 door Dr. Poels opgerichte centrale van woningbouwverenigingen "Ons Limburg". Door deze samenwerking kwamen in de Mijnstreek vóór 1935 niet minder dan 5648 woningen tot stand. Ruim de helft hiervan werd gesticht in de jaren 1914-1920 met hun omvangrijke immigratie. In deze periode werden door Ons Limburg 3000 woningen gebouwd, bovendien nog 1700 door de Staatsmijnen en 1500 door de particuliere mijnondernemingen.

Na 1921 werden de gelden, door de Regering voor deze volkswoningbouw ter beschikking gesteld, steeds geringer, terwijl nieuwbouw in de Mijnstreek dringend noodzakelijk was. Uit het overleg van Dr. Poels met de mijndirecties kwam in 1925 de oplossing door de Stichting "Thuis Best", die door Bakker Schut nog genoemd werd "het enige Nederlandse voorbeeld van een bedrijfsgewijze georganiseerde woningbouwvereniging" (121). Het typische van Thuis Best was namelijk hierin gelegen, dat in deze stichting Regering, mijnondernemingen en "Ons Limburg" samenwerkten en dat zij uitsluitend mijnwerkerswoningen bouwde. Door Thuis Best werden van 1925 tot 1935 ook nog 2349 woningen gebouwd in de mijnstreek, zodat door de activiteit van Ons Limburg en Thuis Best samen de woningvoorraad tot 1935 toenam met bijna 8000 woningen!

Al deze woningen waren ééngezinswoningen. Wat dit betreft stemde deze woonvorm overeen met de gebruikelijke in de Mijnstreek. Ze weken hiervan echter af doordat zij om financiële redenen in rijverband waren gebouwd, hoewel telkens verdeeld in groepen van vier woningen wegens eventuele werking in de ondergrond t.g. van de mijnexploitatie. Zij werden practisch zonder uitzondering voorzien van het natuurlijke verlengstuk van de woning, namelijk de tuin. De woningen werden

zoveel mogelijk gespreid, vooral over de dorpsgemeenschappen, om zo de bewoners in nauw contact te brengen met het dorps- en buitenleven. Dit werd vergemakkelijkt door de toename der vervoersmogelijkheden. Men vermeed het ontstaan van één grote mijnstad, met andere woorden een te grote concentratie en opeenhoping van mensen, hetgeen voor het aanpassingsproces zeker gunstige gevolgen heeft gehad (122).

Helaas werden echter verschillende van deze woninggroepen uit een oogpunt van verantwoorde ruimtelijke ordening wel zeer ongelukkig geprojecteerd, ver afgelegen bijvoorbeeld van de kom der gemeente, midden in het veld en daardoor niet verbonden met het rioleringsnet. Hierdoor werd onvermijdelijk ghetto- en achterbuurtvorming sterk bevorderd. De geografische afstand tussen dorp en woninggroep symboliseerde duidelijk de sociale afstand tussen beide. Men dient er evenwel rekening mee te houden, dat hierbij verschillende factoren hebben meegewerkt, die tegen de wil der bouwers in gingen. Vooreerst was er de ronduitkortzichtige financieringspolitiek van de overheid bij deze volkswoningbouw. De bouwers waren geheel gebonden aan de door de overheid toegestane prijs, zowel wat de woning als geheel betreft, als ten aanzien van de grond. Juist door dit laatste moest men, ondanks vaak heftig verzet, genoegen nemen met terreinen, die men minder geschikt achtte. De wettelijke mogelijkheden tot onteigening waren immers praktisch nog van geen betekenis. Bovendien speelden de belangen van grondeigenaars en -speculanten een grote rol, die, wetende dat er in ieder geval gebouwd zou moeten worden, de prijzen opschroefden. Tenslotte moethierbij ook genoemd worden de huiver van sommige dorpsnotabelen, om een zogenaamde "kolonie" inde kom van het dorp te laten bouwen, waarvan men bij voorbaat wist, dat die door vreemdelingen zou worden bewoond. Men stond derhalve nu en dan voor de keuze, ofwel niet bouwen, ofwel op de terreinen, die binnen de toegestane prijsgrens konden worden verkregen. Van de nood een deugd makende heeft men in ieder geval woningen gebouwd, die bijna alle voldoende groot waren voor de ontplooiing van een normaal gezinsleven. Ook dit ging niet altijd zonder strijd. Bovendien heeft men getracht de woningen architectonisch zoveel mogelijk van elkaar te onderscheiden. Dat Ons Limburg het aandurfde om als eerste architect niemand minder dan

de nationaal bekende Amsterdamse architect Jan Stuit aan te trekken en van hem bovendien eiste, dat hij zich eerst in het buitenland op de hoogte zou stellen van de arbeiderswoningbouw, bewijst voldoende, dat men ernst maakte met de wens, om tot in alle opzichten verantwoorde woningen en woninggroepen te komen. Daarop wijst ook, dat men in 1918 naast Stuit een architect als Jos. Th. Cuypers plaatste en later, met name ook voor de woningbouw van Thuis Best, figuren als Wielers, Boosten, Swinkels e. a. naast het eigen technisch bureau.

Niet zonder reden gaf Roegholt aan de woningbouwers in Zuid-Limburg, ook in vergelijking met de woningbouw voor de mijnwerkers in het buitenland, een flinke pluim (123). Te betreuren was evenwel, dat de ghettovorming in meerdere gevallen, zij het onbedoeld, bevorderd werd door de omstandigheid, dat meerdere gemeentebesturen nalatig waren in of financieel niet in staat waren tot een bevredigende verzorging van de omgeving van de nieuwe woningen. Ons Limburg had hiermee voortdurend te kampen. "Er zijn plaatsen, waar de zorg dat de wegen in goede staat verkeren, waartoe de gemeente is gehouden, eindigt waar de woninggroep begint. Gelukkig zijn er ook gemeenten, waar zich op dit punt andere en betere opvattingen doen gelden" (124). Steeds weer opnieuw werd door huurders terecht geklaagd, dat zij hun woning slechts konden bereiken via pijnveroorzakende hobbelwegen, door modder en waterpoelen (125). De beplanting was dikwijls onvoldoende of werd slecht onderhouden, waartoe van de andere kant de baldadigheid en de vernielzucht der jeugd niet weinig bijdroeg.

Door gebrek aan medewerking konden de gebouwde woningen voor de immigranten derhalve niet die betekenis hebben, die ze hadden kunnen hebben. Vooral in de beginjaren stootte Ons Limburg op ernstige grondproblemen, die des te ernstiger werden, naarmate grondspeculanten meer actief waren met het oog op de te verwachten ontwikkeling van de mijnindustrie en dus ook van de bouw van woningen. Omdat dit speciaal voor de arbeiderswoningbouw een ramp kon gaan betekenen, riep Dr. Poels in 1911 tevens een grondaankoopmaatschappij, de N. V. Tijdig, in het leven. Deze maatschappij kocht zoveel mogelijk terrein op, waarvan men verwachtte, dat het binnen afzienbare tijd voor woningbouw noodzakelijk zou zijn. Het werd aan de wo-

ningbouwverenigingen aan de kostende prijs overgedragen, terwijl de op de overige terreinen behaalde winst praktisch geheel voor sociale doeleinden werd besteed.

Naast de woningbouw voor de gehuwden, werd ook gezorgd voor de huisvesting van de ongehuwden. Voor hen werden Gezellenhuizen gebouwd en in beheer genomen, die door Henri Hermans in 1923 in de Tweede Kamer werden genoemd "de beste sociale instellingen van de Mijnstreek" (126). Bovendien werd in 1918 een asyl voor daklozen opgericht, waar arbeiders een onderdak konden vinden, die elders niet terecht konden. Deze instelling heeft tot 1938 in een zeer grote behoefte voorzien en zonder twijfel veel kwaad voorkomen.

Dr. Poels heeft door zijn instellingen inderdaad bereikt wat hij in 1928 te Nijmegen uitsprak: "Als in andere landen de mijnwerkers in krotten wonen, wij zullen zorgen, dat ook de duizenden vreemde arbeiders in Limburg overal behoorlijke huizen krijgen. Wij zullen blijven vechten tegen een regering, die ons arbeiderswoningen wil laten bouwen, welke alleen goed zijn voor neo-malthusianisten (127).

De immigranten hadden evenwel niet alleen behoefte aan onderdak, maar minstens ook aan een zekere persoonlijke benadering. Juist met het oog hierop verdient de woninginspectiedienst van Ons Limburg en later ook van Thuis Best de volle aandacht. Deze dienst begon zijn werkzaamheden in 1916 en bedoelde door zijn inspectrices een zindelijke en verantwoorde bewoning te bereiken en een degelijke en goedgeordende huishouding bij de huurders te bevorderen in de hoop, dat zij zich mede daardoor aan hun "thuis" zouden hechten. Zij verrichtten het gewone werk van iedere woninginspectrice, die ervoor waakt dat de woning op een verantwoorde wijze wordt bewoond, dat de tuinen goed onderhouden worden enz. Ons Limburg liet de inspectrices echter de vrijheid om meer dan dat te doen, door met name de gezinnen te helpen waar en hoe dat mogelijk was. Deze trachtten dit onder meer te bereiken door zeer veelvuldig huisbezoek.

Bovendien werd in de grote woninggroepen regelmatig spreekuur gehouden. Behalve omwille van het gewone menselijke contact, waren deze bezoeken tevens zeer belangrijk, omdat zij leidden tot allerlei vormen van hulp aan de huurders, wanneer deze op een of andere

wijze in moeilijkheid waren geraakt. Het begon reeds dikwijls bij hun aankomst. In tientallen gevallen arriveerden de immigranten in hun nieuwe woning met slechts het allernoodzakelijkste en zonder geld. Het is niet te verwonderen, dat in deze gevallen onmiddellijk materieel moest worden geholpen. Overigens bleef de materiële hulp niet tot deze gevallen beperkt. Zij werd in allerlei vorm geboden: ledikanten, wiegen, baby-uitzetten, huisraad, brandstof, beddegoed, schoeisel, kleding, versterkende middelen, al naar gelang dat noodzakelijk was. Bij deze hulp moeten ook gerekend worden de pogingen om de huismoeders te helpen, om haar gezin goed te verzorgen. Verschillende soorten van cursussen werden daartoe gegeven, zoals naai-, knip, kook-, moeder- en opvoedingscursussen, cursussen omtrent kinderverzorging en voor opleiding tot dienstbode, welke cursussen door vele bewoners werden bezocht.

Lag de situatie in bepaalde gezinnen erg moeilijk, zodat bijvoorbeeld tot ontheffing of ontzetting uit de ouderlijke macht werd overgegaan, dan was het geen uitzondering, dat de inspectrices de gezins- of kindervoogdij op zich namen. Zieken werden trouw bezocht, zowel wanneer ze thuis of elders in ziekenhuizen of sanatoria werden verpleegd. Intussen moest ook heel dikwijls gezorgd worden voor huishoudelijke hulp. Waar mogelijk werden de gezinnen uit de moeilijkheden geholpen. Dikwijls moest daarbij de hulp van andere instanties worden ingeroepen, waarbij de inspectrices in heel veel gevallen bemiddelden, zoals bij het zoeken naar werk, bij noodzakelijke opname in ziekenhuis, sanatorium, vroedvrouwschool, herstellingsoord, kindertehuis of vakantie-oord, bij aankoop van diverse benodigdheden voor het opzetten van eigen bedrijfje of handeltje, vooral voor invalide mijnwerkers, en natuurlijk ook bij het oplossen van de hiermee samen gaande financiële problemen. Er werd bemiddeld en tevens werden de mensen in contact gebracht met de betrokken instanties. Men werd de weg gewezen naar instellingen als het Groene Kruis en zuigelingenbureaus; de ouders werden aangespoord om hun kinderen naar huishoud- en ambachtsscholen te zenden. Op initiatief van de inspectrices kwamen in verschillende plaatsen naaischolen tot stand en overtuigden zij de gemeentebesturen van de noodzaak van het oprichten van Fröbel-

scholen. Zij bemiddelden bij belastingzaken, pensioen-aangelegenheden, bij burenruzies, enz. Men kan zich nauwelijks een vorm van hulpverlening voorstellen, of ze is door deze inspectrices verleend en meestal op grote schaal. Al was de naam toen nog niet bekend, het werk van deze woninginspectrices was sociaal casework in optima forma en dat in een tijd, dat de moderne inzichten aangaande maatschappelijk werk nog lang geen gemeengoed waren. Deze veelomvattende werkzaamheid werd echter uit de praktijk geboren, omdat zo vele deel terreinen van het maatschappelijk werk nog niet door diverse instanties werden verzorgd. Zo hebben zij in uiterst moeilijke omstandigheden zeer belangrijk sluiswachterswerk verricht in de woninggroepen, waar de meeste immigranten gehuisvest werden. Zij maakten de nieuwelingen vertrouwd met de voor hen nieuwe samenleving, legden contacten tussen beiden en legden daardoor de grondslag voor een goed verloop van het aanpassingsproces.

Soortgelijk werk werd ook verricht door de wijkzusters van het Groene Kruis en door de sociale diensten van de mijnondernemingen.

Een ander belangrijk aandeel, om de immigranten op te nemen in de bestaande samenleving, werd geleverd door de zielzorg. Recente ervaringen met de gerepatrieerden in ons land hebben weer eens "overduidelijk bewezen dat de bemoeiingen op het gebied van de zielzorg voor de assimilatie van de gerepatrieerden van onschatbare waarde is (128)". Ook de ervaringen in de Mijnstreek hebben dit aangetoond.

Het getuigt van wijs beleid en inzicht in de toenmalige problematiek, dat de katholieke kerkelijke overheid met haar kerkenbouw en parochievorming - ondanks de enorme en plotselinge financiële lasten - de demografische ontwikkeling op de voet heeft gevolgd. Bestaande kerken werden vergroot en vele nieuwe gebouwd, parochiegrenzen werden aangepast aan de bevolkingsgroei. Maar niet alleen kerken, ook tientallen nieuwe parochiehuizen, verenigingsgebouwen en scholen verrezen uit de grond. Nauwelijks was ergens een belangrijke woninggroep gereed of er was een noodkerk, die zodra mogelijk vervangen werd door een definitieve kerk met eigen zielzorgers, school en andere voorzieningen. De bouwprestaties van de kerkelijke overheid in Zuid-Limburg moeten indrukwekkend worden ge-

noemd. Terwijl elders in veel gevallen de kerkenbouw en de parochievorming ver achterop raakten bij de demografische ontwikkeling, was in de Mijnstreek het tegendeel het geval.

Een belangrijk gedeelte van de Limburgse clerus werd in groeiend aantal vrij gemaakt voor de zielzorg in de Mijnstreek. Bovendien werden diverse religieuze orden en congregaties van mannen en vrouwen bij het directe en indirecte zielzorgwerk ingeschakeld. Zonder twijfel was aan dit alles het stimulerend inzicht van Dr. Poels niet vreemd. Omdat hij er van overtuigd was, dat de woninggroepen bijzondere zorg nodig hadden, wist Dr. Poels te bewerken, dat de bewoners daarvan huisbezoek ontvingen, niet alleen van de parochiële zielzorgers, maar ook van daarvoor aangewezen Paters Franciscanen. Deze laatsten bezochten vele jaren lang regelmatig de bewoners van vele woninggroepen in de Mijnstreek. Op deze wijze werd getracht de bewoners van de nieuwe wijken in het parochiële leven te integreren.

Bovendien werden buitenlandse zielzorgers gehaald uit die landen, die een belangrijk aantal arbeiders in de Mijnstreek telden. Toen dit voor de Slovenen niet lukte werd een Franciscaan naar hun land gestuurd om daar de landstaal te leren en ook om zich op de hoogte te stellen van de levenswijze van dat volk. Daarna werd hem de zielzorg onder de Slovenen opgedragen.

Al deze zielzorgers hadden tot taak hun landgenoten op te vangen en hen te helpen bij hun geleidelijke acclimatisering in het nieuwe milieu.

Hun opdracht was daarom niet zozeer aparte groepen te vormen van Polen, Slovenen, enz. - aanvankelijk uiteraard noodzakelijk - maar vooral hen in te leiden in het normale parochiële verband.

In 1927 werd door Mgr. Schrijnen, bisschop van Roermond, een afzonderlijk comité voor deze zielzorg onder de buitenlanders - het Laurentiuscomité - in het leven geroepen, dat de samenwerking tussen de inheemse en vreemde zielzorgers zó trachtte te regelen, dat de inschakeling van de immigranten in het parochiële leven zo goed mogelijk zou verlopen (129).

Dat de kerkelijke overheid een open oog had voor de immigratie-problematiek, blijkt ook hieruit, dat zij, waar nodig en wenselijk, eigen scholen voor kinderen van immigranten deed oprichten, waarbij de burger-

lijke overheid niet naliet hulp te verlenen. De aanwezigheid van kinderen uit diverse taalgebieden in dezelfde schoolklassen bracht vele ernstige bezwaren mee voor het onderwijs, zowel voor de Nederlands als voor een andere taal sprekende kinderen. Vandaar dat men een oplossing vond in scholen met Duitse, Poolse, Italiaanse en andere leerkrachten, waardoor enerzijds het eigene wel sterk werd benadrukt, maar anderzijds onderwijs kon worden gegeven, dat aangepast was aan de moeilijkheden der kinderen. Dit was vooral van belang voor die buitenlanders, die niet van plan waren lang in de Mijnstreek te blijven wonen. Bovendien werd op voorschrift van de bisschop in bijzondere scholen aan de kinderen van vreemde nationaliteit gelegenheid gegeven om na de schooluren onderwijs in hun landstaal te ontvangen (130).

Deze taalmoeilijkheden deden zich uiteraard ook voor in de zielzorg. De aanwezigheid van de vele Duitsers was aanvankelijk in de meeste parochies in de Oude Mijnstreek geen bezwaar, omdat er meestal in het Duits gepreekt werd en de Duitse Singmesse in gebruik was, waardoor de Duitsers zich hier in de kerken konden thuis voelen. Dat werd moeilijker, toen deze gewoonte verdween en er vertegenwoordigers van meer nationaliteiten in de Mijnstreek kwamen. Om deze taalmoeilijkheden te overwinnen, werd er herhaaldelijk in meerdere talen gepreekt. Dat bijzondere oefeningen zowel in het Duits als in het Nederlands werden gehouden, en wegens de aanwezigheid van de vele Walen tijdens de eerste wereldoorlog ook in het Frans, was een veel voorkomend verschijnsel. Het meest sprekende voorbeeld hiervan leverde wel de pastoor van Spekholzerheide, die bij de sluiting van de parochieretraite in 1929 in liefst vijf talen liet preken, om verstaanbaar te kunnen zijn voor de meeste parochianen (131). Ook de protestantse zielzorg heeft in deze haar taak vervuld. Zij moest dit doen in uiterst moeilijke omstandigheden. Desondanks is er werk gepresteerd, dat grote waardering verdient, ook met het oog op het opvangen van vooral de Nederlandse immigranten en het streven, om dezen het gevoel te geven tot een gemeenschap te behoren, zij het dan tot een gemeenschap in eenzaamheid. Van de factoren, die het werk zozeer bemoeilijkten, noemen we slechts, dat het moest worden verricht in een grotendeels homogeen katholiek milieu. Goddijn

typeert de situatie van de katholieken in Friesland met de suggestieve titel: Katholieke minderheid en protestantse dominant (132). Van de Mijnstreek moet het tegenovergestelde worden gezegd. Hier leefde een protestantse minderheid naast een katholieke dominant. Dat dit wel eens tot wrijvingen aanleiding gaf, is te begrijpen. Klachten enerzijds over een mogelijke verprotestantisering van Zuid-Limburg en anderzijds over onderdrukking en achteruitzetting van protestanten in de Mijnstreek kunnen in zulk een situatie nauwelijks uitblijven. Bijna steeds kwamen zulke klachten naar voren naar aanleiding van concrete, op zich meestal weinig betekenende gebeurtenissen, of op grond van een gevoel van onbehagen. Een objectief beoordelaar zal moeten erkennen, dat er zowel door de katholieken als door de protestanten fouten zijn gemaakt, waardoor de aanpassing in de voor beide groepen nieuwe situatie bemoeilijkt werd, maar hij zal ook moeten vaststellen, dat hier een merkwaardig voorbeeld van verdraagzaamheid is gegeven, zowel door de leiding van beide groepen als in het algemeen ook door de geleiden. Het is hier niet de plaats, om daarop verder in te gaan. Wel mag worden vastgesteld, dat de activiteit van de katholieken ook vaak die der protestanten stimuleerde en omgekeerd.

Uit de bijdrage van ds. v.d. Ende over het protestantisme in de Mijnstreek in het onder leiding van Prof. Banning uitgegeven Handboek Pastorale Sociologie (133) blijkt, dat naast de reeds vóór 1900 bestaande protestantse kerkgebouwen in plaatsen als Heerlen, Beek en Grevenbicht, in 1913 de eerste Nederlands Hervormde kerk, een houten hulpkerk, in Hoensbroek-Treebeek werd gesticht. In 1921 kwam er een predikantsplaats in Brunssum, daarna in Terwinselen. In 1924 werd een kerk te Kerkrade gesticht en kwam er een tweede predikantsplaats te Brunssum en een eerste te Lutterade-Geleen. Naast de directe zielzorgers werkten de protestantse verenigingen op verschillend gebied. Van de Ende schrijft, dat de meeste protestanten in de Mijnstreek zijn gekomen op eigen houtje, ieder op zichzelf, de een zonder weet van de ander, als vlokken sneeuw gedreven door de wind. Dat ze toen ze neervielen op de aarde toch een dikke vacht vormden, is zonder twijfel grotendeels te danken aan de zorg van hun zielzorgers en hun helpers (134).

Zowel de buitenlanders in hun diverse schakeringen als ook de Nederlanders uit andere provincies hadden meestal eigen verenigingen. Zo waren er verenigingen van Polen, Slovenen, Friezen, enz. Wat er op dit terrein en in de zielzorg voor en ook door de Duitsers is verricht, is uitvoerig en minutieus beschreven in een studie van W. Sahner (135). Hieruit blijkt, dat de Duitsers in Zuid-Limburg een betrekkelijk rijk gevarieerd verenigingsleven bezaten. Het is een veel voorkomend verschijnsel, dat buitenlanders in een vreemd land de behoefte voelen zich aaneen te sluiten in verenigingen. Niet zelden lopen echter zulke verenigingen het gevaar, dat zij de aanpassingsproblemen eerder bemoeilijken dan verlichten. In hoeverre het een of het ander in de Mijnstreek het geval is geweest, is ons niet bekend. Duidelijk is wel, dat de aanpassing bemoeilijkt werd door de aanwezigheid van twee groepen immigranten, waarvan de ene wel en de andere niet van plan was zich blijvend in de Mijnstreek te vestigen. Enige verantwoordelijke schatting van de omvang van deze beide groepen is er helaas niet. Desondanks menen wij op grond van de mobiliteitsgegevens te mogen aannemen, dat kwantitatief gezien in de loop der jaren de groep van hen die niet wilden blijven groter is geweest dan de andere groep.

Het is mogelijk, dat dit verenigingsleven de immigranten geholpen heeft bij de inleiding in het wijdere sociale milieu naast het parochie- en wijkleven. Dit is in ieder geval geschied door het plaatselijke verenigingsleven op het terrein van vrijetijdsbesteding in velerlei vormen, waarin de vreemdelingen in de meeste gevallen vanzelfsprekend werden opgenomen. Evenzeer geschiedde dit o. m. door sociale organisaties als stands- en vakverenigingen en instellingen als het Groene Kruis. Belangrijk werk hebben met name de vakorganisaties van de mijnwerkers op dit terrein verricht, niet alleen doordat zij de immigranten in hun rijen probeerden op te nemen en daardoor vertrouwd te maken met het leven in de streek, maar ook doordat zij meehielpen om de sociale toestanden in de mijnindustrie te verbeteren. Tenslotte moet in dit verband genoemd worden de Limburgse Katholieke Werkliedenbond, de latere Katholieke Arbeidersbeweging, die met name door zijn ontwikkelings- en vormingswerk, zijn propaganda en huisbezoek aan zeer vele vreemdelingen het gevoel en

het besef heeft gegeven van voor vol te worden aangezien en erbij te horen.

Deze organisaties hebben samen met Dr. Poels vooral ook daadwerkelijk laten zien, dat het mijnwerkersberoep minstens evenveel respect verdiende als ieder ander. Door zich tot verdedigers van de mijnwerkers te verklaren, namen ze impliciet - en welbewust - ook de vreemdelingen, die dit beroep uitoefenden, in bescherming. Dit heeft vaak hun werk niet vergemakkelijkt bij de inheemse bevolking, die, wel soms in alarmstemming gerakende wegens de gevaren voor het streek-eigene, eerder tegen- dan meewerkte (136). Welbewust werd getracht de huiver bij de autochthone bevolking voor de vreemdelingen, die wel eens tot afkeer uitgroeide, om te zetten in een bewustzijn van gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle Mijnstreekbewoners - zonder onderscheid naar herkomst en confessie - voor de opbouw van het jonge mijngebied.

HOOFDSTUK 4

Probleemstelling en onderzoek.

In de voorgaande hoofdstukken hebben wij getracht, telkens uitgaande van de toestand in de Mijnstreek rond 1900, de ontwikkeling en de nieuwe situatie in enkele lijnen te schetsen. In dit hoofdstuk hopen wij, aan de hand van de tot nu toe verstrekte gegevens, te komen tot een duidelijker aangeven van de problematiek, die hiervan het gevolg was. Bovendien zullen wij de doelstelling en de organisatie van onze onderzoekingen uiteenzetten, om in de volgende twee hoofdstukken de aandacht te vragen voor de resultaten van deze onderzoekingen.

Par. 1.

Limburg voor de Limburgers?

In het licht van de beschreven veranderingen in de Mijnstreek-samenleving is het duidelijk, dat de inheemse bevolking geschokt werd door al het nieuwe en vreemde. Een maatschappij, een samenleving is nu eenmaal een totaliteit, een systeem van normen en overtuigingen, een zeer complex sociaal-cultureel systeem, waarin een verandering op één punt noodzakelijk veranderingen op andere punten met zich meebrengt en bovendien vrijwel altijd weerstanden en spanningen oproept.

In Zuid-Limburg traden er ten aanzien van vele punten veranderingen op, die hun weerslag hadden op weer andere levensterreinen en dit alles in een zeer snel tempo. Beroerden deze veranderingen aanvankelijk slechts de centra, spoedig deden ze zich gevoelen in de gehele streek.

Wanneer men met Groenman mag zeggen, dat elke structuurverandering kan leiden tot aanpassingsmoeilijkheden voor de daarbij betrokken mensen (137), dan geldt dit in versterkte mate voor de Mijnstreek. Beck (138) bespreekt de problemen, die ontstonden door het samenvoegen van de agrarische randgemeente Witikon met de stad Zürich en kwam ertoe deze problematiek in de titel van zijn studie samen te vatten in het woord Kulturzusammenstoss. Met meer recht mag dit op de Mijnstreek worden toegepast, waar zich zulke problemen in veel grotere omvang en in veel heftiger intensi-

teit deden gevoelen. Bovendien konden de structuurveranderingen veel minder dan in Zürich maatschappelijk begeleid en minder gepland worden, zodat alles veel meer "spontaan", dat wil zeggen zonder leiding verliep en de kans op slechte aanpassing belangrijk groter was.

In "De verspreiding van de bevolking in Nederland" wordt aangetoond, hoe een snel veranderende sociaal-economische structuur practisch steeds gepaard gaat met sociale desintegratie-verschijnselen. De loswoeling van de sociaal-economische verhoudingen doet het gevaar van een geestelijke ontworteling ontstaan, waartegen velen onder de migranten alsook onder de oude bevolking niet zijn opgewassen. Als voorbeelden van zulke verschijnselen worden genoemd een stijging van de criminaliteit, daling van de morele normen, ontkerkelijking, politiek radicalisme enz. Een en ander wordt toegelicht met voorbeelden uit binnen- en buitenland, waar zulk een snelle sociaal-economische evolutie werd door-gemaakt (139). In het vorige hoofdstuk hebben wij reeds herhaaldelijk gewezen op de spanningen, die ook in de Mijnstreek ontstonden tengevolge van de vele sociaal-economische veranderingen, en op de nauwe samenhang van deze veranderingen en spanningen met de immigratie.

Slechts op een enkele factor willen wij nog de aandacht vestigen, namelijk op de telkens terugkerende verkiezingen en de daarmee gepaard gaande verkiezingscampagnes oude stijl.

Deze activiteiten en ook de uitslagen ervan demonstreerden telkens de veranderende opvattingen in de streek. Aangezien het algemeen stemrecht eerst in 1918 werd ingevoerd, is deze ontwikkeling op grond van verkiezingsuitslagen moeilijk duidelijk aan te geven. Dat is wel mogelijk voor een gemeente als Geleen, waar de economische en sociale ontwikkeling eveneens rond 1918 inzette. Bij de tweede Kamerverkiezingen van 1918 behaalde de Katholieke partij in die gemeente 95% van alle stemmen. Geheel anders was dit in 1933. In dit jaar - aangezien de Nationaal Socialistische Beweging nog niet met een eigen lijst uitkwam, kon zij het beeld nog niet vertroebelen - was bij de Kamerverkiezingen het percentage van de Katholieke partij gedaald tot 67. De Protestantse partij behaalde toen 5%, de Socialisten en Communisten 15% en de overige, moeilijk te rubriceren, partijen 13%.

Aangenomen mag worden, dat deze wijzigingen groten-deels waren veroorzaakt door van buiten Limburg gekomen kiesgerechtigden. Dit betekent, dat de verkiezingen tevens deze functie vervulden, dat zij telkens de aandacht van de bevolking vestigden op de afwijkende houding van de vreemdelingen uit de overige provincies van ons land. Nog sprekender kwam dit tot uiting bij de verkiezingen voor de arbeidersvertegenwoordigers in de fondscommissies van het Algemeen Mijnwerkersfonds, waarbij als bijzonderheid dient vermeld te worden, dat bij deze sociale verkiezingen ook de buitenlandse mijnarbeiders onder bepaalde voorwaarden kiesgerechtigd waren, én dat er ten aanzien van deze verkiezingen geen stemplicht bestond. Tengevolge van dit laatste kwamen als regel alleen de min of meer geïnteresseerden naar de stembus. De uitslagen van deze verkiezingen, waarbij de partijen evenals bij de politieke verkiezingen op confessionele gronden tegenover elkaar stonden, maakten 't verdwijnen van de vroegere confessionele homogeniteit, nog duidelijker aanwijsbaar.

Ook in de gemeenteraden van de centra der Mijnstreek kreeg de verbreking van de homogeniteit in verschillend opzicht concrete vorm. Andere groepen dan de notablen kregen er hun vertegenwoordigers in. Men was niet meer onder elkaar en personen moesten van toen af duidelijker van zaken worden onderscheiden. Het dialect in de raadszaal verdween voor het hoog-Nederlands. Het Kruisbeeld in het gemeentehuis en in andere openbare gebouwen werd een kwestie.

Het nieuwe en vreemde, door deze veranderingen gebracht, werd door de inheemse bevolking vaak gevoeld als een bedreiging en als het ware gesymboliseerd in de vreemdeling, die door zijn gedrag en optreden de binnengroep (140) van de autochthone bevolking niet alleen als anders, maar dikwijls ook als vijandig werd ervaren. De immigrerende vreemdeling doorbrak immers het traditionele kader, had een andere waardering voor de gebruiken, opvattingen, levensstijl en voor het geldende waardebesef bij de inheemse bevolking. Bij het uiten van deze afwijkende waardering werden bij deze niet zelden gevoelige snaren geraakt. De vrijwel onaantastbare waarde van de gevestigde verhoudingen en levensnormen werd door het gedrag en de uitspraken van de vreemdelingen twijfelachtig, wat onzekerheid met zich meebracht en de tot dan toe aanwezige oriënterings-

punten voor levenshouding en gedrag onduidelijk maakte (141). De innerlijke solidariteit van de autochthone groep verdichtte zich bij het aanvoelen van deze bedreiging. De nieuwe, vreemde wereld wekte, volgens de woorden van Oldendorff, zeer gevarieerde reacties van onbehagelijkheid tot vrees, van verbazing tot betovering (142).

Men proeft het heimwee naar en het koesteren van het verleden in de volgende coupletten van een gedicht van Chr. de Hesselle uit de kring van Heerlense notabelen rond 1910. Tevens komt erin tot uiting het aanvaarden, zelfs met geestdrift, van het nieuwe door de jongere generatie. Het gedicht draagt als titel: "Heerlen".

"Wie schön war doch das alte Heerlen"
 So Mutter heut noch gerne spricht,
 Ohn' Grube ohne schwarze Männer,
 Noch Wasserleitung oder Licht.

Wo man nur eine Sprache kennte,
 Das urgemütlich Heerler Platt,
 Und jeder sich beim Namen nennte,
 Für jeder einen Gruss man hat !

Wo man in seinen Muesestunden
 Gemütlich vor der Thüre sass,
 Der Nachbar sich hinzugesellte,
 Man schwätzte und die Zeitung las.

Wie nobel, vornehm ist 's nun worden
 Man findet nur verschloss'ne Thür,
 Man kann nicht mehr hinein jetzt laufen,
 Hübsch schellen muss man dann zuführ.

So spricht wohl Mutter und auch and'ren
 Die noch die alte Zeit begrüsst,
 Doch wir, wir Jungen, denken anders,
 Wir lieben Heerlen wie es ist. (143).

Deze uiting tekent Zuid-Limburg in overgang; met een bevolking hangend aan het oude, aarzelend ten opzichte van het nieuwe, dat desondanks niet zonder meer wordt afgewezen. De gevaren voor het oude vertrouwde, in het nieuwe wantrouwend vermoed, zijn nog te zwaar wegens om het waardevolle in het nieuwe van heden en toekomst op zijn juiste waarde te kunnen schatten. Een vermoede uitdaging was reeds voldoende om naar de andere kant te doen overhellen, al werd als regel de mid-

denweg spoedig gevonden.

Verschijselen als Oud-Heerlen zijn nauw verwant met het gevoelen van onbehagen bij de Moeder in het gedicht van de Hesselle, dat gemakkelijk aan het "ancien regime" tot in de details doet vasthouden. Typisch komt dit naar voren in de overigens onbelangrijke strijd rond de namen van enige van Heerlens straten.

De tegenwoordige Emmastraat heette vroeger Dorpsstraat, het Wilhelminaplein de Veemarkt en de Willemstraat Schram. In 1898 werden ter herinnering aan de troonbestijging van H. M. Koningin Wilhelmina de oude namen vervangen door namen, ontleend aan telgen van het Vorstelijk Huis. Dit lag de Oud-Heerlenaren niet goed. Zoals overal elders bleven de oude namen in de volksmond leven, maar in Heerlen bleef men bovendien ijveren om de oude namen in ere te herstellen. Twintig jaar later kwam in de gemeenteraad hieromtrent een voorstel op tafel, maar dit werd verworpen, omdat men vreesde in deze tijd van annexatie-pogingen, dat men deze verandering in het nabije buitenland onjuist zou interpreteren. In 1922 werd een nieuwe poging gedaan en deze keer werd ze met succes bekroond. Een raadsbesluit herstelde de oude namen. De overwinningroes in Oud-Heerlen duurde echter niet lang. Enkele weken later werd namelijk in een nieuwe raadsvergadering het besluit herroepen en de nieuwe namen werden definitief vastgesteld met als motivering, dat achteraf was gebleken, dat de betrokken bewoners bezwaar hadden tegen het herstellen van de oude straatnamen (144).

Deze reactie van een zich bedreigd voelend volk moge in onze tijd kinderachtig lijken, ze openbaart echter duidelijk de aanwezige spanningen.

Kapelaan Conraedts was in 1918 van oordeel, dat bij de plotselinge wending van zaken de Limburgers hadden staan te kijken als een kind met een tikkend horloge aan de oren (145). Hij noemde de Limburgers op economisch en politiek gebied nog kinderen, van wie echter verschillenden eisten, dat Limburg aan de Limburgers zou blijven en niet door vreemden zou worden geleid. De aanwezige spanningen deden deze slagen, Limburg voor de Limburger, klinken als een wekroep ter verdediging van het kostbare erfgoed der vaders.

Kapelaan Conraedts was bereid om deze leuze volledig te accepteren, mits ze bedoeld werd als een aansporing tot de Limburgers om kracht, energie en arbeidslust

op te brengen, om al die "Fremdkörper" op de juiste wijze in de Limburgse volkscultuur op te nemen. Hij verwierp deze leuze evenwel als noodlottig voor de volkscultuur en leidend tot machteloosheid, "wanneer ze de uiting was van eng provincialisme, van kleinzieligheid, van egoïsme, dat de voorrechten en voordelen door enkele Limburgers in het oude Limburg genoten, ook in het nieuwe Limburg wilde doorvoeren, met uitsluiting van allen en alles - ook wat goed en edel was - enkel en alleen omdat het vreemd, omdat het niet-Limburgs was" (146). Zijn conclusie was, dat een algemeen bewustzijn moest groeien van gezamenlijke verantwoordelijkheid - van alle goedwillenden zonder onderscheid - voor een geordende en verantwoorde ontwikkeling van de jonge Mijnstreek. Dat deze gedachten niet slechts de opvatting van een enkeling vertolkten, blijkt uit het volgende. Ze werden eerst onder leiding van Dr. Poels besproken in de zielzorgers-gespreksgroep, de St. Augustinus-vereniging, en op suggestie van deze groep werden ze in de Zuid-Limburger (147) gepubliceerd en bovendien in brochure-vorm uitgegeven. Ruim 10 jaar later volgde een heruitgave. In het voorwoord op deze laatste editie werd door de uitgever gesproken over "de aldoor weer brandend gehouden "Limburgse" kwestie" (148).

In deze bewuste oproep tot eenheid en tot gezamenlijk verantwoordelijkheidsbesef komt de visie van de leiding in de Mijnstreek volledig tot uiting. De noodzakelijkheid echter van zulk een herhaalde oproep wijst echter tevens op het voortduren van spanningen op dit punt.

Bouman is van oordeel, dat sociale spanningen meestal latent aanwezig zijn en zich slechts op momenten van collectieve nervositeit in massale daden zullen ontladen. Dan wordt duidelijk, hoezeer zulke sociale spanningen evenwichtsstoornissen zijn. De samenleving en haar sociale structuur is dan duidelijk uit haar evenwicht gebracht, omdat haar steunpunten van staatkundige en culturele traditie, van sociale normen en economische doelmatigheid onzeker zijn geworden (149). Het latente karakter suggereert een sociale rust, die meer in schijn dan in werkelijkheid aanwezig is.

De opvatting van Bouman wordt door de evolutie van de Mijnstreek geheel bevestigd. Ook daar constateren wij latente sociale spanningen, welke aanwezigheid gedemonstreerd wordt op enkele momenten van algemeen verzet. In deze enkele gevallen kwamen echter niet al-

leen de autochthonen in het geweer, maar ook de allochthone Katholieken, omdat toen een aanval werd gedaan op het Katholieke karakter van de streek.

In 1925 kwam dit tot uiting in protest-meetings tegen bepaalde denigrerende uitingen in pamfletten en in kranten als Het Volk, de Courant, de Telegraaf enz. Het meest actief in deze richting was de Amsterdamse vriedenkersvereniging De Dageraad, die in 1925 op grote schaal in Zuid-Limburg een pamflet deed verspreiden, waarin op ernstig grievende wijze verschillende waarheden en mysteries van het Katholiek geloof werden bespot. Deze vereniging verkondigde van de daken, dat zij het donkere zuiden zou komen verlichten. Met Den Hollander sprekend zou men kunnen zeggen, dat "het andere volk" de gerechtvaardigheid van het eigen beschavings-type of -ideaal in twijfel stelde of ontkende, bespottelijk en belachelijk maakte. "Dit tast het "waardebewustzijn aan, is dus een belediging"(150). Een uitbarsting vande latente sociale spanningen kon derhalve nauwelijks uitblijven. Zij zocht haar uitlaat in protestmeetings en in protesten in velerlei andere vorm, wat bovendien een versterkt groepsbewustzijn van de Katholieken in Limburg tot gevolg had. Dit laatste is onder meer af te leiden uit de naamgeving van in de loopder jaren opgerichte verenigingen als Ons Limburg, Jong Limburg, de Limburgse Liga en van het door de Zuid-Limburgse clergé uitgegeven weekblad Limburg aan Christus. Hier was een volk tot in het diepst van zijn ziel geraakt en het versterkte saamhorigheidsgevoel zocht een uitweg in eengroeiende waardering en beklemtoning van het eigene van de Katholieke geloofsgemeenschap. Door nationale kranten als Het Handelsblad e. a. werden deze tendenzen betiteld met benamingen als Ku-Klux-Klan (151) en fascisme; door Het Volk werden de Katholieken in Zuid-Limburg gebrandmerkt als: de beestmensen van Nolens. Het sociale vooroordeel en het ressentiment vierden hoogtij. Het was alsof men vanuit bepaalde centra ieder opkomend gevoel van zelfbewustzijn van de Limburgers met verdachtmakingen de kop in wilde drukken. Een diepergaande bestudering van deze problematiek vanaf de eerste wereldoorlog tot 1930 zou zonder twijfel aantonen hoe systematisch lastercampagnes werden georganiseerd bijv. tegen leidende Katholieke figuren als Dr. Poels, o. a. door het toenmalige mijnstreek-socialisme, opzettelijk bedoeld om hen in de ogen van het gewone

volk verdacht te maken.

Nog duidelijker en overtuigender kwam dit algemeen verzet tot uiting op 25 juli 1931, de dag van de bekende Dageraadstocht. Grootscheeps aangekondigd als een enorme veroveringstocht van het donkere Zuiden voor meer verlichte ideeën, werd door de Dageraad vanuit het Noorden van ons land werkelijk een tocht van een groep mensen georganiseerd om in één dag het langgekoesterd ideaal te verwerkelijken. Op deze in de grond uiterst nateve en dwaze, maar ook uiterst tergende uitdaging reageerde het Katholieke volksdeel van geheel Limburg van Zuid tot Noord zó, dat de zorgvuldig door de politie beschermde groep verlichters weliswaar ongeschonden, maar toch zeer teleurgesteld op hun aanvalsbasis moesten terugkeren (152).

Deze demonstraties bewezen ongewild maar overduidelijk de aanwezigheid van aanpassingsproblemen en van reële spanningen tussen eigen landgenoten uit Noord en Zuid, waarbij waarschijnlijk de kloof tussen autochthonen en allochthonen slechts gedeeltelijk overbrugd werd door de eventuele gemeenschappelijke geloofsovertuiging. Men had het onbehagelijk gevoel, zonder dit te kunnen bewijzen, dat deze van buiten de provincie gelanceerde uitdagingen door personen en groepen in eigen streek zo niet gestimuleerd dan toch zeker met instemming begroet werden. De demonstraties waren bovendien symptomen van een veel breder spanningsveld, van een algemene evenwichtsstoornis van de gehele mijnstreek-samenleving. De uitdagingen vanuit het Noorden waren met andere woorden slechts de aanleiding tot de explosie, niet de adaequate verklaring ervan.

Zulke uitingen van verstoord evenwicht doen een desintegratie van de samenleving vermoeden met daarbij de mogelijkheden van slechte aanpassing in velerlei vormen. We mogen aannemen, dat dit voor hen, die zich niet in de Mijnstreek-samenleving voelden opgenomen, gemakkelijk tot conflict-situaties kon leiden en tot desintegratieverschijnselen. Dit was vooral gevaarlijk voor de alleenstaande vreemdelingen, omdat zij de natuurlijke rem misten, die gelegen is in de verantwoordelijkheid voor eigen gezin.

Verschijnselen als de genoemde mogen uitingen zijn van normale aanpassingsproblemen in zulk een situatie van snelle diepingrijpende veranderingen. De oplossing ervan werd in de Mijnstreek evenwel bijzonder bemoeilijkt,

doordat de zo noodzakelijke rust daartoe ontbrak. Aanpassing vraagt tijd en er is met andere woorden steeds een periode, waarin zowel voor de samenleving als voor de enkeling de aanpassing nog niet heeft plaatsgevonden. Hoe meer de vreemdeling verschilt en afwijkt van de inheemse bevolking, hoe groter de veranderingen in het vertrouwdde wereldbeeld, des te langduriger en des te hachelijker zal de aanpassing verlopen. Vandaar de nadruk van Haesaert op de noodzakelijkheid van tijd en rust voor het verminderen van spanningen en van desintegratie-verschijnselen (153).

Welnu, deze rust ontbrak opvallend in de Mijnstreek door de bijzonder grote mobiliteit. In het voorgaande is de omvang van deze mobiliteit uitvoerig beschreven en met statistische gegevens toegelicht, zowel op demografisch gebied als in het woon- en werkmilieu. Het is duidelijk, dat hierdoor de noodzakelijke rust voor aanpassing, voor een groot gedeelte tot onrust werd. Langmead Casserly wijst erop - met een beroep op Amerikaanse onderzoekingen - dat de mobiliteit veelvuldig correlatief is met vermindering van de invloed van de traditie, met desorganisaties van het gezin, met echtscheiding en met aanverwante sociale verschijnselen als criminaliteit en ongodsdienstigheid. De mobiliteit verzwakt immers de werking van de sociale controle, van de openbare mening en zet minstens een vraagteken achter vele, tot dan toe als vanzelfsprekend aanvaarde gewoonten, gebruiken en opvattingen (154).

Wij zullen hierbij niet langer stilstaan, maar voor een onderdeel van de mobiliteit in de Mijnstreek de aandacht vragen, waardoor het ontbreken van de rust nog sterker naar voren treedt.

Bij de bespreking van de mobiliteit mochten wij reeds wijzen op de grote groep emigranten, die slechts gedurende zeer korte tijd in de Mijnstreek verbleven. Duizenden mensen kwamen naar de Mijnstreek, om het hier eenvoudig eens te proberen, om hier hun geluk te beproeven om daarna teleurgesteld weer spoedig te verdwijnen. Dit betekende, dat in de wijken en parochies, in de woon- en werkmilieus, in het verenigingsleven enz. telkens nieuwe mensen opdoken, steeds weer opnieuw. De groepsvorming, het leggen van vaste bindingen werd telkens verstoord, wat weinig stimulerend werkte en bovendien wrevel verwekte. Zo bleef er een voortdurende onrust, zodat het opbouwen van so-

ciale relaties bijzonder werd bemoeilijkt. Hiermee raken wij een probleem, dat voor het begrijpen van de Mijnstreekproblemen van uitzonderlijke betekenis is. Helaas is het niet mogelijk de invloed van deze grote groep passanten aan de hand van concrete feiten vast te stellen, maar volgens onze overtuiging is deze op velerlei gebied zeer groot en wel zeer ongunstig geweest. Dit is o. m. de reden waarom Jacobs er met nadruk op wijst, dat men bij de beoordeling van de problemen in de Mijnstreek niet moet uitgaan van de eigenaardigheden, de specifieke gebreken en kwaliteiten van de inheemse bevolking, maar veel meer van de algemene mentaliteit van de cosmopolitische grootindustrie-arbeider in het algemeen (155).

Vooraf ten aanzien van deze passanten mogen wij met een zekere reserve spreken van het industrie-proletariaat, waarvan Aug. Comte zegt, dat de proletariër is als een kampeerder, die zijn tent nu eens hier, dan daar opslaat, naargelang hij daar iets voor voelt (156).

Werner Sombart typeert de proletariër als de mens zonder "Heimat": "Heimatlos, rastlos wird er auf die Erde herumgetrieben. Und wie er alle herzlichen Beziehungen zu seiner Heimat missen muss, weil er keine Heimat hat, so verliert er auch alle lokale Farbung, die die Bodenbeständigkeit mit sich bringt" (157). Hiermee raakt Sombart een van de typische kenmerken van het proletariaat, namelijk het ontworteld zijn, het zich nergens aan een concrete maatschappij gebonden voelen, het geïsoleerd staan ten opzichte van de "normale" samenleving. Door zijn grote mobiliteit is de positieve betekenis van "My home is my castle" bij de proletariër vrijwel geheel afwezig, terwijl anderzijds zijn mobiliteit volgens Ligier slechts een uiting is van zijn algemene instabiliteit (158). Door dit niet-gebonden zijn dreigt zijn gedrag voortdurend in strijd te zijn met de in de samenleving aanvaarde normen (159).

De aanwezigheid van een grote groep voortdurend wisselende passanten-proletariërs heeft de gisting en de onrust in de Mijnstreek steeds levend gehouden, zodat de sfeer voor een geleidelijke en bevredigende aanpassing ongunstig moest worden genoemd.

Deze en andere problemen, samenhangend met de structuurveranderingen en de immigratie in de Mijnstreek deden hun invloed niet alleen gevoelen op de

Zuidlimburgse samenleving (in het algemeen en op de afzonderlijke personen), maar in het bijzonder ook op het gezin. Wij zullen dit aspect niet gedetailleerd kunnen uitwerken, doch willen ook hier weer slechts de aandacht vestigen op enkele punten.

Saal stelt in zijn *Gezinsleven in Nederland* de vraag, door welke factoren de stabiliteit van huwelijk en gezin onder de plattelandsbevolking zoveel groter is dan bij de bevolking van de steden. Hij wijst erop, dat in het huwelijk niet alleen twee volwassen individuen, maar ook twee menselijke verledens worden verenigd. "Hetzelfde sociale milieu en dezelfde levenservaring zijn omstandigheden, die deze vereniging gemakkelijker maken en meer kans van slagen geven. Op het platteland, waar de differentiatie in levenswijze minder groot is dan in de stad, waar de traditie een verbindende schakel vormt tussen oudere en jongere generatie en waar de families elkaar veelal van nabij kennen, zijn de voorwaarden om de verledens van beide huwelijkspartners met elkaar in overeenstemming te brengen, betrekkelijk gunstig" (160). Daarnaast noemt hij nog als verklaringsfactoren de aanwezigheid op het platteland van een publieke opinie, die als een machtig controlemiddel werkt, van een collectief normbesef, naar welke maatstaven het doen en laten van het individu wordt beoordeeld en veroordeeld, het behoren tot een gemeenschap, waardoor aan een ieder reeds van jongsaf de natuurlijke verplichting wordt opgelegd met de ander rekening te houden en tenslotte het ontbreken van de typisch individualistische levenshouding van de stedelijke cultuur (161).

Wanneer men deze elementen zou mogen betitelen als de sociale voorwaarden voor stabiele en gelukkige huwelijken, dan moet tevens worden vastgesteld, dat in de Mynstreek op grote schaal aan deze voorwaarden niet werd voldaan.

Het was ons niet mogelijk de nationaliteit van de huwenden of met andere woorden de verledens van de huwelijkspartners in de Mijnstreek uitgebreid te onderzoeken. Slechts voor de gemeente Heerlen konden wij dit op beperkte schaal doen. Uit dit onderzoek blijkt, dat gedurende de periode 1914-1930 te Heerlen 4220 huwelijken werden gesloten. Hiervan werden er 2773 of 65,7% gesloten tussen twee personen van Nederlandse nationaliteit en 1447 of 34,3% tussen personen, waarvan een of beiden niet de Nederlandse nationaliteit bezat(en). Deze

laatste groep bevat 972 of 23,0% huwelijken, waarvan de een de Nederlandse en de andere een vreemde nationaliteit bezat en 475 huwelijken of 11,3%, waarin de beide huwelijkspartners buitenlanders waren (162).

Tabel 21. De nationaliteit der huwendes te Heerlen 1914-1930.							
Jaar	Totaal aantal huwelijken	W a a r v a n					
		Nederl.m.NeGerl.		Nederl. m.Vreemdeling		Vreemdeling m.Vreemdeling	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%
1914	114	69	60,5	25	21,9	20	17,5
1915	92	67	72,8	14	15,2	11	12,0
1916	140	76	54,3	45	32,1	19	13,6
1917	145	92	63,5	30	20,7	23	15,9
1918	189	122	64,6	36	19,1	31	16,4
1919	241	170	70,5	55	22,8	16	6,6
1920	314	255	81,2	46	14,7	13	4,1
1921	309	213	68,9	73	23,6	23	7,4
1922	292	209	71,6	65	22,3	18	6,2
1923	276	171	62,0	88	31,9	17	6,2
1924	276	170	61,6	79	28,6	27	9,8
1925	272	184	67,7	66	24,3	22	8,1
1926	267	165	61,8	63	23,6	39	14,6
1927	326	210	64,4	71	21,8	45	13,8
1928	317	194	61,2	68	21,5	55	17,4
1929	337	224	66,5	73	21,7	40	11,9
1930	313	182	58,2	75	24,0	56	17,9

Hoewel geen onderscheid kon worden gemaakt tussen de in Heerlen, Limburg en elders in Nederland geboren huwelijkspartners, toont deze tabel duidelijk aan welk een sterke vermenging van verledens in deze huwelijken te Heerlen heeft plaats gehad. Zonder twijfel zou een verder onderzoek uitwijzen, dat soortgelijke procentuele verhoudingen ook voor gemeenten als Brunsum en Hoensbroek hebben gegolden en in mindere mate ook voor vele andere gemeenten in de Mijnstreek. Op de verzwakking van de traditie en van het collectief normbesef in ons studiegebied hebben wij reeds meerdere malen gewezen, zodat wij mogen spreken van een verzwakking van het gezinsleven in de Mijnstreek. De

verzwakking van de stabiliteit van de huwelijken zal bij de bespreking van de echtscheidingen duidelijk in cijfers naar voren treden.

Dit alles overziende menen wij te mogen concluderen, dat de structurele veranderingen en de immigratie in de Mijnstreek op velerlei wijze hebben gefungeerd als exogene factoren, die de mens afzonderlijk en in groepsverband voor ernstige aanpassingsproblemen stelden en hem gemakkelijk konden verleiden tot het aannemen van houdingen en gedragingen, die afweken van de tot dan toe in het Mijng gebied geldende gedragspatronen. Met andere woorden, het waren tegelijk evenzovele criminogene factoren, die criminele gedragingen begrijpelijk maken en die in het algemeen een gunstige voedingsbodem vormden voor het ontstaan van desorganisatie- en ontbindingsverschijnselen van de samenleving in de Mijnstreek.

Par 2

Het onderzoek.

De bedoeling bij onze onderzoekingen, die in de volgende hoofdstukken worden besproken, was de invloed van de immigratie op enkele aspecten van de Zuidlimburgse samenleving statistisch vast te stellen. De onderzochte aspecten waren enerzijds de criminaliteit en anderzijds het verschijnsel van de vóór het huwelijk geconcipieerde kinderen uit de in de Mijnstreek gesloten huwelijken en de echtscheidingen.

Omdat het voor de volgende beschouwingen gemakkelijk is over een korte benaming van de onderzoekingen te beschikken, duiden we het eerste onderzoek aan als het criminaliteitsonderzoek en het tweede als het onderzoek naar de huwelijksbeleving. Deze laatste benaming bevredigt ons niet, omdat het verschijnsel van de vóór het huwelijk geconcipieerde kinderen minstens met evenveel recht een probleem betreffende de voorbereiding op het huwelijk mag heten, terwijl de echtscheidingen een zuiver huwelijksprobleem vormen. Desondanks handhaven wij de benaming van onderzoek naar de huwelijksbeleving, omdat wij geen betere kennen.

Wanneer wij zeggen de relatie immigratie-criminaliteit-huwelijksbeleving te bestuderen, dan maken wij ons schuldig aan een abstractie. Daardoor suggereren wij immers alsof de te constateren verschijnselen uitslui-

tend met de immigratie zouden samenhangen, terwijl deze in werkelijkheid ook beïnvloed zijn door het gehele complex factoren, die in de Mijnstreek werkzaam waren.

Wij vertrouwen evenwel, dat de schildering van de situatie in de Mijnstreek in de vorige hoofdstukken voldoende achtergrond biedt, om de relatie van de immigratie tot de criminaliteit en de huwelijksbeleving voldoende tot haar recht te laten komen en in het geheel van de problematiek van de Mijnstreeksamenleving te kunnen plaatsnemen.

Oorspronkelijk werden beide onderzoeken gezien als pogingen om de ontwikkeling van de "moraliteit", het moreel gehalte van de Zuidlimburgse bevolking, meer speciaal van de Mijnstreek, te peilen. Bovendien hoopten wij in de resultaten te kunnen nagaan, welke invloed gedurende de onderzochte periode op deze ontwikkeling was uitgeoefend door de immigratie. Nadere bestudering van de gevonden resultaten, vooral van het criminaliteitsonderzoek, leidde tot de conclusie, dat de verzamelde gegevens te weinig duidelijke indicatieve waarde hebben ten aanzien van het moreel gehalte van het studiegebied, wat we overigens ook zonder dit hadden kunnen weten. Men mag immers stellen, dat criminaliteit, crimineel gedrag en moraliteit in het algemeen genomen weliswaar nauw met elkaar samenhangen, maar tegelijkertijd, dat zij als uitingen van moreel gehalte niet vereenzelvigd mogen worden met de moraliteit zelf.

Bovendien is de inhoud van het begrip criminaliteit te eng, om daaraan conclusies ten aanzien van het moreel gehalte te verbinden. In de criminele statistiek, die meestal de basis vormt van criminologische beschouwingen, zijn immers slechts de wegens misdrijf onherroepelijk veroordeelden opgenomen (163). Zij heeft met andere woorden slechts betrekking op de door de justitie geconstateerde feiten, die in strijd zijn met het Wetboek van Strafrecht, bovendien heel de strafrechtelijke procedure zijn gepasseerd en waarover tenslotte een onherroepelijk vonnis is uitgesproken. Welnu, in het Wetboek van Strafrecht is vooreerst slechts een minimum van de vele onbehoorlijke en afkeurenswaardige daden strafbaar gesteld, vervolgens wordt slechts een gedeelte van de wel strafbaar gestelde feiten door de justitie achterhaald en tenslotte brengt hiervan slechts

weer een gedeelte het tot een onherroepelijke veroordeling. Een geringe criminaliteit impliceert derhalve op zich niet een hoogstaande moraliteit.

Tenslotte is het begrip criminaliteit te weinig eenvormig. Het omvat strafbare feiten van lichte en ernstige aard. Zowel belediging als moord is een geweldsdelict, diefstal kan betrekking hebben op kleine en zeer grote bedragen. Een zeer verregaande verfijning van de onderzoeksmethoden zou noodzakelijk zijn, wil men althans enige reële morele betekenis aan het onderzochte verschijnsel mogen hechten. Over het algemeen bieden de niet zelden globale gegevens daartoe geen voldoende basis. Terecht zegt van Rooy, dat criminaliteit en moraliteit twee onderscheiden grootheden zijn, welke naar geheel eigen maatstaven gemeten worden. En hij voegt hieraan toe: "In onze huidige strafwetgeving en misdrijfvervolging is criminaliteit in een zeker opzicht meer een maatschappelijk dan moreel verschijnsel" (cursivering van van Rooy) (164). In ieder geval stellen o. i. de verzamelde gegevens ons niet in staat omtrent die samenhang in Zuid-Limburg een oordeel uit te spreken.

Dat geldt in zekere mate ook ten aanzien van de gegevens omtrent de onderzochte aspecten van de huwelijksbeleving. Het betreft inderdaad slechts enkele aspecten, die niet in verband met de gehele huwelijksbeleving kunnen worden geplaatst. Een niet in zijn totaal verband geplaatst feit is echter zeer moeilijk te begrijpen, te interpreteren en vooral moreel te beoordelen. We weten immers niet voldoende welke betekenis de door ons onderzochte feiten hadden voor de betrokkenen zelf. Waren deze daden bijvoorbeeld in overeenstemming met de door hen in hun geboortestreek - het betreft een relatief zeer groot aantal immigrés - geldende zeden (Sitten, moeurs), of zagen zij hun daden als overtredingen van een ook voor hen subjectief geldend moreel voorschrift? Het zijn vragen, die van zeer groot belang zijn voor een morele kwalificatie, maar waarop wij het antwoord schuldig moeten blijven. Overigens zijn de weergegeven resultaten der onderzoekingen nog te globaal voor zulk een beoordeling, al verwachten wij niet, dat verdere meer gedetailleerde bestudering ervan ons in dit opzicht veel verder zou brengen.

Daartoe zou naast dit statistische onderzoek, een meer kwalitatief ingesteld onderzoek zonder meer onmisbaar zijn.

Dat is de reden, waarom wij ons in het volgende beperken tot het weergeven van wat de onderzoekingen te bieden hebben omtrent de invloed van de immigratie op de gemeten verschijnselen. Wij beschouwen deze verschijnselen in deze studie alleen als een complex van afwijkingen ten aanzien van de in de Mijnstreek normale maatschappelijke verhoudingen en gedragswijzen.

Eerst na langdurige aarzeling besloten wij de benaming criminaliteitsonderzoek te gebruiken. Deze aarzeling hangt samen met de omstandigheid, dat in de criminele statistiek veelal slechts de wegens misdrijf onherroepelijk veroordeelden verwerkt worden. Zoals uit het vervolg zal blijken, zijn wij niet uitgegaan van de onherroepelijke veroordelingen, maar van de processen-verbaal, die werden voorgelegd aan de arrondissementsrechtbank. Het gevolg hiervan is uiteraard dat ons materiaal veel uitvoeriger is dan in de officiële criminele statistiek is verwerkt.

Wij lopen daardoor echter tevens het gevaar om te worden misverstaan. Wij gevens immers in feite een andere - bredere - betekenis van het begrip criminaliteit en criminaliteitsstatistiek. Bij voorkeur zouden wij aan onze materie een andere - zinvolle - benaming hebben gegeven, maar wij mochten er niet in slagen zulk een benaming te vinden. Wij gebruiken daarom onze benamingen als criminaliteitsonderzoek, criminaliteitscijfer, misdrijf enz. met de uitdrukkelijke notitie, dat deze in een andere betekenis door ons worden gebruikt als de officiële. Wij hebben onze aarzeling gedeeltelijk ook kunnen overwinnen, omdat het Centraal Bureau voor de Statistiek sinds april 1948 - naast de officiële criminaliteitsstatistiek - ook regelmatig overzichten publiceert van de criminele politieke statistiek, welke een opgave bevat van de ter kennis van de politie gekomen strafbare feiten. Men ziet hierin blijkbaar een aanvaardbare aanvulling. Onze gegevens zijn dezelfde als die welke het C. B. S. thans publiceert, zij het dan over een vroegere periode. Volgens Peyster (165) zijn de tegen deze statistiek ingebrachte bezwaren niet van zulk een aard, dat zij daardoor waardeloos zouden worden. Toegegeven moet worden volgens deze auteur, dat de politieke statistiek minder zekerheid geeft dan de criminaliteitsstatistiek, vooreerst omdat niet van alle geregistreerde aangiften en klachten vaststaat, dat zij zijn gedaan naar aanleiding van een inderdaad strafbaar te

noemen feit en verder omdat in deze statistiek strafbare feiten zijn opgenomen met een juridische kwalificatie, welke afwijkt van de tenslotte door de rechter aangenomene. Peyster is echter van oordeel, dat hun aantal relatief laag zal zijn en zij de betrouwbaarheid van deze statistiek niet in gevaar brengt. Zijn conclusie luidt, dat het blootleggen van een zo groot mogelijk deel der totale, werkelijke criminaliteit, het beste wordt benaderd, als men gebruik maakt van de "aangifte-cijfers".

Methode en organisatie van de onderzoekingen.

Bij het criminaliteitsonderzoek namen wij alle gegevens over, die genoteerd waren op de processen-verbaal, die gedurende de periode 1900-1947 aan de Arrondissementsrechtbank van Maastricht waren voorgelegd: jaar en plaats van het strafbaar feit, de geboorteplaats en de geboortedatum van de delinquent, alsmede zijn geslacht en beroep en tenslotte de aard van het strafbaar feit (artikel van het Wetboek van Strafrecht).

Uitgaande van de gemeente, waar de strafbare feiten waren gepleegd, werden de gegevens van ieder proces-verbaal overgenomen voor geheel Zuid-Limburg, dat in zijn geheel - dat wil zeggen alle gemeenten bezuiden Echt - onder de Maastrichtse rechtbank ressorteert.

Wij konden tevens vaststellen in welke gevallen al dan niet tot vervolging was overgegaan. Het was echter niet mogelijk de dossiers der veroordeelden in te zien, zodat wij niet het aantal wel en niet-veroordeelden kunnen aangeven. Over het ongetwijfeld voor de Mijnstreek-criminaliteit zeer belangrijk element van de burgerlijke stand der delinquenten bevatten de processen-verbaal helaas geen gegevens.

Het onderzoek naar de huwelijksbeleving was iets ingewikkelder. Bij voorkeur zouden wij dit onderzoek hebben verricht in de betrokken gemeenten zelf. Na enige experimenten bleek dit echter voor ons te kostbaar en voor de betrokken gemeenten, met name voor de bevolkingsdiensten, te bezwaarlijk. Dit had tot gevolg, dat wij niet de gegevens van de Burgelijke Stand als basis van ons onderzoek konden nemen. Zo bleef alleen de mogelijkheid om uit te gaan van de huwelijken en geboorteregisters. Omdat de griffie van de Arrondissementsrechtbank jaarlijks een duplicaat van deze registers van iedere gemeente in het arrondissement

ter controle ontvangt, was het mogelijk ook dit onderzoek op één punt, nl. te Maastricht, te verrichten. Het nadeel was evenwel, dat de griffie niet beschikt over gegevens betreffende de godsdienstige gezindte en het aantal kinderen der gehuwden. Evenmin wordt in de registers de datum van vestiging of eventuele verhuizing vermeld.

Wij gingen nu, met onze medewerkers, als volgt te werk. Wij legden bijvoorbeeld het eerste huwelijk van 1896 in de gemeente X naast de geboorteregisters van het jaar 1896 en 1897 en zochten op, of er binnen die tijdsperiode een kind uit dat huwelijk was geboren. Zo handelden wij met alle huwelijken, tijdens de periode van ons onderzoek in Zuid-Limburg gesloten. Op deze wijze konden wij in de betreffende gevallen de geboortedatum van het eerste kind uit de huwelijken noteren en tevens de leeftijd van de ouders bij hun huwelijk, hun beroep en hun geboorteplaats. Tevens kon worden nagegaan of het huwelijk door echtscheiding was ontbonden.

Beide onderzoekingen waren zeer omvangrijk. Het criminaliteitsonderzoek had betrekking op 246.675 en het onderzoek naar de huwelijksbeleving op 68.174 gevallen, waaronder ruim 750 echtscheidingen, die afzonderlijk werden behandeld.

Dat we deze omvangrijke onderzoekingen konden instellen, is vooral te danken aan de medewerking van vier instanties.

Op de eerste plaats verleende de Arrondissementsrechtbank te Maastricht ons, door bemiddeling van Mr. J. H. H. Dautzenberg, destijds Officier van Justitie aan deze rechtbank, verlof om alle aanwezige processen-verbaal in te zien, alsmede de huwelijks- en geboorteregisters. Bovendien mochten wij met onze medewerkers de langdurige werkzaamheden in het gebouw van de Rechtbank zelf verrichten.

Bij het noteren van al deze gegevens mochten wij gebruik maken van de door het Ministerie van Sociale Zaken geschapen mogelijkheid tot het inschakelen van werkloze hoofdarbeiders, welke mogelijkheid door de buitengewone hulp van het Maastrichtse gemeentebestuur ook kon worden gerealiseerd. Deze hulp was ook in deze zin buitengewoon, dat wij zelfs gedurende enkele jaren zonder kosten over een werkruimte voor de groep medewerkers konden beschikken. De namen van de wethouder van sociale zaken, de heer G. Gijbbels en

van het hoofd van de sociale dienst, de heer J. H. Kerbusch, verdienen in verband hiermee uitdrukkelijk te worden vermeld.

Aangezien het eerste onderzoek betrekking had op 246.675 en het tweede op 68.174 "gevallen" was de bewerking van een en ander zeer tijdrovend en bezwaarlijk. Het was daarom voor ons een enorme hulp, dat de Directie der Staatsmijnen zich bereid verklaarde het verzamelde materiaal een eerste bewerking te doen ondergaan door de afdeling machinale bedrijfsadministratie van haar onderneming. Alle gegevens werden eerst gecodeerd, vervolgens door de Staatsmijnen op ponskaarten vastgelegd en tenslotte machinaal verwerkt. Zonder deze hulp zou het zonder meer onmogelijk zijn geweest binnen een overzienbare tijdsperiode de verschillende correlaties op te sporen en te berekenen. De betekenis van deze hulp zal iets duidelijker worden als men bedenkt, dat het resultaat van deze berekeningen werd vastgelegd in 275 boekjes met een formaat van 20 x 20 en met een gemiddelde inhoud van 75 bladzijden per boekje.

Bij de verdere bewerking van het materiaal van het eerste, maar vooral ook van het tweede onderzoek ontvingen wij zeer belangrijke hulp van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht. Het door de Staatsmijnen verrichte werk moest namelijk als het ware uit de coderingen vertaald worden, gegroepeerd en in relatieve cijfers omgerekend. Zoals gezegd namen wij bij het criminaliteitsonderzoek als uitgangspunt de processen-verbaal bij de Arrondissementsrechtbank te Maastricht binnengekomen. Wij gingen hiertoe over, omdat de gepubliceerde criminaliteitsstatistieken van het C. B. S. - wat Limburg betreft - betrekking hebben op de provincie als geheel en niet op haar afzonderlijke delen. Deze delen zijn onderling in sociaal-economisch en ander opzicht zeer verscheiden, zodat het onmogelijk is uit die algemene Limburgse gegevens conclusies af te leiden, ten aanzien van de delen afzonderlijk en dus ook ten aanzien van de Mijnstreek, die ons bijzonder studieterrein vormde. Bovendien was het, zowel voor het C. B. S. als voor ons om praktische redenen niet mogelijk, de gewenste gegevens betreffende de Mijnstreek uit de statistieken te lichten, die betrekking hebben op de gehele provincie Limburg.

Wij meenden een oplossing gevonden te hebben door uit te gaan, niet van de veroordelingen, maar van de pro-

cessen-verbaal, ondanks de daarmee verbonden, reeds vermelde, bezwaren. Om deze echter zo goed mogelijk te ondervangen baseren wij ons bij de uiteenzettingen in het volgende hoofdstuk vooral op die processen-verbaal, waarop vervolging is gevolgd.

Indeling van de verkregen gegevens.

De door het onderzoek verkregen gegevens werden met elkaar in verband gebracht, en de verschillende correlaties werden berekend, waarvan het aantal beperkt werd door de in de processen-verbaal opgenomen gegevens.

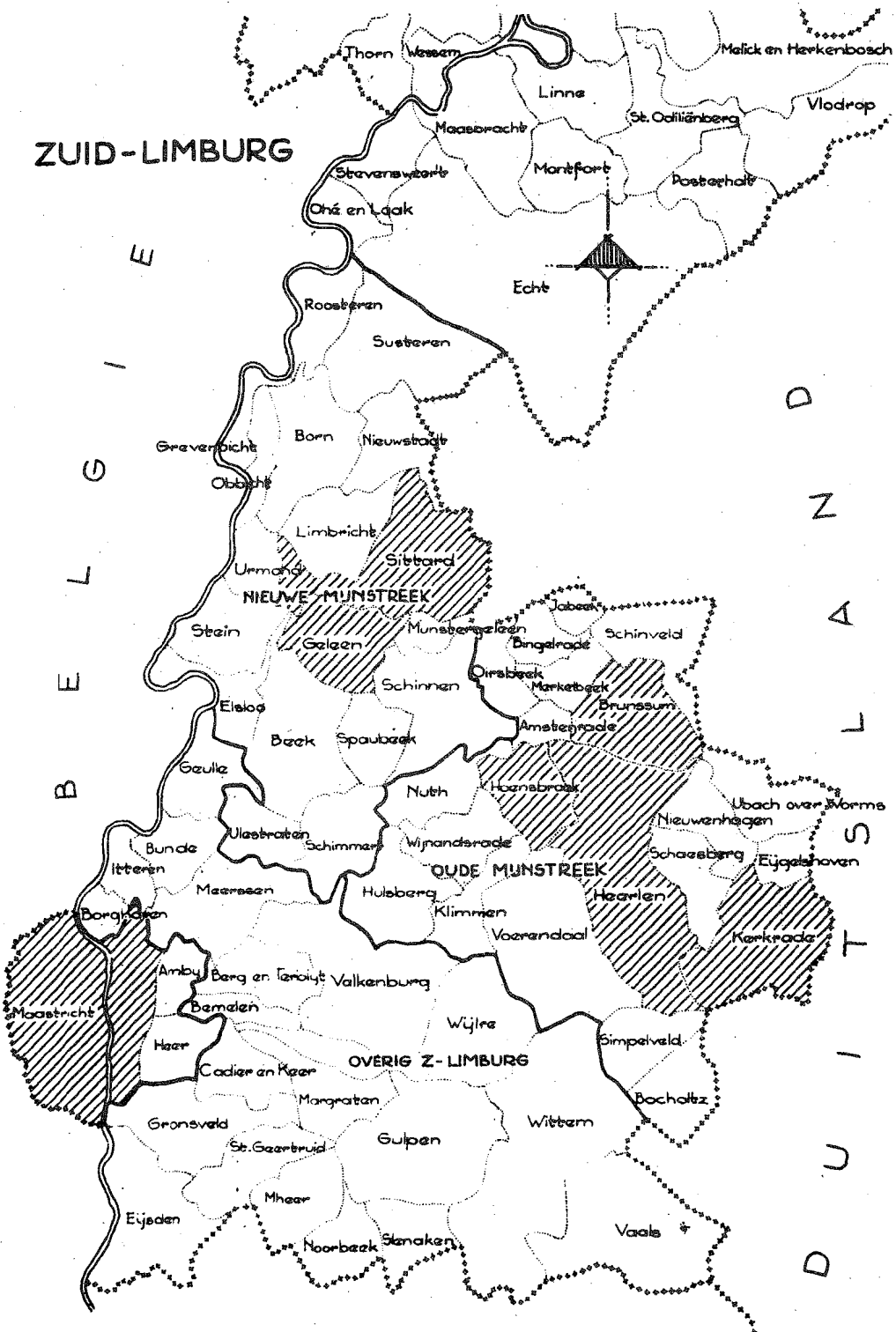
De processen-verbaal werden samengevoegd volgens de gemeente, waar het strafbaar feit had plaats gehad. Daarna werden deze ondergebracht in een bepaalde groep van gemeenten.

Geografisch hebben wij nl. Zuid-Limburg, zoals op de kaart pagina 113 is aangegeven, ingedeeld in de volgende vijf groepen van gemeenten.

1. De eerste groep omvat de gemeenten Brunssum, Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade, alsmede Geleen en Sittard, de zes grote mijn gemeenten derhalve. Hier is de invloed van de groeiende mijnindustrie en de bevolkingsconcentratie het meest opvallend. De vier eerstgenoemde gemeenten zijn gelegen in wat men gewoonlijk de Oude of Oostelijke Mijnstreek noemt, de twee overige in de Nieuwe of Westelijke Mijnstreek.
2. Groep twee omvat de overige gemeenten van de Oude Mijnstreek, nl. Amstenrade, Bingelrade, Bocholtz, Eygelshoven, Hulsberg, Jabeek, Klimmen, Merkelbeek, Nieuwenhagen, Nuth, Oirsbeek, Schaesberg, Schimmert, Schinveld, Simpelveld, Ubach over Worms, Voerendaal en Wijnandsrade.
Van ons oorspronkelijk plan, om de gemeenten Eygelshoven, Nieuwenhagen, Schaesberg en Ubach over Worms als een afzonderlijke groep te behandelen hebben wij, na ampele overwegingen, afgezien, om het aantal groepen niet te groot te maken. Het zal echter duidelijk zijn, dat deze typische Mijnstreek gemeenten wel niet tot de eerste grote zes moeten worden gerekend, maar van de andere kant toch belangrijk sterker onder de invloed van de mijnindustrie hebben gestaan dan de overige gemeenten van deze groep.
3. In de derde groep hebben wij de overige gemeenten van de Nieuwe Mijnstreek opgenomen, nl.: Beek, Born, Elsloo, Grevenbicht, Limbricht, Munstergeleen,

ZUID-LIMBURG

B
E
L
G
I
E

D
U
I
T
S
L
A
N
D

Nieuwstadt, Obbicht, Roosteren, Schinnen, Spaubeek, Stein, Susteren en Urmond. Bij deze gemeenten stelt zich niet de vraag, die bij de vorige groep naar voren kwam. Tijdens de periode, waarover onze studie zich uitstreckte, mochten al deze gemeenten tot het plattelandsgebied worden gerekend.

4. De vierde groep omvat de stad Maastricht en de sterk onder haar invloed staande en dicht bij haar gelegen gemeenten Amby en Heer. Het kwam ons geheel vanzelfsprekend voor deze als een afzonderlijke groep te behandelen.
5. De laatste groep omvat alle gemeenten van Overig Zuid-Limburg, die niet bij de vorige groepen werden ingedeeld, nl.: Bemelen, Berg en Terblijt, Borgharen, Bunde, Cadier en Keer, Eysden, Geulle, Gronsveld, Gulpen, Itteren, Margraten, Meerssen, Mheer, Noorbeek, St. Geertruid, Slenaken, Ulestraten, Vaals, Valkenburg-Houthem, Wittem en Wylré. Ook dit gebied mag zuiver plattelandsgebied worden genoemd, al hebben gemeenten als Vaals, Gulpen en Valkenburg-Houthem in meerdere of mindere mate hun eigen problemen, die voor de overige gemeenten niet gelden.

Men ontmoet in deze opgave niet vroeger zelfstandige gemeenten als Sint Pieter, Oud-Vroenhoven, Broek-Sittard e. a., die later door andere gemeenten zijn geannexeerd. Zij werden door ons ook vóór de annexatie tot de annexerende gemeenten gerekend.

Bij de tabellen zullen wij deze indeling als volgt aangeven: 1 = centra Mijnstreek; 2 = rest Oude Mijnstreek; 3 = rest Nieuwe Mijnstreek; 4 = Maastricht, Amby en Heer; 5 = overig Zuid-Limburg.

Deze indeling is tamelijk ruw, maar o. i. toch voldoende om de verscheidenheid binnen de streek tot haar recht te laten komen. Natuurlijk bestaat de mogelijkheid, dat eventuele opvallende verschillen tussen de afzonderlijke gemeenten door deze groepering van gemeenten worden verdoezeld. Om dit zo nodig te kunnen corrigeren, hebben wij de gemeenten van groep 1, alsmede Vaals, Gulpen, Valkenburg en Ubach over Worms afzonderlijk bewerkt. Het is echter niet mogelijk deze - tenzij terloops - in onze beschouwingen te betrekken. Wel is uit de bestudering ervan duidelijk geworden, dat hun opname in de verschillende groepen niet storend heeft gewerkt op het totaalbeeld van de betreffende groepen.

Bovendien werden enkele belangrijke gegevens tevens gegroepeerd volgens de meer bekende indeling in Oude en Nieuwe Mijnstreek. Tot de Oude Mijnstreek worden door ons gerekend groep 2 en de gemeenten Brunssum, Heerlen, Hoensbroek en Kerkrade uit groep 1; tot de Nieuwe Mijnstreek de gemeenten Sittard, Geleen uit groep 1 en de gemeenten uit groep 3.

De tijdsduur van de onderzochte periode bij het criminaliteitsonderzoek beliep 47 jaren, nl. de periode 1900-1947, met uitzondering van de jaren 1902 t/m 1905, waarover de gegevens ontbraken. In het volgende beperken wij ons tot de periode 1900 t/m 1935. Chronologisch deelden wij deze periode in in groepen van telkens 5 jaar vanaf 1906. Zulk een indeling leek ons gewenst om een eventuele ontwikkeling in de criminaliteit te kunnen vaststellen en volgen. Wij hebben ons hierbij afgevraagd, of de oorlogsperiode 1914-1918 niet beter als een geheel afzonderlijke periode kon worden beschouwd in plaats van ze te verdelen over 2 jaargroepen. Een oorlog drukt immers in het algemeen en in het bijzonder in een grensgebied als Zuid-Limburg een bijzonder stempel op de criminaliteit (166). Wij gingen hiertoe echter niet over, omdat ons vooreerst uit de bestudering der gegevens bleek, dat het oorlogs-eigene van de Zuidlimburgse criminaliteit vooral bestond in een zeer grote toename van strafbare feiten rond verboden in- en uitvoer over de landsgrenzen en overtredingen van voedselvoorzieningsmaatregelen. Het was mogelijk deze feiten uit het geheel van de criminaliteitsgegevens te lichten en afzonderlijk te bespreken, zodat de criminaliteit der periode 1911-1915 en 1916-1920 voor een groot gedeelte tot de "normale" proporties kon worden teruggebracht. Bovendien werd door de oorlog een zeer belangrijke factor tot de ontwikkeling van de criminaliteit, nl. de snelle groei van de mijnindustrie, van de Mijnstreek en van de immigratie - zij het van andere groepen migranten dan voorheen - niet onderbroken. Deze ontwikkeling werd door de oorlog integendeel krachtig gestimuleerd tengevolge van de snel groeiende behoefte aan steenkolen in ons land, dat voor een zeer groot deel van kolenimport was verstoken.

De produktie in eigen land moest zo hoog mogelijk worden opgevoerd en aangezien er practisch geen mogelijkheden waren voor het werven van personeel uit het buitenland, kon de bezetting der mijnindustrie alleen wor -

den verstrekt door werkzoekenden uit eigen land en door de in ons land aanwezige, gevluchte of geïnterneerde Belgen. Zo kwamen o. a. vele "polderjongens" en arbeiders uit de grotendeels lamgelegde havens naar de Mijnstreek.

Het onderzoek naar de huwelijksbeleving strekte zich uit over alle gemeenten van 1896 tot en met 1935, voor sommige gemeenten tot 1950. Zoals bij het criminaliteitsonderzoek passen wij ook hier de chronologische indeling van tijdvakken van 5 jaar toe.

Wat de criminologische indeling van het verzamelde feitenmateriaal betreft, sluiten wij ons het beste aan bij die van criminologen, die strafbare feiten, welke in ons Wetboek van Strafrecht als "misdrijven" worden aangemerkt, indelen in gewelds-, vermogens- en zedendelicten, ofwel agressieve, economische en sexuele misdrijven. Tot de agressieve criminaliteit worden gerekend alle gewelds- en ruwheidsdelicten tegenover lijf en leden, zoals moord, doodslag, mishandeling, bedreiging, belediging, vernieling van goederen; tot de economische worden gerekend de aanslagen op de eigendommen der medeburgers, zoals diefstal, roof, oplichting, verduistering; tot de sexuele criminaliteit alle vergripen tegen de openbare zedelijkheid (167).

Om de invloed van de migranten op de criminaliteit en de onderzochte aspecten van de huwelijksbeleving te kunnen meten, is een verduidelijking van de begrippen migrant en vreemdeling wenselijk.

Het zal in het voorgaande zijn opgevallen, dat er geen onderscheid werd gemaakt tussen de migranten naargelang zij uit het buitenland of uit andere provincies van ons land naar Zuid-Limburg kwamen. Dit werd welbewust gedaan omdat zij sociologisch onder dezelfde noemer kunnen worden gebracht. Ditzelfde deden wij ook ten aanzien van het begrip vreemdeling, waarvan de inhoud juridisch gezien weliswaar is beperkt tot personen van andere nationaliteit, tot buitenlanders derhalve, maar dat sociologisch ook op andere personen toepasbaar is. Het gemeenschappelijk element is dan hierin gelegen, dat zij allen vreemd staan in het nieuwe woongebied, een voor die streek afwijkende levensstijl en gedragspatroon met zich meebrengen en dat hun plaats in de samenleving, hun sociale status onbepaald is met als gevolg onzekerheid ten aanzien van hen bij de bevol-

king, zoals reeds eerder werd uiteengezet.

Voor het vaststellen van het aantal migranten en vreemdelingen, alsmede van hun invloed, is echter een meer concrete, statistisch hanteerbare norm onmisbaar. In de processen-verbaal evenals in de huwelijks- en geboorteregisters stond slechts één indicatie ter beschikking, als enige norm om te oordelen over het al dan niet migrant of vreemdeling zijn van de betrokkenen, namelijk: de geboorteplaats. Is dit administratieve gegeven echter wel een acceptabele norm? Wij zouden de voorkeur hebben gegeven aan een combinatie van geboorteplaats of -streek met de verblijfsduur in de Mijnstreek. Er zijn bovendien andere indicaties denkbaar. Toch achten wij de administratieve norm van de geboorteplaats voor een statistisch onderzoek van grote groepen van personen van voldoende indicatieve waarde, om op grond daarvan te mogen aannemen, dat de buiten Limburg, hetzij in Nederland hetzij in het buitenland, geboren immigranten gedurende langere of kortere tijd vreemdelingen waren in de Zuidlimburgse samenleving en/of door de inheemse bevolking als zodanig werden beschouwd.

Aan de hand van deze opgave noteerden wij nu telkens, of de delinquent geboren was in de gemeente zelf waar hij het strafbare feit pleegde ofwel in een andere gemeente in Limburg, in een andere provincie van Nederland dan wel in het buitenland. Wij kwamen zo tot een indeling van de delinquenten naar hun geboorteplaats in vier groepen en tevens in hoofden van de tabellen: geboren in gemeente (waar het strafbaar feit werd gepleegd), in Limburg (buiten die gemeente), Nederland (buiten Limburg) en tenslotte in het buitenland. De laatste groep splitsten wij, indien gewenst, in Duitsers en Belgen, omdat hun aantal onder de geïmmigreerde buitenlanders het grootste was en zij ook het grootste deel van de strafbare feiten, door buitenlanders gepleegd, voor hun rekening namen.

Naast de reeds genoemde tekorten, die aan ons onderzoek kleven is er nog een ander, nl. dat er geen vergelijkingsgegevens aanwezig zijn voor andere streken in ons land. Door de aangegeven geografische indeling van ons studiegebied trachten wij dit tekort althans enigszins op te vangen en interne vergelijkingspunten te vinden, waardoor de verschillende deelgebieden van Zuid-Limburg met elkaar kunnen worden vergeleken.

Ten aanzien van de weer te geven resultaten van beide

onderzoekingen moeten wij tenslotte opmerken, dat het uiteraard niet mogelijk is in deze studie alle verzamelde gegevens te vermelden. Zij geeft nog slechts een gedeeltelijke samenvatting. Wij doen derhalve slechts een beperkte keuze, zodat er ruimschoots gelegenheid tot verdere bestudering overblijft. Slechts die gegevens worden vermeld, die voor de relatie immigratie-criminaliteit en de relatie immigratie-enkele aspecten van de huwelijksbeleving van directe betekenis zijn. Zo laten wij bijvoorbeeld de overigens zeer interessante gegevens over de leeftijd, het geslacht en het beroep van de delinquenten volledig buiten beschouwing bij de behandeling van de criminaliteitsgegevens.

Bovendien beperkten wij ons tot de periode 1900-1935, omdat enerzijds in 1935 het aantal buitenlanders in de Mijnstreek reeds zeer sterk gedaald was en anderzijds onze norm van de geboorteplaats sterk in waarde aan het verminderen was. Op dit laatste komen wij nog terug.

Wellicht kunnen onze onderzoekingen, meer speciaal het criminaliteitsonderzoek, ook enige dienst bewijzen als bijdrage tot de verklaring van de criminaliteit zelf in Limburg.

Wanneer men spreekt over de criminaliteit van de Katholieken in ons land, dan wordt wel eens al te gemakkelijk de criminaliteit der Katholieken geïdentificeerd met die van de Katholieken in het zuiden. Men vergeet dan, dat slechts de helft van de Nederlandse Katholieken in het zuiden (Noord-Brabant en Limburg) en de andere - iets grotere - helft in Zeeland en boven de Moerdijk woont. Bovendien wordt hierdoor een gelijk-schakeling van de criminaliteit van Noord-Brabant en Limburg gesuggereerd, alsof deze provincies een eenheid zouden vormen. Tabel 22 moge, aan de hand van de in criminologisch opzicht weinig zeggende maar desondanks veel gebezigde totaalcijfers van de criminaliteit, statistisch illustreren hoe onjuist deze voorstellingswijze is. Deze tabel bevat de door de justitie opgespoorde en onherroepelijk veroordeelde delinquenten in Nederland, Noord-Brabant en Limburg. Tevens is hierbij berekend het afwijkingspercentage van de twee provincies ten opzichte van het Nederlands totaalcijfer.

Tabel 22. Het aantal onherroepelijk veroordeelden per 100.000 inwoners +).

Jaargroep	Nederland	Limburg	Afwijkings- percentage.	Noord Brabant	Afwijkings- percentage
1901-1905	224,7	360,6	+ 60,4 %	291,6	+ 29,8 %
1906-1910	203,1	377,5	+ 85,7 %	211,5	+ 3,9 %
1911-1915	208,1	369,8	+ 77,7 %	174,5	- 16,1 %
1916-1920	429,9	831,4	+ 93,3 %	441,6	+ 2,8 %
1921-1925	233,0	365,8	+ 57,0 %	208,1	- 10,7 %
1926-1930	229,9	298,8	+ 30,0 %	202,8	- 11,8 %
1931-1935	206,5	286,6	+ 38,9 %	177,0	- 14,3 %

+) Deze cijfers zijn berekend naar de betreffende gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek, echter met dien verstande, dat tot 1930 de rijksbelastingzaken niet, doch na die datum wel zijn meegeteld.

Duidelijk blijkt uit deze tabel de permanent hogere criminaliteit van Limburg in vergelijking met Nederland en tevens, dat de situatie in Noord-Brabant aanzienlijk anders ligt.

In de loop der jaren zijn diverse pogingen gedaan om voor de hogere criminaliteit der Katholieken, dus ook voor die van Limburg, een verklaring te vinden.

Kempe geeft hiervan in zijn werk Criminaliteit en Kerkgenootschap (168) een overzicht. Door hem worden de volgende, door anderen naar voren gebrachte verklaringsfactoren genoemd en besproken:

1. De opsporings- en vervolgingsintensiteit in de zuidelijke provincies, o. a. de zogenaamde Marechaussee-theorie. Tengevolge van de grotere intensiteit van opsporing en vervolging in het zuiden zouden met andere woorden in de rest van ons land minder strafbare feiten zijn ontdekt: Dunkelziffer of Darknumbers.
2. De economische achterstand van de Katholieken (o. a. door Bongers naar voren gebracht) (169).
3. Het hogere drankmisbruik van de Katholieken in het begin van deze eeuw (170).
4. De gevolgen van de onderdrukking van de Katholieken in vroeger eeuwen in ons land (171).
5. De culturele achterstand van de Katholieken en hun

daarmede samenhangende ongunstige positie in biologisch opzicht tengevolge van de omstandigheid, dat het Katholieke bevolkingsdeel lijdt door het feit, dat telkenjare een aantal van zijn leden, bij wie zeer gunstige aanlegfactoren aanwezig zijn, in de geestelijke stand treden en daardoor aan de precreatie worden onttrokken (172).

6. De minder zelfstandige positie, welke de Katholiek zou innemen tegenover het leven, op grond van het leer- en tuchtgezag van zijn Kerk, waaraan hij is onderworpen (173).
7. Kempe zelf verklaart het verschil in criminaliteit tussen Katholieken en Protestanten met een beroep op hun verschillende geestelijke houding tegenover het verwerven van een economische positie in de maatschappij. De Katholieken zouden door hun godsdienstige overtuiging genoeg nemen met een redelijke positie zonder te streven naar een individueel beheersen van de markt en de tak van bedrijf, waarin ze werkzaam zijn. De Protestanten daarentegen zouden ieder voor zich een zo groot mogelijke machtspositie willen innemen (174).
Sedert de studie van Kempe zijn nog enkele andere verklaringsfactoren naar voren gebracht, zonder een of alle van de reeds genoemde uit te sluiten.
8. Van Rooy (175) veronderstelt, dat de verklaring mede hierin moet worden gezocht, dat bij het verslapen van de Katholieken in de beleving van hun godsdienstige voorschriften, ook gemakkelijker dan bij de andere bevolkingsgroepen een verslapping zal optreden ten aanzien van de zedelijke en maatschappelijke normen en wel op grond van de nauwe samenhang hiervan bij de Katholieken.
9. Buytendijk ziet in de hogere criminaliteit van de Katholieken in ons land een bewijs voor een aanwezige geestelijke ongezondheid (176), hierbij vooral steunend op de gegevens van Havermans over Limburg. Beide auteurs bedienen zich van de hogere criminaliteit der Katholieken als argument voor een betere behartiging van de geestelijke gezondheidszorg.
10. Havermans heeft zich in drie studies met het criminaliteitsprobleem bezig gehouden (177). Vooreerst in zijn opstellen over forensische psychiatrie, vervolgens in een artikel over de criminaliteit in Limburg in het Tijdschrift voor Strafrecht en tenslotte in de

veelbesproken brochure "Over de criminaliteit onder Katholieken".

Voorals de twee laatstgenoemde publicaties zijn voor ons van belang. Het artikel in het Tijdschrift voor Strafrecht, dat zich ook in de titel wijselijk tot Limburg beperkte, had als basis 142 psychiatrisch onderzochte delinquenten. De laatstgenoemde studie, die zich baseerde op ruim 1000 onderzochte delinquenten, betrok weliswaar niet dé Katholieken, echter wel Katholieken in de beschouwingen.

Alle onderzochte gevallen hadden betrekking op Limburgers, meestal Katholieke, althans zich nog Katholiek noemende delinquenten (178).

Havermans concludeert, dat als verklaringsfactoren o. m. moeten worden geacht "de heteronome moraal, welke uit te strak clericaal beleid, groepeerformalisme kan voortvloeien" (179), overbelasting van de grote gezinnen (180), het infantillisme onder de Limburgse delinquenten (181).

Voor onze studie is een andere conclusie van Havermans van meer belang. In zijn artikel in het Tijdschrift voor Strafrecht concludeert hij nl. op grond van zijn 142 gevallen, dat de invloed van de immigratie op de criminaliteit in Limburg zeer twijfelachtig is en in zijn brochure handhaaft hij deze mening, ook tegenover van Bemmelen, die de immigratie juist wel van invloed op de hogere Limburgse criminaliteit acht.

Hij besluit: "Er is voor mij dus weinig aanleiding om met een beroep op die ontwortelde en geestelijk gestoorde immigrantende hoge criminaliteit te verklaren" (182).

11. Reeds eerder was de aandacht gevestigd op de immigratie als verklaringsfactor voor de hogere criminaliteit. Behalve impliciet door Nolens in de Tweede Kamer (183) en Vianen, waarop we reeds eerder de aandacht vestigden, geschiedde dit het eerst in een criminologische publicatie door de Roos (184) in 1908. Ch. Ruys de Beerenbrouck sloot zich hierbij aan in een uitvoerig betoog in de Tweede Kamer in 1910 (185). Hij wees, behalve op het drankmisbruik eveneens op de immigratie. Met de cijfers over 1908 voor de geest stelde hij, "dat de snelle ontwikkeling van het Limburgse mijnwezen van buiten een groot aantal misdadigers van aanleg heeft binnengevoerd, zodat Limburg een 150 buitenlanders en een 100 niet-

Limburgse Nederlanders op zijn criminaliteitsregister zag staan". Ook van Bemmelen heeft in de opeenvolgende edities van zijn Criminologie op deze factor de aandacht gevestigd. Hij acht het niet voor twijfel vatbaar, "dat dit infuus van buitenlanders een slechte invloed heeft op de criminaliteit en op het drankmisbruik..... Enerzijds kan de verandering van woonplaats ten gevolge hebben, dat de mensen zich ontworteld voelen. Anderzijds komen bij een dergelijke immigratie ook steeds minus-varianten mee, die ook in hun vroegere woonplaats het niet recht konden vinden". Hij beroept zich hiervoor o.m. ook op de resultaten van Amerikaanse onderzoekingen (186).

Ook Drukker brengt de Mijnstreek-immigratie in het geding bij zijn bespreking van de sexuele criminaliteit in Nederland (187).

12. Op een tot nu toe niet aangevoerde factor wordt de aandacht gevestigd in 40 Jaar Reclassering in Maastricht, samengesteld door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hierin wordt er namelijk op gewezen, dat de voorwaardelijke veroordeling van delinquenten, die zoals de ervaring uitwijst, zeer gunstige resultaten heeft in geheel Limburg (arrondissementen Roermond en Maastricht) in vergelijking met andere arrondissementen zeer weinig wordt toegepast; dat vervolgens zowel ten aanzien van de voorlichtingsrapporten door de reclassering als ten aanzien van de nazorg een duidelijke achterstand in Limburg bestaat. Deze elementen samen worden in genoemde studie als een criminogene factor aangemerkt. Hoewel hierbij bedoeld wordt op een recente periode, mag als zeker worden aangenomen, dat de geconstateerde feiten ook in de periode 1900-1935 aanwezig zijn geweest (188).

Het is niet onze bedoeling de waarde van de aangevoerde verklaringsfactoren zowel in het algemeen als ten aanzien van Zuid-Limburg in het bijzonder te onderzoeken (189). Wij willen slechts de invloed van de immigratie onderzoeken en wel ten aanzien van enkele meet- en telbare factoren, waaronder ook de criminaliteit. Het is met andere woorden geenszins de bedoeling ons met de criminaliteit als zodanig bezig te houden, maar uitsluitend voorzover er verband

is met de migratie. Desondanks vinden criminologen in dit gedeelte van ons onderzoek wellicht een argument pro of contra hun mening over de invloed van de immigratie als verklaringsfactor voor de hogere Limburgse criminaliteit.

Wij moeten echter nogmaals beklemtonen, dat ons criminaliteitsonderzoek betrekking heeft op de processen-verbaal en niet - zoals gewoonlijk geschiedt - op de onherroepelijk veroordeelden en bovendien uitsluitend betrekking heeft op de periode 1900-1935.

De resultaten van ons onderzoek naar de relatie immigratie-huwelijksbeleving bevestigen volledig onze conclusies ten aanzien van de relatie immigratie-criminaliteit.

HOOFDSTUK 5

De invloed van de immigratie op de criminaliteit.

Een eerste gegeven omtrent de evolutie van de criminaliteit in Zuid-Limburg biedt tabel 23, waarin de totale criminaliteit in de aangegeven jaargroepen wordt weergegeven.

Het absolute aantal processen-verbaal van iedere jaargroep is samengeteld, waarna voor iedere jaargroep het gemiddelde per jaar is berekend. Deze absolute cijfers laten duidelijk zien, dat het aantal processen-verbaal in iedere gemeentegroep van 1900 tot 1935 zeer sterk is toegenomen. Toch biedt dit geen voldoende basis voor een verantwoorde conclusie omtrent de groei van de criminaliteit. Zoals wij zagen is immers in deze periode ook het bevolkingsaantal zeer snel toegenomen. Het is daarom van belang de verhouding van het een tot het ander vast te stellen. Daarom is in tabel 24 het criminaliteitscijfer berekend, waardoor wordt uitgedrukt het aantal delinquenten per 10.000 inwoners van de betrokken gebieden. Ook in de overige tabellen is zoveel mogelijk dit relatieve cijfer genoemd. Waar derhalve in het volgende wordt gesproken van criminaliteitscijfer, moet het in de aangegeven zin worden verstaan.

Tabel 23. De totale criminaliteit in Zuid-Limburg volgens het aantal ingekomen zaken in absolute cijfers.							
Gemeentegroep	Jaargemiddelden van aantal ingekomen zaken:						
	1900 - 1901	1906 - 1910	1911 - 1915	1916 - 1920	1921 - 1925	1926 - 1930	1931 - 1935
1	486	1065	1682	4553	1818	2398	2809
2	214	483	770	2168	645	742	995
3	198	244	380	656	258	350	440
4	247	385	479	937	433	500	977
5	476	713	2057	1977	423	582	787
Totaal	1621	2890	5368	10291	3577	4572	6008

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Tabel 24. De totale criminaliteit in Zuid-Limburg volgens het aantal ingekomen zaken in criminaliteitscijfers							
Gemeente-groep	Jaargemiddelden van aantal ingekomen zaken:						
	1900 - 1901	1906 - 1910	1911 - 1915	1916 - 1920	1921 - 1925	1926 - 1930	1931 - 1935
1	172,3	278,0	329,8	570,5	179,2	184,8	190,0
2	99,2	192,1	246,1	553,2	153,6	146,3	174,0
3	98,6	111,1	165,1	254,5	90,9	110,5	123,5
4	64,3	91,4	107,0	192,1	69,8	76,2	138,1
5	108,1	143,2	414,4	359,0	95,4	119,7	153,0
Totaal	106,6	163,1	268,9	413,9	128,8	140,1	165,6

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

In de twee eerste tabellen valt op de grote variatie van de cijfers in 1900 en 1901. Maastricht heeft, in vergelijking met andere gemeentegroepen, in deze jaren een zeer opvallend laag cijfer, terwijl de grote mijn gemeenten reeds een opvallend hoog cijfer noteerden. Dit laatste is enigszins te begrijpen, omdat de ontwikkeling van de mijnindustrie reeds begonnen was. Toch heeft ook groep 5 - overig Zuid-Limburg - een relatief zeer hoog criminaliteitscijfer (tabel 24). Wij weten voor deze grote verschillen geen bevredigende verklaring, tenzij gedurende deze twee jaar toevallige factoren een rol hebben gespeeld, die in deze groep van twee jaar sterker tot uiting komen dan in een groep van vijf jaar. Of dat inderdaad het geval is, kunnen wij niet nagaan.

Het criminaliteitscijfer van de eerste gemeentegroep ligt overigens in alle perioden, vanaf 1900 tot 1935, ver boven dat der andere gemeentegroepen. Wij mogen hieruit afleiden, dat de groep der zes voornaamste mijn gemeenten in vergelijking met de overige gemeentegroepen reeds in de aanvangsperiode 1900-1901 een hoog criminaliteitscijfer vertoonde.

De tweede gemeentegroep heeft aanvankelijk relatief een laag criminaliteitscijfer, maar dit geeft daarna nagenoeg hetzelfde beeld te zien als groep 1. Het ligt wel

lager dan in de eerste groep, maar toch nog altijd heel wat hoger dan in de overige drie groepen.

Alle gemeentegroepen noteren van 1900 tot 1920 een voortdurende zeer snelle stijging van het criminaliteitscijfer. Daarna treedt bij alle groepen een grote daling op, gevolgd door een stijging in de jaren van de economische crisis (1931-1935). De cijfers van Maastricht blijven gedurende de gehele periode, in vergelijking met de andere gemeentegroepen, zeer laag.

Het hoogtepunt van de Zuidlimburgse criminaliteit ligt evenwel in de jaargroep 1916-1920, de oorlogsjaren. Dat de oorlog hierop een belangrijke invloed heeft uitgeoefend, is vanzelfsprekend. Het blijkt overigens duidelijk uit de feiten.

Uit de bestudering van de processen-verbaal blijkt namelijk, dat deze groei zijn oorzaak vindt in een samenstel van bijzondere factoren. Zij manifesteert zich vooral in twee sectoren van de criminaliteit: in fraude (smokkelen) en in overtredingen. Gedurende de eerste wereldoorlog was Zuid-Limburg een dorado voor smokkelaars, terwijl daarmee gepaard moest gaan een sterke toename der overtredingen. Men denke hierbij slechts aan de van overheidswege verboden verkoop en vervoer van consumptie-artikelen. De ernst van deze strafbare feiten werd onderstreept door de omstandigheid, dat vele van deze overtredingen niet aan het kantongerecht, maar aan het arrondissementsgerecht werden onderworpen. Dat de smokkelhandel in Zuid-Limburg een grote omvang kon aannemen, hangt samen met zijn zeer uitzonderlijke ligging. Zuid-Limburg ligt als een enclave ingesloten tussen Duits en Belgisch gebied, zodat langs het gehele grensgebied, zowel naar het Oosten, het Zuiden als naar het Westen frauduleuze in- en uitvoer betrekkelijk gemakkelijk mogelijk was. Daarbij was ons land buiten de oorlog gebleven en vormde zodoende, zowel voor de Duitsers als voor de Belgen, een land van melk en honing. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dát er veel gesmokkeld werd en bovendien, dat verreweg het grootste deel der processen-verbaal wegens fraude tijdens deze oorlog bij de arrondissementsrechtbank te Maastricht geregistreerd, werd opgemaakt tegen buitenlanders. Als gevolg hiervan steeg het criminaliteitscijfer in Zuid-Limburg en vooral in de grensgemeenten zeer ten onrechte ten laste van de daar wonende bevolking.

Voor een juist begrip van een en ander zou men ook moeten kunnen onderscheiden - wat helaas niet mogelijk is - de meer ernstige smokkelgevallen en de voedselvoorzieningsdelicten, waarbij gedeeltelijk in kleine hoeveelheden levensmiddelen voor eigen gezinsgebruik over de grens gesmokkeld werden. Natuurlijk waren er immers onder de Zuidlimburgse bevolking individuen, die van het smokkelen een lucratief beroep maakten, veel geld verdienden . . . en veel geld verbrasten.

Tabel 25 laat de omvang van de fraude voor de verschillende gemeentegroepen gedurende de oorlogsjaren en de eerste jaren erna zien in verhouding tot de totale criminaliteit.

Tabel 25. Het aandeel van fraude in de totale criminaliteit gedurende de jaren 1915-1920.

Gemeente- groep	Totaal aantal ingekomen zaken:						Het aantal fraudegevallen in % v.h. aant. ingekomen zaken:					
	Totaal aantal fraudegevallen:											
	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1915	1916	1917	1918	1919	1920
1	2862	4881	6820	5154	2881	3032	50,4	72,2	68,9	48,9	36,4	36,8
	1442	3525	4698	2519	1049	1116						
2	1863	3428	3438	1957	1289	728	76,5	87,1	78,9	61,7	43,1	29,5
	1425	2985	2714	1208	556	215						
3	660	709	1179	665	447	277	55,0	67,6	71,2	46,2	40,3	4,0
	363	479	839	307	180	11						
4	686	602	1249	1351	967	516	12,8	26,6	37,8	24,1	51,4	3,3
	58	160	472	326	497	17						
5	5345	2184	1966	2555	2691	488	87,2	78,7	63,7	67,4	77,8	13,3
	4661	1718	1252	1721	2094	65						
Totaal	11416	11804	14652	11982	6588	5041	69,6	75,3	68,1	50,8	35,9	28,2
	7949	8867	9975	6061	2364	1424						

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Alvorens ons verder te verdiepen in de ontwikkeling van de Zuidlimburgse criminaliteit zullen wij eerst deze fraudegevallen elimineren en vervolgens ook alle overtredingen, omdat beide groepen niet tot de "eigenlijke" criminaliteit worden gerekend.

Wij zullen daardoor een zuiverder beeld krijgen van wat wij zouden willen noemen de "normale" criminaliteit. Deze is berekend in de tabellen 26 en 27 waarvan de eerste de absolute en de tweede de relatieve cijfers biedt.

Tabel 26. De criminaliteit in Zuid-Limburg, volgens het aantal ingekomen zaken, zonder fraude en overtredingen, in absolute cijfers.

Gemeente- groep	Jaargemiddelden van aantal ingekomen zaken:						
	1900 1901	1906 1910	1911 1915	1916 1920	1921 1925	1926 1930	1931 1935
1	470	953	1230	1608	1449	2213	2526
2	206	435	440	530	485	669	842
3	194	233	258	243	219	305	362
4	230	362	428	523	396	457	678
5	445	611	555	476	348	491	577
Totaal	1545	2594	2911	3380	2897	4135	4985

Tabel 27. De criminaliteit in Zuid-Limburg, volgens het aantal ingekomen zaken, zonder fraude en overtredingen, in criminaliteitscijfers.

Gemeente- groep	(Aantal delinquenten per 10.000 inwoners)						
	1900 1901	1906 1910	1911 1916	1916 1920	1921 1925	1926 1930	1931 1935
1	166,3	249,6	241,2	201,5	142,8	170,5	170,9
2	95,4	133,2	140,6	135,4	115,5	131,9	147,2
3	96,6	106,1	112,1	94,3	78,3	96,3	101,6
4	60,4	86,0	95,7	107,2	63,8	69,8	95,8
5	101,0	122,9	111,8	86,4	78,5	101,0	112,2
Totaal	87,2	146,4	145,8	135,9	104,3	126,7	152,6

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Wanneer wij de cijfers van tabel 27 en 24 met elkaar vergelijken, dan constateren wij, dat de gemeentegroepen 1 en 2 hetzelfde ontwikkelingsbeeld te zien geven, met dit opmerkelijke verschil echter, dat de daling van de normale criminaliteit niet optreedt na 1920, maar reeds een periode eerder. Hieruit blijkt duidelijk, hoe de oorlogscijfers het beeld vertroebelden. Ook bij de andere groepen is dit aanwijsbaar, met uitzondering van Maastricht, waar in de periode 1916-1920 een stijging ten opzichte van de vorige periode valt waar te nemen.

men. Dit lagere criminaliteitscijfer hangt o. a. samen met de omstandigheid, dat vele jonge mannen gemobiliseerd waren en dat eveneens vele buitenlanders, vooral veel Duitsers, waren opgeroepen om hun militaire dienstplicht te vervullen. Deze waren als het ware "aan de circulatie" onttrokken, waardoor de criminaliteit, ondanks de ongunstige oorlogssfeer, toch nog uiteindelijk meer daalde dan steeg. Toch is er op dit punt voorzichtigheid vereist, daar wij niet beschikken over de gegevens van de zogenaamde militaire criminaliteit, die niet door de gewone maar door de krijgsraden wordt behandeld.

Wijl Maastricht voorheen slechts weinig buitenlanders herbergde, zag het ook weinig buitenlanders vertrekken. Tijdens de oorlog echter stond deze stad voor een invasie van Belgische vluchtelingen, waardoor hier een stijging van de criminaliteit kan verklaard worden. Grotere mobiliteit biedt nu eenmaal meer mogelijkheden tot conflicten.

Om de cijfers van het C. B. S. althans enigszins te benaderen willen wij ook de niet vervolgte gevallen elimineren. Dit is gebeurd in de tabellen 28 en 29. Voor zover het ons mogelijk is zullen wij in het vervolg van onze uiteenzetting uitsluitend de vervolgte gevallen als basis van bespreking nemen.

Tabel 28. Het aantal vervolgte zaken, zonder fraude en overtredingen, in absolute cijfers

Gemeentegroep	Jaargemiddelden:						
	1900	1906	1911	1916	1921	1926	1931
	1901	1910	1915	1920	1925	1930	1935
1	227	411	563	591	750	967	864
2	88	168	192	172	260	292	289
3	109	108	117	92	112	146	122
4	135	224	231	213	216	237	276
5	203	238	230	157	169	238	191
Totaal	762	1149	1333	1225	1507	1880	1742

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Tabel 29. Het aantal vervolgte zaken, zonder fraude en overtredingen, in criminaliteitscijfers.							
Gemeentegroep	Jaargemiddelden:						
	1900	1906	1911	1916	1921	1926	1931
	- 1901	- 1910	- 1915	- 1920	- 1925	- 1930	- 1935
1	80,3	107,7	110,4	74,1	73,9	74,5	58,5
2	40,8	66,8	61,8	43,9	61,9	57,6	50,5
3	54,3	46,4	50,8	35,7	40,1	46,1	34,2
4	35,5	53,1	51,6	43,7	34,9	36,2	39,1
5	46,1	47,8	46,3	28,5	38,1	48,9	37,1
Totaal	50,2	64,5	66,7	49,2	54,3	57,6	48,0

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer, 5 = overig Zuid-Limburg.

Wanneer men de totalen van de tabellen 26 en 28 vergelijkt, ziet men, dat meer dan 50 % der delicten niet vervolgd is geworden, wat een normaal verschijnsel is.

Volgens een opgave van de Arrondissementsrechtbank te Maastricht werden er in 1949 bijvoorbeeld 6299 processen-verbaal voorgelegd.

Hiervan werden er geseponeerd en dus niet vervolgd 3782. Een grote groep hiervan (1048) werd geseponeerd als niet belangrijk, een andere (1345), omdat niet voldoende bewijs aanwezig werd geacht, weer andere processen-verbaal werden niet vervolgd omdat de daders onbekend waren (932). Ook werd in een aantal gevallen de delinquent in een inrichting geplaatst of ter beschikking gesteld van de regering ofwel werd de klacht ingetrokken, naar andere instanties gezonden, werd volstaan met een berisping, enz. De beide eerste gemeentegroepen, omvattende de gehele Oude Mijnstreek met inbegrip van Sittard en Geleen, vertonen ook hier gedurende de gehele periode, in vergelijking met de andere gemeentegroepen, hoge cijfers.

Wanneer men in aanmerking neemt wat we in de eerste hoofdstukken hebben gezegd, is dit hogere criminaliteitscijfer in de Oude Mijnstreek goed te begrijpen. De diep-ingrijpende veranderingen in heel het levens- en arbeidskader, de grote mobiliteit en de omvangrijke

immigratie hebben de criminaliteit zonder twijfel ten sterkste beïnvloed. Het is onze indruk, dat de criminogene werking van deze factoren bijzonder sterk is geweest in de periode 1900-1910 en wel bijzonder in de grote mijngemeenten. Tijdens deze jaren was de streek er nog niet aan toe de noodzakelijke voorzieningen te treffen om de overgang op te vangen.

De sociale organisaties stonden nog in hun kinderschoenen en waren daardoor nog niet in staat hun later zo belangrijke inbreng te leveren voor het opvangen van de vele vreemdelingen. Daarbij kwam, dat er van een systematische selectie van het mijnpersoneel nog geen sprake was. Enige selectie werd wel toegepast door de Staatsmijnen, die tot 1914 praktisch geen enkele buitenlander in dienst namen. In dit jaar, toen vele Nederlandse en buitenlandse arbeiders gemobiliseerd werden, begon het aantal buitenlanders ook bij de Staatsmijnen toe te nemen. Waren het er in 1913 nog slechts 5, in 1914 telde men er 340 en in 1920 vormden de buitenlanders reeds bijna 16 % van de totale bezetting der Staatsmijnen. Intussen had Dr. Poels reeds een arbeidsbeurs in het leven geroepen met de bedoeling door deze instelling enige selectie van de candidaatsmijnwerkers te bereiken. De gedachte aan een homogene, in alle opzichten gezonde mijnwerkersstam, stond hem blijkbaar reeds toen als ideaal voor de geest.

Eerst toen in 1920 in het bezette Saargebied arbeiders moesten worden aangeworven, begon de mijnindustrie met een zekere taxatie, schifting van de candidaatsmijnwerkers, wat vanaf 1923 tot de aannemingspolitiek ging behoren. Vanzelfsprekend was het daarbij zo, dat de selectie strenger was naarmate er zich meer arbeidskrachten aanboden en soepel als het aanbod gering was. Bij het beoordelen van deze late aanpak van de selectie zal men er rekening mee moeten houden, dat de ervaring nog niet voldoende de wenselijkheid en het nut van zulk een selectie had aangetoond en dat er van selectie-methodes nog praktisch niets bekend was. In ieder geval waren de Limburgse mijnen zeker niet de enige grootbedrijven in ons land, die naar het huidig inzicht zo laat tot een systematische selectie van hun personeel overgingen. Is het overdreven de periode 1900-1910 de wild-west periode van de mijnindustrie en van de Mijnstreek te noemen? Het behoeft in ieder ge-

val niet te verwonderen, dat de criminaliteit reeds gedurende deze periode in zo belangrijke mate steeg, vooral in de Oude Mijnstreek, waar de problemen als het ware hun concentratiepunt vonden.

Na 1910 brak er echter een kentering door, waartoe Dr. Poels in hoge mate heeft bijgedragen, al was het slechts doordat hij het probleem van deze gistende samenleving bewust aan de orde stelde. Hij bracht hierdoor de mijndirecties en andere leidinggevende instanties tot een bewuste probleemstelling, maar bovendien ook - door zijn sociale organisaties - de arbeiders zelf en andere groepen van de bevolking. Zonder twijfel is door het gezamenlijke optreden van de verantwoordelijken in de Mijnstreek de criminogene werking van het als vreemdeling-alleenstaan in een vreemde dynamische streek voor een groot gedeelte opgevangen.

Na 1930 droeg het natuurlijke selectieproces tengevolge van de economische crisis er toe bij, dat het buitenlandse element in de mijnindustrie sterk ging dalen. Een groot aantal buitenlanders werd ontslagen. Mede in verband hiermee is het te verklaren, dat het criminaliteitscijfer ondanks de voor de Mijnstreek zo aan spanning rijke jaren van economische teruggang tijdens de periode 1931-1935 belangrijk daalde en dat deze daling zich voortzette tot 1940.

Uit ons verder onderzoek bleek nl., dat in de grote mijngemeenten (groep 1) het criminaliteitscijfer in de periode 1936-1940 daalde tot 55,8 en in groep 2 tot 46,5.

Maastricht geeft in tabel 29 merkwaardige cijfers te zien. Van 1900-1935 liggen ze lager dan in de twee eerste gemeentegroepen van de Mijnstreek. Vergelijkt men deze cijfers echter met de landelijke gemeenten van de Nieuwe Mijnstreek en overig Zuid-Limburg, dan valt het op, dat het Maastrichtse criminaliteitscijfer nu eens hoger dan weer lager ligt dan dat van de landelijke gebieden. Dat de vergelijking van stad en platteland uitvalt ten gunste van het platteland, heeft de ervaring ruimschoots bewezen.

Van Rooy biedt ons op dit punt in zijn studie "De criminaliteit van stad en land" belangrijke vergelijkingsgegevens. Wij staan in Zuid-Limburg, dunkt ons, voor het merkwaardige verschijnsel, dat de strijd tussen de betrekkelijke rust van de Limburgse hoofdstad en de dynamiek van het Zuidlimburgse mijngebied op het ter-

rein van de criminaliteit tot afwisselende resultaten heeft geleid.

Na deze bespreking van de totale criminaliteit is het van belang deze ook in haar onderdelen te onderzoeken. Wellicht kan de bestudering van de drie-deling van agressieve, economische en seksuele criminaliteit helpen bij het zoeken naar een meer gedetailleerd inzicht. Tabel 30 en 31 verschaffen hiertoe de gegevens, waarbij wij gemakshalve de gehele periode indelen in 3 jaargroepen.

Tabel 30. De vervolgte agressieve, economische en seksuele criminaliteit in jaargemiddelden.

Gemeente- groep	Agress. crim.			Econom. crim.			Seksuële criminaliteit		
	1900	1911	1921	1900	1911	1921	1900	1911	1921
	1910	1920	1935	1910	1920	1935	1910	1920	1935
1	1560	2610	6715	820	2957	5293	17	157	651
2	550	888	2432	385	833	1562	8	45	187
3	470	599	1209	213	401	584	5	17	83
4	595	618	1667	662	1444	1631	81	98	212
5	897	855	1763	583	895	1050	41	106	126
Totaal	4072	5570	13786	2663	6530	10120	152	423	1259

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Tabel 31. De vervolgte agressieve, economische en seksuele criminaliteit in criminaliteitscijfers

Gemeente- groep	Agress. crim.			Econom. crim.			Seksuële criminaliteit		
	1900	1911	1921	1900	1911	1921	1900	1911	1921
	1910	1920	1935	1910	1920	1935	1910	1920	1935
1	63,0	39,6	32,6	33,1	44,9	27,9	0,7	2,4	3,3
2	32,6	25,6	32,5	22,8	24,0	20,9	0,5	1,3	2,5
3	31,4	16,4	25,5	14,2	11,2	12,3	0,3	0,5	1,8
4	20,9	13,2	16,8	23,1	30,9	16,3	2,8	2,1	2,1
5	26,6	16,3	24,2	17,3	17,1	14,4	1,2	2,0	1,7
Totaal	34,2	24,9	28,5	22,4	29,1	20,9	1,3	1,9	2,6

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Van Rooy komt na een vergelijking van de criminaliteit van de stad Nijmegen en de in de wijde omtrek van deze stad liggende plattelandsstreek tot de volgende conclusies:

1. dat de stad Nijmegen - wat de omvang van de totale criminaliteit betreft - een cijfer heeft, dat duidelijk uitgaat boven het plattelandsgemiddelde en noemt dit een eerste criminologisch contrast tussen stad en platteland (190);
2. dat de plattelanders een groter aandeel hebben in de agressieve criminaliteit dan de stedelingen (191);
3. dat de stedelingen daarentegen een groter aandeel hebben in de economische criminaliteit dan de plattelanders (192);
4. dat de stedelingen eveneens een groter aandeel hebben in de sexuele criminaliteit dan de plattelanders (193);
5. dat het criminaliteitsbeeld als geheel in het studiegebied van Van Rooy, zoals trouwens overal elders in het land, economisch getint is, maar dat dit eerst het geval is sinds de eerste wereldoorlog en sindsdien steeds duidelijker is geworden. Vóór die tijd voerden de geweldsdelicten de boventoon (194).

Wanneer wij deze conclusies vergelijken met de cijfers van tabel 31, dan valt het volgende op. De eerste conclusie is impliciet reeds in het voorgaande besproken in die zin, dat dit voor Zuid-Limburg in de periode 1900-1935 niet duidelijk naar voren komt. De laatste conclusie blijkt niet op Zuid-Limburg toepasselijk - behalve voor Maastricht - aangezien hier het criminaliteitsbeeld agressief gekleurd blijkt gedurende de gehele periode, ook al zijn er duidelijk schommelingen waarneembaar.

Ten aanzien van de tweede conclusie leert ons tabel 31, dat Maastricht inderdaad een lager cijfer voor agressieve criminaliteit heeft gedurende de gehele periode dan de overige gemeentegroepen. Met andere woorden, ook voor ons studiegebied blijkt, dat de andere gemeentegroepen een belangrijk hogere agressieve criminaliteit vertonen dan de stad Maastricht. Dit delictsoort daalt evenwel in de groep van de grote mijngemeenten bijzonder opvallend van 63, - tot 32,6 in 1900-1910 in de laatste periode, maar blijft dan toch nog het dubbele van Maastricht. In de andere groepen is het crimina-

liteitscijfer voor dit soort van delicten in de laatste periode praktisch gelijk aan dat van de eerste, met uitzondering van de plattelandsgemeenten van de Nieuwe Mijnstreek (gemeentegroep 3). Hoewel deze groep met groep 5 het meest uitgesproken plattelandsgebied vormt van Zuid-Limburg, benaderen de cijfers van deze groepen die van Maastricht inzake de agressieve criminaliteit gedurende de gehele periode het dichtst. Hierbij mag echter niet vergeten worden, dat in groep 5 plaatsen als Vaals, Gulpen en Valkenburg gelegen zijn. De invloed van deze centrum-gemeenten hebben wij nog niet bestudeerd, zodat enig voorbehoud noodzakelijk is. Minder duidelijk spreekt het stedelijke criminaliteitskarakter van Maastricht, als wij de derde conclusie van Van Rooy naast de gegevens van tabel 31 plaatsen. Weliswaar steekt Maastricht ongunstig af tegenover de plattelandsgroepen 3 en 5, maar de economische criminaliteit van de groep 1 overtreft die van Maastricht ver, terwijl die van groep 2 nu eens beneden dan weer boven Maastricht ligt.

De sexuele criminaliteit vertoont een soortgelijk beeld als de economische. Ook hier komt het stedelijk karakter van de Maastrichtse criminaliteit niet duidelijk naar voren. De Limburgse hoofdstad vertoont, wat de laatste delictsoorten betreft, een dalende tendens, terwijl de lijn in de andere gemeentegroepen stijgt.

Uit deze vergelijking blijkt, dat de classificatie van de criminaliteit van Zuid-Limburg naar stad en platteland niet wel mogelijk is. Men kan dit verklaren door te wijzen op de abnormale ontwikkeling van de Mijnstreek en ook hierdoor, dat een wordende stad of liever een wordend stadsgewest waarschijnlijk een ander criminaliteitsbeeld zal vertonen dan een oude "gevestigde" stad. Het wordings- en gistingproces van de industrialisatie van een landbouwgebied, van tot steden uitgroeiende dorpen met de vele daarmee samenhangende problemen, spanningen en botsingen, moet noodzakelijk zijn weerslag vinden in de criminaliteit van zulk een streek.

Rekening houdend met het samentreffen van zo grote aantallen van personen van allerlei taal en streek, lijkt ons het overheersen van de agressieve criminaliteit begrijpelijk. De enige uitzondering hierop vormt de periode 1916-1920, die een sterke daling van dit delictsoort laat zien in alle gemeentegroepen en wel in zulk

een mate, dat voor de enige en eerste keer de economische criminaliteit hoger ligt dan de agressieve. Dit is overigens een normaal verschijnsel voor een oorlogsperiode. Psychologisch gezien zou men kunnen stellen, dat de gemeenschappelijke oorlogsspanningen vele tussen-persoonlijke spanningen doen verzwakken, die anders wellicht in geweldsdelicten tot uiting komen. Daarnaast speelt natuurlijk ook de factor, dat vele jongelui - zowel Nederlanders als buitenlanders - in militaire dienst waren. Consequent stijgt de agressieve criminaliteit in de daaropvolgende periode, terwijl de economische daalt.

De hoge agressieve criminaliteit in de plattelandsgedieden is niet zo vreemd als het wellicht lijkt. De meer intieme verhoudingen in de plattelandsgemeenschappen, de onderlinge afhankelijkheid en de geest van saamhorigheid geven zo gemakkelijk aanleiding tot clubjesvorming, tot wrijvingen en gespannen verhoudingen, die op hun beurt zo licht op botsingen en handtastelijkheden uitlopen (195). Wellicht heeft hierbij ook een rol gespeeld de dikwijls afwijzende houding van de inheemse mijnstreekbevolking ten opzichte van de vreemdelingen, die natuurlijk ook tot inter-persoonlijke spanningen en wrijvingen, tot geweldscriminaliteit aanleiding gaf. De daling zowel van de economische als van de agressieve criminaliteit moet daarom zeker in verband gebracht worden met de omstandigheid, dat de vreemdelingen zich geleidelijk meer aanpasten en de bevolking meer stabiel werd.

De sexuele criminaliteit was in de Mijnstreek niet bijzonder hoog. Ze wijkt in ieder geval weinig af van de cijfers, die Van Rooy geeft over Nijmegen en verre omgeving, waarbij echter bedacht moet worden, dat hij uitgaat van de onherroepelijk veroordeelden.

Volgens Van Rooy, zich dus baserend op de onherroepelijk veroordeelden, heeft de stad Nijmegen in de periode 1931-1935 een criminaliteitscijfer van 5,21. In geen enkele periode werd dit cijfer in Zuid-Limburg bereikt, ook niet in Maastricht, waarbij dan nog uitgegaan werd van de vervolgte gevallen.

Reeds enige malen citeerden wij de in 1937 verschenen studie van Drucker over de sexuele criminaliteit in Nederland (196), waarin hij ook aandacht schenkt aan de Mijnstreek. Ook wordt hij enkele malen door

Van Bemmelen in zijn bekend handboek over de criminologie aangehaald. Hoewel Drucker met de immigratiefactor ter verklaring van de sexuele criminaliteit in de Mijnstreek rekening houdt, hebben wij tegen de studie als bron voor de bestudering van de Mijnstreek ernstige bezwaren. Deze berusten voornamelijk op het onbevredigende statistische materiaal en de beoordeling ervan.

De geboorteplaats der delinquenten.

Het nagaan van de virulentie van de invloed der vreemdelingen op de Zuidlimburgse criminaliteit behoorde vanaf het begin tot de doelstelling van ons onderzoek. Vandaar dat wij bij dit punt langer zullen stilstaan.

Dat de groep vreemdelingen zeer gevarieerd was, wat het land van herkomst betreft, moge blijken uit het feit, dat er gedurende de periode 1900-1935 bij de Rechtbank te Maastricht processen-verbaal binnenkwamen tegen personen uit de volgende landen, waarbij wij telkens het aantal processen-verbaal achter het te noemen land noteren: Spanje 6, Zwitserland 15, Engeland 10, Turkije 8, Polen 503, Oostenrijk 569, Luxemburg 22, Italië 160, Hongarije 49, Frankrijk 148, Amerika 5, Rusland 61, Tsjecho-Slowakije 194, België 12.193, Duitsland 35.200 en overige landen 499. Een wel zeer gemêleerd internationaal gezelschap! Uiteraard moet dit zeer algemene gegeven meer gedetailleerd worden toegelicht, waarbij wij echter geen aandacht zullen vragen voor de "bijdragen" der afzonderlijke landen. Alleen zullen wij dit, waar gewenst, doen voor Duitsland en België. Tabel 32 biedt hieromtrent een eerste gegeven.

Periode	Totaal aantal verv. delinq.	Waarvan geboren in:								waarvan in %:	
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland		Duitsers	Belgen
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
1900	886	587	66,2	201	22,7	39	4,4	59	6,7	57,6	39,0
1901	752	478	63,6	209	27,8	26	3,5	39	5,2	38,5	28,2
1906-1910	1369	691	50,5	399	29,1	67	4,9	212	15,5	72,6	19,6
1911-1915	2332	912	39,1	448	19,2	117	5,0	856	36,7	46,3	49,6
1916-1920	3458	1102	31,9	1051	30,4	367	10,6	937	27,1	73,4	24,1
1921-1925	2814	659	31,2	566	26,8	290	13,7	600	28,4	87,5	8,8
1926-1930	2201	648	29,5	649	29,5	347	15,4	557	25,3	79,2	12,8
1931-1935	2614	765	29,3	813	31,1	425	16,2	610	23,3	79,6	10,5

De in het buitenland geborenen pleegden derhalve ongeveer een vierde van alle strafbare feiten in geheel Zuid-Limburg. Dit is zéér veel te noemen, omdat het hier niet alleen de Mijnstreek betreft met haar sterke concentratie van buitenlanders. Hiermee correspondeert het dalend aandeel van hen, die geboren waren in de gemeente, waar het strafbare feit plaatsvond.

Van de buitenlanders leveren de Duitsers het grootste aandeel, waarin ze slechts éénmaal overtroffen worden door de Belgen en wel in de periode 1911-1915, waarin Belgische gefinterneerden in grote groepen in Zuid-Limburg verbleven.

In tabel 33 worden dezelfde gegevens verstrekt voor de Oude Mijnstreek afzonderlijk.

Tabel 33. Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in de Oude Mijnstreek in jaargemiddelden en procenten.											
Periode	Totaal aantal verv. delinq.	Waarvan geboren in:								Waarvan in %	
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland		Duitsers	Belgen
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
1900	311	221	71,1	74	23,8	10	3,2	6	1,9	-	-
1901	238	152	63,9	69	29,0	6	2,5	11	4,6	-	-
1906-1910	606	266	43,9	165	27,2	36	6,0	139	22,9	83,3	6,3
1911-1915	1013	374	36,9	205	20,3	69	6,8	364	36,0	89,2	4,0
1916-1920	1836	478	26,0	502	27,3	261	14,2	595	32,3	89,9	7,1
1921-1925	1335	278	22,3	327	24,5	232	17,3	478	35,8	91,0	5,1
1926-1930	1197	245	20,5	324	27,0	235	19,6	393	32,9	83,5	7,5
1931-1935	1260	258	20,5	361	28,6	237	18,8	404	32,1	85,4	4,1

De tendens, die zich in de cijfers voor geheel Zuid-Limburg openbaarde, treedt in de Oude Mijnstreek in nog sterkere mate naar voren. Het aandeel van de buitenlanders was in de periode 1906-1910 reeds belangrijk hoger dan in geheel Zuid-Limburg, nl. resp. 22,9% (tabel 33) en 15,5% (tabel 32). Dit wordt begrijpelijk, als men bedenkt, dat in de Oude Mijnstreek het grootste aantal buitenlanders was gehuisvest. Reeds in de eerste periode - 1906-1910 - vormde hun aandeel in de Mijnstreek-criminaliteit de helft van dat der in de gemeente geborenen. In de periode 1911-1915 is het percentage der buitenlandse delinquenten nog iets lager dan dat van de delinquenten, die in de gemeente zelf waren geboren, maar daarna is het zelfs beduidend hoger. Het overtreft bovendien zowel het percentage van de in Limburg buiten de gemeente, als dat van de in Nederland buiten

Limburg geboren. Eveneens komt in tabel 33 duidelijker dan in tabel 32 naar voren het grote aandeel van de Duitsers in de criminaliteit der buitenlanders. Een en ander wordt bevestigd bij de bestudering van tabel 34, waarbij de gegevens van de twee vorige tabellen worden gegeven voor de afzonderlijke gemeentegroepen, gecomprimeerd tot drie jaargroepen.

Geboorteplaats	Gemeente			Limburg			Nederland			Buitenland		
	1900 1910	1911 1920	1921 1935	1900 1910	1911 1920	1921 1935	1900 1910	1911 1920	1921 1935	1900 1910	1911 1920	1921 1935
Jaargroep												
Gemeentegroep												
1	51,7	41,3	23,7	24,2	21,4	25,7	6,2	13,0	19,3	17,9	24,3	31,3
2	46,1	38,4	25,0	32,6	30,0	32,9	4,3	7,8	11,1	17,0	23,3	31,1
3	68,3	60,6	42,5	22,8	26,9	32,3	3,0	3,9	10,2	5,9	8,6	15,0
4	68,4	68,5	57,6	20,9	16,2	22,2	4,6	6,8	9,0	6,1	8,6	11,1
5	48,0	47,4	36,5	36,9	36,3	42,0	2,7	4,2	6,0	12,4	12,1	15,5
Totaal	55,0	48,2	31,6	27,4	24,4	28,8	4,5	9,1	14,3	13,1	8,5	25,3

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Evenals in de vorige tabellen blijkt het aandeel van de in Limburg, dus buiten de misdrijf-gemeente, geboren tamelijk constant te blijven. Alleen in de plattelandsgemeenten van de Nieuwe Mijnstreek (groep 3) en overig Zuid-Limburg (groep 5) is hun aandeel in de periode 1921-1935 ten opzichte van de eerste periode beduidend toegenomen.

In vergelijking met de overige groepen kwam er in het Maastrichtse criminaliteitsbeeld weinig verandering. Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg geboren verdubbelde weliswaar, maar de autochthone criminaliteit daalde er slechts met bijna 11%, gevolg van het uitgesproken homogeen karakter der Maastrichtse bevolking. In de drie eerste groepen bedroeg deze daling echter meer dan het dubbele.

Het grootste deel van de buitenlandse delinquenten was in Duitsland geboren. In geheel Zuid-Limburg hadden zij van 1906 tot 1935 een gemiddeld percentage van 76,1 ^{71,6} in de Oude en Nieuwe Mijnstreek resp. 73,1 en 76,1 en ^{87,8} in overig Zuid-Limburg, waartoe ook Maastricht behoort, 44,5%. In deze laatste groep van gemeenten

speelden de Belgen relatief een sterke rol door gemiddeld 50,0 % van de buitenlandse criminaliteit voor hun rekening te nemen. Het trekt de aandacht, dat zij het meest actief waren in de jaren 1911-1915. In deze periode waren in geheel Zuid-Limburg 49,6 % van de vervolgte buitenlandse delinquenten Belgen, in de Nieuwe en Oude Mijnstreek resp. 42,7 en 4,0 % en in overig Zuid-Limburg 87,2 %. De cijfers voor de Duitsers zijn in deze periode vanzelfsprekend lager.

De buitenlandse delinquenten te Maastricht waren vooral Belgen, nl. 57,1 % tegenover 35,7 % Duitsers. Vóór 1920 hebben de Belgen een zeer grote voorsprong, maar na 1920 wijkt het percentage der Duitse en Belgische delinquenten niet bijzonder sterk van elkaar af. In de periode 1921-1925 halen de Belgen 48,1 %, de Duitsers 47,4 %; in de periode 1926-1930 zijn de buitenlandse delinquenten voor 58,6 % Belgen en voor 39,7 % Duitsers en voor de laatste jaargroep zijn deze cijfers resp. 40,7 % voor de Belgen en 48,7 % voor de Duitsers.

Wij wezen er reeds op, dat zeer vele processen-verbaal wegens fraude werden opgemaakt tegen buitenlanders. Wellicht is er geen punt, waarop Zuid-Limburg zo internationaal was als bij het smokkelen. Tabel 35 geeft hieromtrent interessante cijfers.

Tabel 35. Geboorteplaats van de delinquenten inzake fraude in Zuid-Limburg in de jaren 1911-1920 volgens het aantal processen-verbaal									
Gemeente-groep	Totaal aantal	Waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	14.745	3774	25,6	3292	22,3	1557	10,6	6122	41,5
2	9.150	1134	12,4	1989	21,7	564	6,2	5463	59,7
3	2.385	421	17,7	636	26,7	122	5,1	1206	50,5
4	1.593	512	32,1	351	22,0	86	5,4	644	40,4
5	13.949	1683	12,1	2594	18,6	226	1,6	9446	67,7
Totaal	41.822	7524	18,0	8862	21,2	2555	6,1	22881	54,7

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

Hiermee hebben wij de invloed van de vreemdelingen in de juridische zin - buitenlanders - op de totale criminaliteit weergegeven, maar toch niet de hele invloed.

Niet alleen in die zin, dat het gedrag der vreemdelingen wellicht aanstekelijk werkte op anderen en dus indirect het aantal strafbare feiten deed stijgen, maar ook en vooral in deze zin, dat onze norm voor het vreemdelings-zijn, nl. de geboorteplaats, geleidelijk in de loop der jaren aan betekenis en norm-waarde inboette. Het is ons bijvoorbeeld niet bekend, hoeveel buitenlanders in onze periode de Nederlandse nationaliteit verwierven. Zonder meer is verder ook duidelijk, dat bijvoorbeeld een in Zuid-Limburg uit een Pools gezin geboren kind wel in Zuid-Limburg zijn geboorteplaats heeft, maar niet noodzakelijk zó met het milieu van zijn geboorteplaats vergroeid is, dat alle eventueel daarmee samenhangende conflict-situaties afwezig zijn. Wij mogen aannemen, dat vooral in de latere perioden relatief veel personen, geregistreerd onder de groep "geboren in de gemeente", ouders hadden, die in het buitenland of elders in Nederland waren geboren en dat onder deze personen - juist door hun allochtoon gezinsmilieu - een niet te schatten aantal tot het autochthone woon- en werkmilieu in een niet-aangepaste verhouding stond, welke situatie in bepaalde gevallen criminogeen kon werken. Met andere woorden door de gegevens omtrent de criminaliteit van de buitenlanders is niet het volledig aandeel weergegeven van de onder "buitenlandse invloed" gepleegde criminaliteit. Dit zou eerder mogelijk zijn, als wij bijvoorbeeld ook de geboorteplaats van de ouders der delinquenten hadden kunnen achterhalen. Dit was echter niet mogelijk.

Wij hebben bovendien gesteld, dat wij ook de niet in Limburg geboren Nederlanders bij ons statistisch onderzoek tot de vreemdelingen rekenden. Men vatten wij met de buitenlanders samen onder de benaming allochthonen tegenover de autochthone in Limburg geboren delinquenten. Toch is ook dit laatste slechts gedeeltelijk juist. Het begrip autochthoon duidt immers niet alleen op het geboren zijn in een bepaald gebied, maar ook en nog meer op het geboren én getogen zijn, op een geïntegreerd zijn derhalve in dat gebied. Zo kwamen vele Limburgers in de Mijnstreek wonen en werken uit delen van de provincie, waar men gedurende lange jaren zeer afwijzend stond tegenover de mijnarbeid. Op grond hiervan mag worden aangenomen, dat niet weinigen van hen reeds vóór hun vertrek naar de Mijnstreek min of meer losgeweekt waren uit de besloten woon- en leefge-

meenschap van hun eigen dorp, door hun onafhankelijke houding leefden aan de zelfkant van deze kleine gemeenschappen met hun scherpe sociale controle. Hun vertrek stond daarmee wellicht in nauw verband. Dit breken met de daar heersende opvattingen en gewoonten, het zich bovendien vestigen in een voor hen geheel nieuw milieu in een wordend industriegebied als de Mijnstreek, deed ook menigeen onder hen, vooral onder de ongehuwden, vreemd staan in zijn nieuwe woonplaats. Ook zij geraakten daardoor gemakkelijk in conflictsituaties, welke in bepaalde gevallen criminogeen konden werken. Niet iedere Limburger was derhalve autochtoon in de volle zin van het woord, waaraan toegevoegd moet worden, dat evenmin ieder, die administratief een vreemde moest worden genoemd, ook noodzakelijk een vreemdeling was.

Vanuit deze sociologische achtergrond is, dunkt ons, voor een gedeelte te verklaren het betrekkelijk hoog percentage strafbare feiten, gepleegd door de groep "Limburg" en ook hun gedurende de gehele periode ongeveer gelijkblijvend aandeel naast het dalend van de groep in de gemeente geboren.

Hiermee hebben wij bij voorbaat de onvolkomenheid aange-toond van de poging van tabel 36, om het aandeel in de criminaliteit vast te stellen van de autochthone en allochthone bevolkingsgroepen. Bij gebrek aan beter verstaan wij hier onder de eerste groep alle in Limburg en onder de tweede alle buiten Limburg, hetzij in Nederland, hetzij in het buitenland, geboren. Onder voorbehoud van de naar voren gebrachte bezwaren, kan een dergelijke berekening nuttig zijn.

Tabel 36. De vervolgte criminaliteit in Zuid-Limburg en in de Oude Mijnstreek, procentueel verdeeld naar de autochthoniteit van de delinquenten.				
Periode	Geheel Zuid-Limburg		Oude Mijnstreek	
	autochtoon	allochthoon	autochtoon	allochthoon
1900	88,9	11,1	94,9	5,1
1901	91,4	8,7	92,9	7,1
1906-1910	79,6	20,4	71,1	28,9
1911-1915	58,3	41,7	57,2	42,8
1916-1920	62,3	37,7	53,3	46,5
1921-1925	58,0	42,0	46,8	53,1
1926-1930	59,0	40,7	47,5	52,5
1931-1935	60,4	39,5	49,1	50,9

De invloed van de allochthonen op de criminaliteit in Zuid-Limburg en meer nog in de Oude Mijnstreek is derhalve buitengewoon groot te noemen.

Om een en ander nog meer te concretiseren, laten wij in tabel 37 de cijfers voor de gemeente Brunssum volgen. In de periode 1906-1910 werden er in totaal 75 strafbare feiten gepleegd door 71 personen, waarvan 47 door inwoners van de gemeente, 14 door Limburgers uit een andere gemeente, 6 door niet-Limburgse Nederlanders en 4 door buitenlanders, nl. Duitsers. Gedurende de periode 1911-1915 was het aantal delinquenten gestegen tot 130: 53,8 % der delinquenten was geboren in Brunssum, 11,5 % in Limburg buiten Brunssum, 3,8 % in overig Nederland en 30,7 % in het buitenland. (Men verwarre de absolute cijfers van deze jaargroepen niet met die van tabel 37, die jaargemiddelden geeft). In de periode 1916-1920 daalde het aantal der in Brunssum geboren tot 12,8 %, steeg in de daaraanvolgende periode tot 16,8 %, daalde daarna opnieuw en wel tot 8,3 % in de periode 1926-1930, om in de laatste periode weer te stijgen tot 14,4 %.

Tabel 37. De geboorteplaats van de vervolgde delinquenten in de gemeente Brunssum in jaargemiddelden en in % van het totaal aantal vervolgde delinquenten.											
Periode	gemidd. aantal delinq.	waaryan geboren in:								waarvan:	
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland		Duitsers	Belgen
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
1906-1910	14	9	-	3	-	2	-	1	-	-	-
1911-1915	26	14	53,8	3	-	1	-	8	30,7	-	-
1916-1920	172	22	12,8	51	29,6	43	25,0	56	32,6	85,7	8,9
1921-1925	101	17	16,8	22	21,8	22	21,8	40	39,6	95,0	2,5
1926-1930	109	9	8,3	23	15,5	35	32,1	42	38,5	85,7	4,8
1931-1935	97	14	14,4	24	24,8	25	25,8	34	35,0	82,3	9,0

Deze gehele periode samenvattend kunnen wij zeggen, dat te Brunssum 2598 personen een strafbaar feit pleegden. Hiervan behoorden 427 of 16,4 % tot de in Brunssum geboren bevolking, 629 of 24,2 % waren geboren in Limburg buiten Brunssum, 632 of 24,3 % in Nederland buiten Limburg en 900 of 34,6 % in het buitenland. Onder deze buitenlanders bevonden zich 794 of 88,2 % Duitsers en 49 of 5,4 % Belgen. De niet-Limburgers en de bui-

tenlanders namen derhalve niet minder dan 58,9 % van de criminaliteit van 1906 tot 1935 te Brunssum voor hun rekening, terwijl hun gemiddeld aandeel in de Brunssumse bevolking zeker belangrijk lager was. Ook de gemeente Heerlen zullen wij afzonderlijk beschouwen.

Tabel 38. Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in de gemeente Heerlen in jaargemiddelden en in % van het totaal aantal delinquenten

Periode	Totaal aantal delinq.	wa ar v an g e b o r e n i n :							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1906-1910	370	126	34,1	93	25,1	30	8,1	121	32,7
1911-1915	534	183	34,3	120	22,5	82	15,3	149	27,9
1916-1920	1279	382	29,9	337	26,3	257	20,1	303	23,7
1921-1925	547	91	16,6	149	27,3	130	23,8	177	32,3
1926-1930	714	133	18,6	191	26,8	166	23,3	224	31,3
1931-1935	714	130	18,2	191	26,8	148	20,7	245	34,3
Totaal	4158	1045	25,1	1081	26,0	813	19,5	1219	29,4

Te Heerlen deed zich derhalve hetzelfde verschijnsel voor als elders in de Mijnstreek, maar nog meer geprononceerd, omdat daar meer vreemdelingen verbleven. Bijna 30,0 % van de delinquenten van Heerlen gedurende de periode 1906-1935 waren buitenlanders en iets minder dan de helft - 48,9% - allochthonen. De criminaliteit van de Heerlense autochthone bevolking heeft bij lange niet de omvang van die der elders geboren en. Het aandeel van de buitenlanders lag er reeds hoog in de eerste periode, wat verklaarbaar is door het feit, dat Heerlen in deze periode reeds een mijnzetel (Oranje-Nassau I) had sinds 1899, terwijl het overige gebied, met uitzondering van Kerkrade, nog tot ontginning moest komen.

Een nauwkeuriger beeld van de criminaliteit der vreemdelingen zou men verkrijgen, als men naast de indeling

van de delinquenten naar geboorteplaats dezelfde indeling van de bevolking zou plaatsen, om beide met elkaar te vergelijken. Daardoor zou men naast het criminaliteitscijfer voor de gehele bevolking, ook dat voor de vreemdelingen afzonderlijk kunnen berekenen. Deze cijfers staan ons echter niet ter beschikking, behalve voor Kerkrade, Heerlen en Maastricht. Wij zullen ons derhalve tot deze gemeenten moeten beperken.

Vooreerst hebben wij voor de gemeente Heerlen de nationaliteit der inwoners kunnen nagaan voor de periode 1921 t/m 1929. In tabel 39 zijn zowel voor de Nederlanders als voor de buitenlanders de criminaliteitscijfers berekend.

Tabel 39. Vergelijking van de vervolgde criminaliteit van Nederlanders en buitenlanders voor gemeente Heerlen in criminaliteitscijfers volgens hun aandeel in de bevolking.

Jaar	Totale bevolking	Aantal delinquenten	Criminal. totale bevolking	Aantal Nederlanders	Aantal Nederl. delinq.	Crimin. cijfer	Aantal buitenlanders	Aantal buitenl. delinq.	Crimin. cijfer
1921	33.325	270	81,0	28.278	190	67,2	5.047	80	185,5
1922	34.012	226	66,4	28.823	149	51,7	5.189	77	148,4
1923	36.317	304	93,7	30.218	197	65,2	6.099	107	175,4
1924	38.318	335	87,4	31.268	222	71,0	7.050	113	160,3
1925	39.437	404	102,4	32.993	294	89,1	6.444	110	170,7
1926	40.719	379	93,1	33.219	273	82,2	7.500	106	141,3
1927	42.225	423	100,2	34.458	285	82,7	7.767	138	177,7
1928	43.462	411	94,6	35.379	281	79,4	8.085	130	160,8
1929	45.300	311	68,6	35.764	219	61,2	9.536	92	96,5

Uit deze tabel is af te leiden, dat het criminaliteitscijfer van de buitenlanders in al deze jaren belangrijk hoger ligt, dan dat van de Nederlanders. Het aandeel van de buitenlanders in de criminaliteit is met andere woorden veel hoger, dan waarop zij krachtens hun aandeel in de bevolking "recht" hadden.

Het is echter mogelijk deze vergelijking verder door te voeren. De volkstellingsgegevens van 1920 en 1930 verstrekken namelijk voor de drie genoemde gemeenten de gewenste inlichtingen omtrent de indeling van de inwoners naar geboorteplaats. Daardoor is het mogelijk het criminaliteitscijfer te berekenen: a) voor de totale be-

volking, b) voor hen die geboren waren in de gemeente waar het strafbare feit plaats had, c) voor hen die buiten deze gemeente maar in Limburg, d) voor hen die in een ander deel van Nederland en e) tenslotte voor hen, die in het buitenland waren geboren. Deze criminaliteitscijfers zijn weergegeven in tabel 40, terwijl de volledige gegevens hieromtrent zijn opgenomen in de bijlagen achter de tekst (tabel 40 a in de bijlagen).

Tabel 40. Criminaliteitscijfers van de delinquenten naar hun geboorteplaats voor Maastricht, Heerlen en Kerkrade in 1920 en 1930						
Criminaliteitscijfer van:	Maastricht		Heerlen		Kerkrade	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
a. totale bevolking	51,9	49,7	102,3	48,6	158,9	65,4
b. geboren in woonplaats	44,8	38,5	63,0	28,9	91,4	41,0
c. geboren elders in Limburg	61,3	63,4	35,0	27,7	50,5	21,8
d. in Nederland buiten Limb.	37,4	58,2	105,8	49,5	138,7	83,5
e. in buitenland	130,4	129,7	163,7	55,2	293,6	97,2

Het criminaliteitscijfer van de vreemdelingen ligt derhalve zeer hoog in vergelijking met de twee groepen b en c. Voor de buitenlanders is dit in alle drie gemeenten zeer duidelijk aanwijsbaar. Een merkwaardige tegenstelling komt echter aan het licht bij vergelijking van de criminaliteitscijfers van de in Nederland buiten Limburg geboren, te Maastricht aan de ene kant en Heerlen en Kerkrade aan de andere kant. Wellicht mogen wij hieruit concluderen, dat Maastricht en later ook Heerlen een heel ander soort personen uit het Noorden aantrok dan Kerkrade en vóór 1930 Heerlen. Wij wezen reeds op het opvallend gelijkblijvend procentueel aandeel in de criminaliteit van de elders in Limburg geboren. Uit het nauwkeuriger criminaliteitscijfer blijkt, dat dit voor hen in Maastricht zowel in 1920 als in 1930 hoger, in Heerlen en Kerkrade echter lager ligt dan dit cijfer van de in de woongemeente geboren.

Het criminaliteitscijfer van de buitenlanders ligt nog hoger, wanneer men zowel op het aantal vervolgte als niet-vervolgte zaken let. Uit onze andere gegevens blijkt, dat er naast 165 vervolgd - criminaliteitscijfer 293,6 - in 1920 te Kerkrade nog 1057 niet vervolgd waren. De verklaring hiervoor ligt in de vermelde

invasie van Duitsers in Zuid-Limburg rond 1920, waarmee een abnormaal hoog aantal strafbare feiten in de grensgebieden gepaard ging.

Illustratief is in dit verband de vraag van Henri Hermans in de Tweede Kamer aan Minister van IJsselsteyn: "Is het den Minister bekend, dat langs de grenzen van Zuid-Limburg een groot aantal winkels is opgericht, om dagelijks belangrijke hoeveelheden levensmiddelen aan Duitsers te verkopen en smokkelpartijen in de hand te werken"? De Minister antwoordde bevestigend en deelde mede, dat hiertegen op 23 juli en 25 augustus maatregelen waren genomen en dat in de tweede beschikking speciale maatregelen voor Kerkrade waren opgenomen (197).

Voor het beoordelen van de invloed van de vreemdelingen op de criminaliteit is het ook van belang na te gaan, welke soort van strafbare feiten zij vooral pleegden. In de tabellen 41, 42 en 43 wordt deze invloed nagegaan op het terrein van de agressieve, economische en sexuele criminaliteit. Om de lezer niet te vermoeien met een overdaad aan cijfermateriaal, comprimeren wij de 6 jaargroepen tot 3 en geven wij alleen de cijfers voor de groepen in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren en. De overige cijfers worden opgenomen in de paralleltabellen 41a, 42a en 43a in de bijlagen.

Jaargroep	1900 - 1910			1911 - 1920			1921 - 1935		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1	1560	279	17,9	2610	790	30,2	6715	3095	46,1
2	550	94	17,0	888	230	25,9	2432	915	37,6
3	470	27	5,8	599	56	9,3	1209	241	19,9
4	595	54	9,1	618	72	11,7	1667	294	17,6
5	879	119	13,3	855	112	13,1	1763	280	15,9
Totaal	4054	573	14,0	5570	1260	22,6	13786	4825	35,0

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

a = totaal aantal agressieve delinquenten; b = hiervan in Nederland buiten Limburg en in het buitenland geboren; c = b in % van a.

Tabel 42. Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren en in de vervolgde economische criminaliteit.

Jaargroep	1900 - 1910			1911 - 1920			1921 - 1935		
Gemeentegroep	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1	830	295	36,0	2957	1219	41,2	5293	2958	55,9
2	385	104	27,0	833	308	37,0	1562	770	49,3
3	213	31	14,5	401	66	16,4	584	202	34,6
4	662	79	11,9	1444	243	16,8	1631	365	22,4
5	583	98	16,8	895	173	19,3	1050	307	29,2
Totaal	2673	607	22,8	6530	2009	30,7	10120	4602	45,5

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

a = totaal aantal economische delinquenten; b = hiervan in Nederland buiten Limburg en in het buitenland geboren; c = b in % van a.

Wanneer men in deze tabellen de eerste gemeentegroep vergelijkt met het totaal, dan blijkt, dat de agressieve criminaliteit (tabel 41) in de grote mijngemeenten gedurende de eerste periode 38,2% uitmaakt, de tweede periode 46,8% en in de derde 49,1%, dus bijna de helft.

Ten aanzien van de economische criminaliteit hebben de grote mijngemeenten 30,8% in de eerste periode, 45,3% in de tweede en 52,3% in de derde periode van het totaal der Zuid-Limburgse economische criminaliteit. Duidelijk blijkt hieruit, hoezeer de groei van de criminaliteit in Zuid-Limburg geconcentreerd was in de grote mijngemeenten. Bovendien springt ook hier sterk naar voren het zeer grote toenemende aandeel van de vreemdelingen in deze beide delictsoorten. Deze cijfers demonstren bovendien, dat de invloed van de vreemdelingen vooral betrekking had op de economische criminaliteit.

Ten aanzien van de sexuele criminaliteit is het niet zo gemakkelijk het relatieve aandeel van de vreemdelingen vast te stellen, omdat wij hierbij niet zelden met kleine absolute cijfers te doen hebben. Wij geven daarom eerst deze absolute cijfers.

Tabel 43. Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren en in de vervolgte sexuele criminaliteit.

Jaargroep	1900 - 1910		1911 - 1920		1921 - 1935	
Gemeentegroep	a	b	a	b	a	b
1	17	6	157	73	651	354
2	8	3	45	15	187	85
3	5	3	17	3	83	27
4	81	16	98	10	212	41
5	41	4	106	15	126	33
Totaal	152	32	423	116	1259	540

1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek
4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.

a = totaal aantal sexuele delinquenten; b = hiervan in Nederland buiten Limburg en in het buitenland geboren.

Opvallend hierbij zijn in de eerste periode de cijfers voor Maastricht en overig Zuid-Limburg (groep 5), die beide zeer veel sexuele delinquenten hadden in vergelijking met andere gemeentegroepen. Voor Maastricht ligt dit, zoals wij reeds opmerkten, geheel in de lijn van de conclusie van Van Rooy omtrent de hogere sexuele criminaliteit in de stad in vergelijking met het platteland. Het hoger cijfer van overig Zuid-Limburg is minder goed te begrijpen, zeker als men bedenkt, dat noch Vaals, noch Valkenburg of Gulpen opvallend hoge cijfers hebben. Ook in de volgende perioden ligt de sexuele criminaliteit in deze vijfde groep zeer hoog, terwijl er het aandeel van de vreemdelingen relatief laag ligt. Wel valt op, dat het aandeel van de buiten deze gemeentegroep in Limburg geboren en in de gemeente geboren.

Ook te Maastricht is de toename van de sexuele delicten niet te verklaren met een beroep op de directe invloed der vreemdelingen.

Neemt men de drie eerste gemeentegroepen samen, de gehele Mijnstreek derhalve, dan bedraagt het percentage van de vreemde delinquenten 40,0% in 1900-1910, 39,0% in 1911-1920 en 50,6% in de laatste periode. Voor geheel Zuid-Limburg waren in de eerste periode 21,0%, in de tweede 26,8% en in de derde 42,1% van

de delinquenten inzake de sexuele criminaliteit vreemdelingen.

In de eerste gemeentegroep wordt het leeuwenaandeel van de sexuele criminaliteit geleverd door de gemeenten Heerlen en Kerkrade. Van de 157 delinquenten in de tweede periode namen Heerlen en Kerkrade er 123, van de 651 in de laatste periode 374 voor hun rekening. Gedurende deze laatste periode zijn ook reeds andere gemeenten op dit terrein actief, zoals Sittard en Brunssum. In deze periode kwam de sexuele criminaliteit te Brunssum voor 17,8 % op rekening van in Brunssum geboren. De overige delinquenten stamden voor 27,8 % uit Limburg buiten Brunssum en 54,4 % uit Nederland of uit het buitenland.

De sexuele criminaliteit van de buitenlanders komt voor het overgrote deel op rekening van de Duitsers: 50% in de eerste, 68% in de tweede en 77,5 % in de derde periode. Voor de groep der grote mijngemeenten waren deze cijfers nog enkele procenten hoger. Gedurende de laatste periode bijvoorbeeld haalden de Duitsers te Brunssum 89,3 %, te Hoensbroek 76,5 %, te Heerlen 77,5 % en in Kerkrade 81,8 % van de door buitenlanders gepleegde sexuele criminaliteit.

Hiermee is aangetoond, dat de immigratie inderdaad in belangrijke mate invloed heeft uitgeoefend op wat wij de criminaliteit in de veranderende Mijnstreek noemen. Wij laten in het midden hoe deze criminaliteit zich zou hebben ontwikkeld zonder de immigratie en of daarnaast wellicht andere factoren zijn, die voor de criminaliteit in de Mijnstreek van bijzondere betekenis zijn. Men kan deze en andere vragen terecht stellen, maar onze onderzoekingen geven daarop geen antwoord.

De mogelijkheden om de resultaten van ons onderzoek te vergelijken met onderzoekingen, die betrekking hebben op andere delen van Nederland of van andere landen zijn niet groot. Niet alleen wegens het verschil in uitgangspunt bij de verschillende onderzoekingen - bij ons de processen-verbaal en de vervolgde delinquenten, bij anderen de onherroepelijk veroordeelde delinquenten -, maar ook wegens het geringe aantal studies, die gewijd zijn aan de relatie immigratie-criminaliteit.

In Nederland heeft deze relatie slechts zelden onderwerp van positief onderzoek uitgemaakt en dan nog alleen met betrekking tot de stad Amsterdam. Deze onderzoekingen werden verricht door Van Den Brink en

Stachhouwer.

In het buitenland heeft Hacker het meest uitgebreide onderzoekswerk op dit terrein verricht. Deze auteur bestudeerde de criminaliteit van het Zwitserse kanton Zürich gedurende de periode 1885-1936, bij welke studie hij ook de invloed van de migratie betrok. Op grond van overvloedige statistische gegevens komt hij met betrekking tot de bevolking van het kanton Zürich tot de conclusie, dat in vergelijking met de in het kanton geboren bevolking de criminaliteit van de elders in Zwitserland geboren en die van de in het buitenland geboren nog hoger was. De "Heimatsangehörigkeit" speelde derhalve ook in Zürich ten aanzien van de criminaliteit een belangrijke rol (198). Ter verklaring stelt Hacker: "Der Einfluss der Einwanderung auf die sozialen Verhältnisse und auch auf die Kriminalität steht heute ausser Zweifel. Die Erfahrungen gehen dahin, dass die Auswanderung zumeist entlastend, hingegen die Einwanderung nachteilig auf die Kriminalität eines Landes wirken" (199). Hij denkt hierbij vooral aan migratie "von den dem ökonomischen Verfall nahe stehenden Elementen" (200). De resultaten van ons onderzoek stemmen duidelijk met deze conclusie overeen.

Van Den Brink bestudeerde voor de periode 1923-1927 de criminaliteit in Amsterdam, omvattende ruim 6700 delinquenten, onder wie bijna 1200 immigranten ouder dan 18 jaar. Bovendien betrok hij in zijn onderzoek de criminaliteit van de Amsterdammers naargelang zij een delict pleegden in of buiten Amsterdam. De auteur is van oordeel, dat er wat de in Amsterdam gepleegde criminaliteit betreft geen reden aanwezig is om aan te nemen, dat het relatief aandeel van de niet in Amsterdam geboren onherroepelijk veroordeelde delinquenten zou afwijken van hun aandeel in de bevolking (201). Van Bemmelen acht de gegevens van Van Den Brink echter te weinig omvattend om er reeds voldoende conclusies uit af te leiden (202).

Evenals Van Den Brink heeft ook Stachhouwer alleen de periode 1923-1927 tot onderwerp van studie genomen. Zijn conclusie, betrekking hebbend op ruim 1700 delinquenten-immigranten luidt als volgt: "In de jeugdige leeftijd, tot omstreeks 30 jaar, komen bij de autochthone Amsterdammers relatief meer (onherroepelijk veroordeelde R. D.) delinquenten voor dan bij de immigranten (d. i. niet in Amsterdam, doch elders in

Nederland en daarbuiten geboren en R. D.), terwijl op oudere leeftijd, en in toenemende mate, de immigranten relatief meer delinquenten opleveren dan de autochthonen. Bij de vrouwen treft men bij de immigranten van elke leeftijd, behoudens kinderen en ouden van dagen relatief meer delinquenten aan dan bij de autochthonen" (203).

Het onderzoek van Stachhouwer bevestigt (204) de conclusie van Hacker voor wat betreft de vrouwelijke immigranten en tevens ten aanzien van mannelijke immigranten van 30 jaar en ouder. De criminaliteit van beide groepen in Amsterdam ligt hoger dan die van de autochthone bevolking.

Ook volgens Van Bemmelen is het onderzoek betreffende de correlatie tussen geboorteplaats en criminaliteit in ons land door de beide genoemde studies, gezien hun beperkte opzet, nog slechts "een eindweegs verder gekomen" (205).

In zijn overzicht van de buitenlandse literatuur over ons onderwerp laat Stachhouwer zien, hoe ook Roesner (206) van mening is, dat personen van vreemde nationaliteit een relatief sterkere criminaliteit vertonen dan de burgers van de staat zelf en dat bij omvangrijke toevloed van economisch onzelfstandige individuen de criminaliteit van een land of provincie moet stijgen.

Amsterdam vormt hierop, volgens Stachhouwer, een uitzondering, aangezien daar gedurende de onderzochte periode de criminaliteit van de buitenlanders, in hun totaal bezien, relatief geringer was dan die van de Amsterdammers. Volgens dezelfde auteur is dit ook het geval in het meest belangrijke immigratiegebied ter wereld, de Verenigde Staten van Noord-Amerika (207). Joly stelde in 1899 voor Frankrijk vast, dat het aantal delinquenten relatief groter was bij immigranten uit naburige landen dan bij immigranten, uit verder gelegen landen afkomstig. Ter verklaring hiervan wijst hij op de ondernemingslust van de van ver komende immigrant, terwijl de luitaard, de vagebond, de man, die iets op zijn kerfstok heeft eerder over een nabije grens trekt (208). Ook in Amerika kwam het door Joly geconstateerde verschijnsel veelvuldig voor.

Uit een en ander blijkt, dat de relatie immigratie - criminaliteit zich niet overal op dezelfde wijze manifesteert. Dat de sociale afstand hierop van groter invloed is dan de geografische afstand mag als vaststaand wor-

den beschouwd. Overigens is het constateren van een relatief hoge criminaliteit bij migranten slechts het constateren van een feit en niet zonder meer een verklaring. Om deze te kunnen geven is statistisch onderzoek alleen niet voldoende.

HOOFDSTUK 6

De invloed van de immigratie op de huwelijksbeleving

Zoals reeds vermeld had het onderzoek naar de invloed van de immigratie op de huwelijksbeleving betrekking op twee aspecten, nl. de vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen uit de huwelijken, gesloten in Zuid-Limburg en geboren in de gemeente van de huwelijksluiting gedurende de periode 1896-1935 en de echtscheidingen. Wij zullen ieder aspect in een afzonderlijke paragraaf behandelen. Daarbij zal tot uiting komen, dat ook op deze punten het gedragspatroon in de Mijnstreek zich in belangrijke mate wijzigde en dat de immigratie hierop grote invloed heeft uitgeoefend.

De indeling van de periode in jaargroepen en van de gemeenten in 5 gemeentegroepen zal op dezelfde wijze als bij het criminaliteitsonderzoek worden toegepast met deze uitzondering, dat we een zesde gemeentegroep invoeren voor de stad Maastricht zonder Amby en Heer.

Par. 1

Immigratie en conceptie vóór het huwelijk.

Inleiding.

Van alle huwelijken werd nagegaan of daaruit gedurende het jaar van de huwelijksluiting en in het daaraankomende jaar een kind werd geboren in de gemeente, waarin het huwelijk was gesloten. Het was ondoenlijk na te gaan, of er uit de afzonderlijke huwelijken wellicht een kind werd geboren in een andere gemeente. Dan moesten wij immers het huwelijksregister van één gemeente vergelijken met de geboorteregisters niet alleen van de betrokkene gemeente, maar ook van alle overige gemeenten in Zuid-Limburg.

Op deze wijze kon van de 68.174 in Zuid-Limburg gedurende de periode 1896-1935 gesloten huwelijken in 29.839 gevallen of 43,7% de geboortedatum van de eerstgeborene worden vastgesteld.

In het vervolg zullen wij dit aanduiden met "huwelijken, waarvan eerste kind bekend", met andere woorden de huwelijken, waaruit in de gemeente van de huwelijksluiting binnen de aangegeven termijn een kind werd geboren.

De verdeling van dit algemene cijfer over de verschil-

lende gemeentegroepen wordt in de volgende tabel aangegeven.

Gemeentegroep	Aantal huwelijken	Waarvan kind bekend	3 in % van 2
1	2	3	4
1	21.740	9.881	45,4
2	9.554	3.814	39,9
3	6.889	3.132	45,4
4	16.491	7.976	48,4
5	13.500	5.036	37,3
Totaal	68.174	29.839	43,7
(6)	13.526	6.808	50,3)

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek.
3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Deze percentages geven onderling nogal belangrijke afwijkingen te zien. Om verschuivingen in de loop der periode aan te duiden, geven wij in de volgende tabel de percentages voor iedere jaargroep.

Gemeentegroep	1896-1900	1900-1905	1906-1910	1911-1915	1916-1920	1921-1925	1926-1930	1931-1935
1	51,3	55,0	56,4	52,9	48,9	45,0	42,7	38,1
2	41,7	43,9	45,6	46,4	42,8	40,0	37,1	32,6
3	47,2	44,5	49,5	47,5	49,3	44,9	43,9	39,9
4	60,2	58,1	55,3	48,8	47,7	45,1	42,0	42,1
5	41,3	43,8	38,1	37,4	37,4	35,2	35,9	30,1
6	62,7	62,1	60,4	57,2	51,0	46,1	41,9	42,9
Totaal	48,5	49,2	49,1	46,8	45,4	41,9	40,2	36,4

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

In alle gemeentegroepen (cfr. ook paralleltabel 45a in de bijlagen) is er derhalve na de periode 1911-1915 een

duidelijke voortschrijdende daling waar te nemen, die in de laatste jaargroep 1931-1935, behalve in Maastricht, opvallend groot is.

In deze jaargroep heeft de economische crisis met het vertrek van vele vreemdelingen zijn invloed doen gevoelen.

Opvallend is het verschil tussen de gemeentegroepen onderling. Een afdoende verklaring hiervoor kennen wij niet.

Ten aanzien van de afwijking tussen het aantal huwelijken in het algemeen en het aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, dient rekening te worden gehouden met de volgende factoren. Vooreerst is het niet uitgesloten, dat de eerstgeborene geboren werd na de door ons onderzochte tijdslimiet na het huwelijk.

Vervolgens worden de huwelijken in de regel gesloten in de woongemeente der vrouw, terwijl het echtpaar zich in vele gevallen vestigt in de woongemeente van de man. Vooral in kleinere en agrarische gemeenten komt dit relatief veelvuldig voor.

Ook moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid van verhuizing vóór de geboorte van het eerste kind.

Verder heeft ook de geboorte van het kind in een andere dan de woongemeente der ouders (bijvoorbeeld in een elders gelegen ziekenhuis of kraamkliniek) tot gevolg, dat de geboorte niet wordt vermeld in het geboorteregister (wel in het bevolkings-) register van de woongemeente.

Tenslotte kan hierbij steriliteit van de vrouw of opzettelijke kinderbeperking een rol spelen. De weergegeven gegevens bieden echter geen basis voor enige conclusie hieromtrent.

Maastricht heeft in vergelijking met de andere groepen een hoog percentage. Wellicht mag dit worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat er ten aanzien van keuze van een huwelijkspartner in deze grote gemeente met de later door haar geannexeerde gemeenten, alsmede met Amby en Heer meer mogelijkheden waren dan elders in Zuid-Limburg. Indien dit zo is, dan is het hogere Maastrichtse percentage huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, begrijpelijk. Duidelijk wijst in deze richting het verschillende percentage in groep 4 en 6.

Uit dit alles blijkt, dat wij voor meer dan de helft van de huwelijken niet de geboortedatum van de eerstgeborene konden vaststellen. Desondanks zijn wij van oordeel, dat ons onderzoek een zeer royale steekproef vormt, die mede door zijn geografische en temporele spreiding een verantwoord beeld kan verschaffen van het verschijnsel van de conceptie vóór het huwelijk. Als norm voor conceptie vóór het huwelijk namen wij, op advies van medici, als uitgangspunt het geboren worden binnen 7 volle maanden na het huwelijk. Zonder twijfel zullen er kinderen worden geboren na de zevende maand, die tóch vóór het huwelijk geconcipeerd werden. Ook zullen er kinderen binnen 7 maanden na het huwelijk worden geboren, die niet vóór het huwelijk geconcipeerd werden, maar de door ons geraadpleegde medici noemden dit betrekkelijk uitzonderlijk. Wij nemen aan, dat de laatste groep in ieder geval niet groter in aantal is dan de eerste, zodat wij beide groepen verantwoord buiten beschouwing kunnen laten. Evenmin hebben wij rekening gehouden met de natuurlijke en erkende voorkinderen en wel omwille van de onzekerheid van het vaderschap. Wel zullen wij cijfers geven omtrent het aantal natuurlijke kinderen, doch deze niet in verband brengen met de immigratie. Wij beperken ons met andere woorden tot de tijdens het huwelijk binnen 7 volle maanden in de gemeente van de huwelijksluiting ter wereld gekomen eerstgeborenen en bieden daarmee o.i. een veilige grondslag voor het vormen van een oordeel over de relatie immigratie - conceptie vóór het huwelijk en over de verandering in het gedragsspatroon in deze. Buiten ons onderzoek vielen derhalve, zoals reeds vermeld, de huwelijken, waarvan de partners binnen 7 maanden na hun huwelijk naar een andere gemeente verhuisden. Het is niet aannemelijk, dat bij deze groep de conceptie vóór het huwelijk belangrijk hoger of lager zou zijn dan bij de overigen, zodat in dit opzicht de waarde van onze steekproef niet wordt aangetaast.

Het was ons niet mogelijk ook het kerkelijk huwelijk in ons onderzoek te betrekken, zodat wij ons uitsluitend baseren op het burgerlijk huwelijk.

Dit lijkt ons echter voor de periode 1896-1935 geen bezwaar, omdat in deze periode het kerkelijk huwelijk bijna zonder uitzondering vrijwel onmiddellijk op het burgerlijk huwelijk volgde.

Het zal tenslotte duidelijk zijn, dat wij met het vaststellen van het aantal zevenmaandskinderen niet de omvang van het voorechtelijk geslachtsverkeer hebben vastgesteld. Terecht zou men zelfs de vraag kunnen stellen of de verzamelde gegevens omtrent de conceptie vóór het huwelijk wel voldoende waarde hebben als steekproef om de relatie immigratie - conceptie vóór het huwelijk vast te stellen. Wij beschikken immers over geen enkel betrouwbaar gegeven omtrent de omvang van de toepassing van periodieke onthouding en van voorbehoedmiddelen en abortus. Wel staat vast, dat zeker vanaf de eerste wereldoorlog anticonceptieve middelen bereikbaar waren, zeker in Maastricht en in enkele grote gemeenten van de Oude Mijnstreek. Een afdoend en statistisch bevredigend antwoord is op deze vraag niet te geven. Van de andere kant echter is de constateerbare conceptie vóór het huwelijk in voldoende ruime mate vastgesteld en zijn de afwijkingpercentages van de allochthone bevolking tegenover de autochthone zeer duidelijk. Op grond hiervan menen wij, dat door de genoemde onzekerheden het beeld niet vertekend is.

Om de evolutie van het verschijnsel van de conceptie vóór het huwelijk aan te duiden stelden wij eerst de absolute cijfers vast. Wanneer men deze alleen beschouwt, is er een zeer duidelijke groei aanwijsbaar. De eerste gemeentegroep telde in de jaargroep 1896-1900 slechts 112 vóór het huwelijk geconcipeerde kinderen, in de vijfde niet minder dan 745. Deze absolute groei is waar te nemen in alle gemeentegroepen met uitzondering van de kleine gemeenten in de laatste gemeentegroep. In deze is er wel een stijging tot en met 1920, maar daarna ook weer een daling, zodat een vergelijk van de eerste met de laatste jaargroep een duidelijke daling laat zien. Sprekend komt deze ontwikkeling ook tot uiting in de volgende tabel, waarin de absolute cijfers zijn omgerekend tot index-cijfers.

Tabel 46. Het aantal vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen in indexcijfers per jaar- en per gemeentegroep.

Gemeente- groep	1896- 1900	1901- 1905	1906- 1910	1911- 1915	1916- 1920	1921- 1925	1926- 1930	1931- 1935
1	100	122,3	171,4	260,7	445,5	592,9	686,6	665,2
2	100	105,6	211,1	266,7	416,7	500,0	527,8	500,0
3	100	108,7	129,3	146,7	212,0	209,8	246,7	246,7
4	100	104,0	101,4	97,0	124,9	132,7	113,8	121,4
5	100	115,7	125,7	128,6	138,6	105,0	100,7	72,9
6	100	98,8	94,2	90,2	116,2	141,5	118,3	128,7

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Volgens deze index-cijfers is de toename zéér groot geweest. In vergelijking met de jaargroep 1896-1900 was het aantal vóór het huwelijk verwekte kinderen gedurende de laatste periode in gemeentegroep 1 ruim $6\frac{1}{2}$ maal zo groot, in de tweede groep 5 maal zo groot. Het zou echter onjuist zijn, hieraan veel gewicht te hechten. Immers zowel de absolute als de index-cijfers houden alleen rekening met het verschijnsel als zodanig zonder verband met andere factoren. Hierdoor wordt het verschijnsel op onverantwoorde wijze geïsoleerd. Deze cijfers zullen verstaan moeten worden in verband met bijv. de omstandigheid, dat ook het aantal huwelijken sterk toenam. Drukken wij ook dit gegeven uit in index-cijfers en plaatsen wij deze naast het index-cijfer van het aantal vóór het huwelijk verwekte kinderen, dan blijkt uit een vergelijking van beide, dat het aantal huwelijken minder snel steeg dan het aantal huwelijken, met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind. Toch zegt ons ook deze vergelijking slechts weinig, omdat het vergelijkingspunt niet zuiver is. Wij kennen immers slechts van een gedeelte der huwelijken de geboortedatum van het eerste kind. Plaatsen wij het aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind naast het totaal aantal huwelijken, dan doen wij alsof wij de geboortedatum kennen van de eerstgeborene van alle huwelijken. Dit is echter niet het geval. In feite viel immers ruim de helft van de huwelijken in Zuid-Limburg buiten ons onderzoek, welk gedeelte bovendien voortdurend stijgende was. Konden wij gedurende de periode 1896-1900 nog van 48,5 % de geboortedatum van het eerste kind

vaststellen, in de periode 1926-1930 was dit percentage iets meer dan 40 en in de laatste jaargroep zelfs nog maar 36,4 % (tabel 45).

Het is dus noodzakelijk, het index-cijfer van de vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen te plaatsen naast dat van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is. De beide index-cijfers drukken dan de ontwikkeling uit van de beide verschijnselen. Om de onderlinge relatie van deze dubbele ontwikkeling vast te stellen, kan men de afwijking of het saldo berekenen van het index-cijfer van de vóór het huwelijk verwekte eerstgeborenen en dat voor de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is. Dit cijfer drukt derhalve uit het verschil in de ontwikkeling van beide verschijnselen. Hierdoor is het mogelijk door het bestuderen van telkens een reeks cijfers de ontwikkeling van de conceptie vóór het huwelijk na te gaan.

Tabel 47. De afwijkingen in de ontwikkeling van het aantal huwelijken, waarvan de eerstgeborene werd verwekt vóór het huwelijk, ten opzichte van alle huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is (1896-1900 = 100)

Gemeentegroep	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1915	1916-1920	1921-1925	1926-1930	1931-1935
1	0	- 3,4	+ 10,3	+ 70,7	+ 139,5	+ 217,2	+ 266,0	+ 241,6
2	0	+ 9,3	+ 25,9	+ 35,7	+ 98,9	+ 118,2	+ 141,9	+ 142,9
3	0	+ 13,6	+ 12,1	+ 56,1	+ 66,7	+ 59,5	+ 102,8	+ 83,0
4	0	- 4,9	- 4,0	+ 2,7	- 7,0	- 7,4	- 15,6	- 11,2
5	0	- 4,4	+ 13,4	+ 16,3	+ 3,7	- 6,3	+ 1,2	- 9,9
6	0	- 7,0	- 9,0	- 2,6	- 11,1	- 17,1	- 26,6	- 21,2

De tekens + en - met de erachter geplaatste cijfers geven aan of en in welke mate het indexcijfer van de huwelijken, waarvan de eerstgeborene verwekt werd vóór het huwelijk hoger, resp. lager ligt dan het indexcijfer van het totaal aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is.

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Opmerkelijk is hierbij, dat de 3 groepen van de Mijnstreekgemeenten een belangrijk hoger index-cijfer hebben voor de huwelijken met een vóór het huwelijk geboren kind, dan dat van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van de eerstgeborene bekend is, terwijl in de groepen 4 en 6 het tegenovergestelde en dit in groep 5 afwisselend voorkomt. (Cfr. paralleltabel 47a in de bij-

lage). Het verschijnsel van de conceptie vóór het huwelijk (cfr. index-cijfers van tabel 46) bleek overall een stijgende tendens te vertonen. Vergeleken evenwel met het stijgend aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is (tabel 47), blijkt, dat de stijging minder snel is dan tabel 46 deed vermoeden en bovendien, dat Zuid-Limburg, nog duidelijker dan in tabel 46, uiteenvalt in twee duidelijk afwijkende groepen. Ligt er wellicht een verklaring in de cijfers zelf voor de stijging in de Mijnstreek en de daling in de rest van Zuid-Limburg? Dat is inderdaad het geval. Het blijkt reeds wanneer men de absolute cijfers in de beginperiode 1896-1900, de basisperiode voor het indexcijfer, beziet. De eerste gemeentegroep telt nl. in deze periode 112, de tweede groep 56, de derde groep 54, de vierde 370, de vijfde 140 en tenslotte de laatste groep, de stad Maastricht, 328 vóór het huwelijk verwekte kinderen. (Tabel 48a in bijlage). De hierdoor gewekte indruk, dat nl. Maastricht in het begin een relatief zeer hoog cijfer had, wordt bevestigd als dit absolute aantal wordt uitgedrukt in procenten van het aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is. Dit is in tabel 48 berekend.

Tabel 48. De vóór het huwelijk geconcipieerde eerstgeborenen in % van het aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, per jaar- en per gemeentegroep									
Gemeentegroep	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1915	1916-1920	1921-1925	1926-1930	1931-1935	1896-1935
1	23,9	23,2	25,4	31,6	34,8	37,6	39,0	37,3	34,5
2	17,8	19,6	21,4	22,7	28,2	28,7	30,4	30,9	26,2
3	17,5	19,9	19,2	26,5	25,0	24,9	30,5	36,9	24,3
4	43,7	41,8	42,0	45,0	41,4	41,4	38,5	40,0	41,5
5	24,3	23,4	27,2	27,8	25,0	22,9	24,6	21,3	24,7
6	47,3	44,2	43,2	46,0	43,2	42,2	38,6	40,6	42,8

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Over de gehele periode en voor het gehele studiegebied is er in 32,6 % van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, de eerstgeborene verwekt vóór het huwelijk. De keuze van de basis-jaargroep blijkt inderdaad belangrijke invloed gehad te hebben op de cijfers voor Maastricht. Deze stad vertoonde reeds in de eerste periode een relatief zeer hoog

percentage huwelijken, waarin het eerste kind geboren werd binnen 7 maanden na het huwelijk, met andere woorden vóór het huwelijk geconcipieerd was. Litjens (209) drukt in zijn bespreking van het voorechtelijk geslachtsverkeer bij de onmaatschappelijke gezinnen te Maastricht, als zijn bevinding uit, dat bij deze bevolkingsgroep in het algemeen het huwelijk eerst plaatsvindt wanneer het meisje in verwachting is. Toch is dit gegeven, dat door Litjens ook niet in zijn historische evolutie kan worden nagegaan, niet voldoende om er conclusies aan te verbinden, geldend voor de gehele Maastrichtse bevolking. Ook de recente studie van Maenen geeft hieromtrent geen uitsluitel, al krijgt men uit zijn gegevens de indruk, dat de conceptie vóór het huwelijk gedurende het laatste kwartaal der vorige eeuw, speciaal onder de arbeidersbevolking, veelvuldig voorkwam (210). Bovenstaande gegevens demonstren echter, dat Maastricht op dit punt in de beginperiode belangrijk uitstak boven de andere gemeentegroepen en deze plaats practisch gedurende de gehele periode handhaafde. Een vergelijking zal dit nog duidelijker doen uitkomen. Wij plaatsen daartoe enkele gegevens naast elkaar, welke betrekking hebben op gemeentegroep 1 (de zes grote mijngemeenten) en op Maastricht, resp. in- en exclusief de randgemeenten Amby en Heer, over de periode 1896-1935.

	Maastricht incl. Amby en Heer	Maastricht zonder Am- by en Heer	De 6 grote mijngem. samen
1) Aantal huwelijken	16.491	13.526	21.740
2) Aantal huwelijken, waarvan de geboor- tedatum van het 1. kind bekend is	7.976	6.808	9.881
3) Huwelijken met een kind binnen 7 maan- den	3.312	2.912	3.410

Deze vergelijking doet zien, dat Maastricht minder huwelijken telde dan gemeentegroep 1, dat ook het absolute cijfer voor de huwelijken waarvan de geboortedatum van het eerste kind kon worden vastgesteld, lager is en dat desondanks het aantal vóór het huwelijk verwekte kinderen dat van de zes grote mijngemeenten zeer dicht nadert. Wanneer gemeentegroep 1 eenzelfde verhouding

zou gehad hebben tussen 2 en 3 als Maastricht zonder Amby en Heer, dan zou men door een berekening ($6808 : 9881 = 2912 : a$ of $6808 a = 9881 \times 2912 = 28.773.472$; $a = 28.773.472 : 6808 = 4226$) tot de conclusie komen, dat gemeentegroep 1 dan geen 3410 maar 4226 huwelijken met een binnen 7 maanden geboren eerstgeborene zou gehad hebben. Met andere woorden: het feitelijke verschil tussen Maastricht en gemeentegroep 1 op dit punt, namelijk 498, zou niet minder dan 1314 bedragen. Geheel anders ligt de situatie in de vijfde gemeentegroep. Het beginpercentage ligt hier in de begin-jaargroep iets hoger dan in de Mijnstreek (groep 1, 2 en 3), maar handhaaft zich in de volgende jaargroepen met enige schommelingen ongeveer op het aanvangsniveau. De derde gemeentegroep, zijnde het platteland van de Nieuwe Mijnstreek, heeft aanvankelijk het laagste percentage en geeft daarna een ontwikkeling te zien, die meer overeenkomt met groep 5 dan met het oude mijng gebied. De sterkste groei vertoont de Mijnstreek en daarbij valt vooral de eerste gemeentegroep op. Een nader onderzoek van deze afzonderlijke grote mijngemeenten is daarom zinvol. Beschouwen wij deze gemeenten zowel afzonderlijk als gezamenlijk over de gehele periode, dan krijgen wij het volgende beeld:

Tabel 49. Het aantal huwelijken met eerste kind binnen 7 maanden na het huwelijk in % van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, voor de 6 grote mijngemeenten 1896-1935.

Gemeente	Aantal huwelijken waarvan geboortedatum eerste kind bekend.	Aantal huwelijken met eerstgeborene binnen 7 maanden.	
		absoluut	in % van 2
1	2	3	4
Brunssum	740	267	36,1
Heerlen	3089	1133	36,7
Hoensbroek	756	322	42,6
Kerkrade	3466	1122	32,4
Gelseen	644	165	25,6
Sittard	1186	401	33,8
Totaal	9881	3410	34,5

Als geheel ligt derhalve het percentage huwelijken, waarvan het eerste kind verwekt werd vóór het huwelijk boven

het algemeen gemiddelde van geheel Zuid-Limburg (32,6%). Het percentage van de afzonderlijke gemeenten wijkt echter sterk van elkaar af (cfr. tabel 49a in de bijlage). Dit ligt overigens voor de hand, gezien het verschil in ontwikkeling van deze gemeenten. Dat deze ontwikkeling ook tot uiting komt op ons punt van onderzoek, blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 50. Het aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerde eerstgeborene in % van de huwelijken, waarvan eerste kind bekend is, in de zes grote mijngemeenten en in jaargroepen.								
Gemeente	1896- 1900	1901- 1905	1906- 1910	1911- 1915	1916- 1920	1921- 1925	1926- 1930	1931 1935
Brunssum	--	--	--	--	29,1	43,6	40,8	35,9
Heerlen	25,9	28,2	35,9	37,1	38,6	36,4	38,7	36,3
Hoensbroek	--	--	--	--	38,4	48,4	43,5	47,6
Kerkrade	20,3	19,3	22,3	34,7	32,8	37,1	39,4	34,4
Geleen	--	--	--	--	24,4	30,3	30,4	39,1
Sittard	31,0	32,2	19,5	36,5	35,3	38,1	38,1	36,8

Voor de eerste vier jaargroepen is geen percentage vermeld voor de gemeenten Brunssum, Hoensbroek en Geleen. Wij lieten dit achterwege, omdat het absolute cijfer voor de verschillende jaargroepen in deze gemeenten (cfr. tabel 50a) te gering was. Deze omstandigheid alleen wijst reeds op een afwijkende ontwikkeling in het algemeen van deze gemeenten, wat bevestigd wordt als men in tabel 50a de absolute cijfers bekijkt, bijvoorbeeld omtrent het aantal huwelijken.

Het meest opvallend in tabel 50 zijn de hoge percentages van de gemeente Hoensbroek. Evenals Brunssum en Geleen kent Hoensbroek tot 1916 nauwelijks het verschijnsel van huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden. Vanaf 1916 neemt het echter de hoogste plaats in. Daarna volgt Brunssum, terwijl Geleen tijdens de laatste jaargroep op Hoensbroek na de hoogste plaats inneemt. Dit mag wellicht hiermee in verband worden gebracht, dat Brunssum, Hoensbroek en vooral Geleen eerst later mijnindustrie-gemeenten werden, maar zich toen zeer snel ontwikkelden.

Duidelijk komt dit tot uiting als men de gegevens van tabel 50 in index-cijfers uitdrukt, maar daarbij niet de begin-periode 1896-1900 maar de jaargroep 1911-1915

als basis neemt. De resultaten van deze berekening worden weergegeven in tabel 50b. Het samengaan van de evolutie op sociaal-economisch terrein met het verschijnsel van de conceptie vóór het huwelijk is bij deze gemeenten wel zeer opvallend.

Wanneer men Sittard vergelijkt met de overige grote mijngemeenten, dan is het aanvangspercentage verrassend hoog te noemen, terwijl in de volgende jaargroepen slechts een geringe stijging optreedt. Waarschijnlijk hangt dit samen met de betrekkelijke stabiliteit van dit marktstadje, dat zijn uitgroei tot de huidige allure eerst na de jongste wereldoorlog zag tot stand komen.

Voordat wij overgaan tot het behandelen van ons eigenlijk probleem, nl. het verband van de conceptie vóór het huwelijk met de immigratie, zullen wij eerst nog enkele aspecten, die met het bovenstaande samenhangen, bespreken, nl. de leeftijd van de huwendes en de ontwikkeling van het verschijnsel van de natuurlijke, dus buiten het huwelijk geboren, kinderen. Wij beginnen met dit laatste, maar beperken ons hierbij tot de absolute cijfers en tot de grote mijngemeenten.

Tabel 51. Het aantal natuurlijke kinderen in de 6 grote mijngemeenten per jaar- en per gemeentegroep in absolute cijfers.

Jaargroep	Heerlen	Hoensbroek	Kerkrade	Brunssum	Geleen	Sittard
1896-1900	18	-	19	2	3	30
1901-1905	24	3	24	2	2	20
1906-1910	35	4	44	2	5	22
1911-1915	104	10	50	3	5	25
1916-1920	169	22	90	32	5	39
1921-1925	169	33	80	33	11	30
1926-1930	156	26	95	34	19	23
1931-1935	121	25	71	38	22	28

Er blijkt derhalve een beduidende toename op dit punt geweest te zijn. Ook hier valt op, dat Sittard met een hoog cijfer begon, dat zich in de loop der jaren handhaafde en dat Hoensbroek, Brunssum en Geleen tot 1916 zeer lage cijfers noteerden. Uit tabel 51a in de bijlagen blijkt, dat Maastricht evenals inzake de conceptie vóór het huwelijk ook wat het aantal natuurlijke kinderen betreft hoge begincijfers had, die tot 1925 ongeveer gelijk bleven, maar daarna belangrijk daalden.

Zoals gezegd blijft dit verschijnsel in het volgende buiten beschouwing, omdat het vóór het aangeven van de

invloed van de immigratie teveel onzekerheden bevat. Een bespreking van het verschijnsel als zodanig geeft Starmans in zijn belangwekkende studie over de verloskunde en kindersterfte in Limburg (211).

In de door ons onderzochte registers van huwelijken en geboorten troffen wij ook notities aan omtrent de leeftijd. Wij beperken ons hierbij tot de leeftijd van de vrouw bij het sluiten van het huwelijk, waaruit binnen 7 maanden een kind werd geboren. Wij onderscheiden hierbij drie leeftijdsgroepen, nl. beneden 20 jaar, van 20 tot 30 jaar en 31 jaar en ouder. De absolute aantallen moeders, verdeeld over deze drie leeftijdsgroepen, drukken wij uit in percentages van het totaal aantal moeders.

Gemeentegroep	tot en met 19 jaar		20 t/m 30 jaar		31 jaar en ouder		Totaal
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
1	1053	30,9	2199	64,5	158	4,6	3410
2	250	25,0	678	67,7	73	7,3	1001
3	124	16,3	588	77,4	48	6,3	760
4	768	23,2	2373	71,7	171	5,2	3312
5	187	15,1	948	76,3	107	8,6	1242
6	695	23,9	2063	70,8	154	5,3	2912

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Uit onze overige gegevens blijkt, dat Maastricht het hoogste getal vaders jonger dan 20 jaar noteert, nl. 8,2%, gevolgd door de eerste gemeentegroep met 4,6%.

Ten aanzien van de moeders beneden 20 jaar ziet men het omgekeerde beeld. Deze percentages liggende Maastricht lager dan in de zes grote mijngemeenten. Het aandeel van deze moeders ligt trouwens in alle groepen zeer hoog. Zelfs de landelijke gemeentegroepen 2, 3 en 5 geven nog resp. 25, 16,3 en 15,1%, terwijl dat van de vaders hier slechts ongeveer 2% bereikt.

Omdat de percentages ten aanzien van de jonge moeders beneden 20 jaar zulk een duidelijke taal spreken, zullen wij dit aspect in zijn historische ontwikkeling nagaan.

Tabel 53. Het aantal moeders beneden de leeftijd van 20 jaar met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind in absolute cijfers en in % van het totaal aantal moeders met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, per jaar- en per gemeentegroep.

Gemeente- groep	1896-1900		1901-1905		1906-1910		1911-1915		1916-1920		1921-1925		1926-1930		1931-1935	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	19	16,9	22	16,1	47	24,5	74	25,0	120	24,0	252	38,0	257	33,4	263	35,3
2	4	7,1	3	5,2	16	18,6	27	28,7	37	24,5	54	30,9	54	28,1	55	29,1
3	2	3,7	4	6,6	7	9,9	8	9,0	17	14,3	18	16,7	35	26,9	33	25,8
4	84	22,7	83	21,6	70	18,7	79	22,0	95	20,6	113	23,0	119	28,3	125	27,8
5	21	15,0	18	11,1	22	12,5	28	15,6	19	9,8	23	15,7	31	22,0	25	24,5
6	76	23,2	74	22,8	61	19,7	66	22,3	81	21,3	106	23,8	113	29,1	118	28,0

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Kleine Mijnstreek. 4 = Maastricht, Anby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht euster Anby en Heer.

De gegevens van deze tabel geven aanleiding om de conclusie bij tabel 52 te nuanceren. Er blijkt nl. uit, dat in de twee eerste jaargroepen de stad Maastricht een relatief zeer hoog percentage van moeders, met een kind binnen 7 maanden, telde jonger dan 20 jaar bij het huwelijk. In de derde jaargroep komt daarin verandering. Van dan af wordt Maastricht op dit punt in belangrijke mate overtroffen door de zes grote mijn gemeenten en ook door gemeentegroep 2. Dit is niet het gevolg van een daling in Maastricht. In de laatste jaargroep is er zelfs een duidelijke stijging. In het totaal aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is, bedroeg gedurende de gehele periode het aantal moeders beneden 20 jaar 13%. Bij de huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden bedroeg dit percentage niet minder dan 23,4%. Berekent men het aandeel van deze moeders beneden 21 jaar, dan bedraagt het niet minder dan 40%. Hoe sterk dit cijfer afwijkt, blijkt als men het aantal huwende vrouwen beneden 21 jaar in % van het totaal aantal huwende vrouwen voor het gehele land plaatst naast het gegeven cijfer. Voor 1890 tot 1899 bedroeg dit percentage in het gehele land 12,61; 13,21 voor 1900-1909 en 14,24 voor 1910-1919 (212).

De huwelijksleeftijd van de moeders met een kind binnen 7 maanden week derhalve belangrijk af van die van de andere moeders.

Wellicht mogen wij hieruit afleiden, dat de jeugdige leeftijd van de vrouw bij het huwelijk een niet onbeduidende rol heeft gespeeld ten aanzien van het onderzochte verschijnsel.

Resumerend kan worden gezegd, dat vooral in de Mijnstreek de conceptie vóór het huwelijk in de loop der studieperiode zeer snel is toegenomen. Uit het feit, dat

dit daar gedurende de eerste jaargroepen slechts betrekkelijk zelden plaats vond, mogen wij afleiden, dat vóórrechtelijk geslachtsverkeer een afwijking vormde van het algemene gedragspatroon. Het snelle toenemen ervan, alsmede de daling van de huwelijksleeftijd der vrouw betekenden een steeds breder om zich heengrijpende afwijking van dat gedragspatroon. Men zou zelfs gezien de omvang van het verschijnsel, de vraag kunnen stellen, of het ene gedragspatroon niet het andere ging vervangen. Of hadden wij te doen met twee gedragspatronen naast elkaar? De bestudering van de relatie immigratie-conceptie vóór het huwelijk, kan wellicht hulp bieden bij het zoeken naar een antwoord op deze vragen.

Immigratie en conceptie vóór het huwelijk.

Als statistische norm voor het meten van de invloed van de immigratie op het beschreven verschijnsel van de conceptie vóór het huwelijk gebruiken wij evenals in het criminaliteitsonderzoek de geboorteplaats. Nu kan men in dit geval uitgaan van het feit, dat het huwelijk gesloten wordt tussen twee personen en dan van deze twee afzonderlijk de geboorteplaats nagaan. Wij hebben dit voor ons gehele studiegebied gedaan, maar kwamen achteraf tot de conclusie, dat de invloed van de immigratie beter uitgedrukt wordt door uit te gaan van het huwelijk als eenheid. In het ene geval zijn dus de twee gehuwde personen de teleenheden, in het tweede geval is het gehuwde paar de teleenheid. Wij hebben daarom onze gegevens ook op de laatste wijze bewerkt. Toch blijkt het verschil in de beide cijferreeksen niet bijzonder groot. Wij zullen, waar dit nuttig schijnt, beide weergeven. Wanneer wij de afzonderlijke gehuwde personen bedoelen, zullen wij in het vervolg de term gehuwden gebruiken, in het andere geval spreken wij van de oudersparen.

Tabel 54 biedt ons een eerste gegeven omtrent de geboorteplaats der ouders voor de gehele streek en voor de gehele periode.

Tabel 54. De gehuwden met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind, gesplitst naar hun geboortestreek in % van het totaal.

Gemeentegroep	G e b o r e n i n :				Totaal
	Gemeente	Limburg	Nederland	Buitenland	vreemdelingen
1	32,6	18,3	16,3	32,8	49,1
2	40,8	25,9	7,4	25,9	33,3
3	63,6	23,0	2,9	10,5	13,4
4	77,8	13,4	3,0	5,9	8,9
5	55,7	29,4	2,3	12,6	15,9
6	80,8	10,5	3,1	5,5	8,6

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Ten overvloede wellicht zij hier nog herhaald, dat wij ook hier onder de hoofden: Gemeente, Limburg enz. verstaan: resp. geboren in de gemeente, waarin het huwelijk werd gesloten, in overig Limburg, in Nederland buiten Limburg en in het buitenland.

Reeds een oppervlakkige beschouwing van tabel 54 doet opmerken, dat het aantal gehuwden, geboren in de gemeente van de huwelijksluiting zeer hoog ligt in Maastricht. Voor Maastricht inclusief Amby en Heer bedraagt hun percentage 77,8 en voor Maastricht zonder deze randgemeenten zelfs 80,8, terwijl daartegenover het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en in het buitenland geboren opvallend laag is. Het is van belang, dit vast te stellen, omdat juist in Maastricht het aantal vóór het huwelijk geconcipeerde kinderen procentueel het hoogste was van alle gemeentegroepen (tabel 48). Thans blijkt uit tabel 54, dat de overgrote meerderheid van de gehuwden in de huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden, geboren is in Maastricht zelf.

Op Maastricht volgen resp. de plattelandsgroepen 3,5 en 2 met de hoogste percentages aan gehuwden geboren in de gemeente zelf, resp. 63,6; 55,7 en 40,8. Deze liggen echter aanzienlijk beneden dat van Maastricht, terwijl bovendien de omvang van het onderzochte verschijnsel in deze gemeenten belangrijk geringer was (cfr. tabel 48 en 48a). Zij noteerden immers de laagste percentages van vóór het huwelijk verwekte kinderen.

Tenslotte blijkt, dat gemeentegroep 1 een zeer uitzonderlijke groep vormt. Niet minder dan bijna 50 % van

de bij deze huwelijken betrokken gehuwden waren vreemdelingen (Nederlanders en buitenlanders). De stijging van de conceptie vóór het huwelijk was voor een groot deel door hen veroorzaakt. Wij maakten geen onderscheid tussen man of vrouw, maar namen als werknorm de vraag, of een van de beide echtgenoten geboren was in de gemeente van de huwelijksluiting, elders in Limburg, in de rest van Nederland of in het buitenland, en op dezelfde wijze werd nagegaan, waar de andere huwelijkspartner geboren was. Desondanks ligt dit percentage (tabel 48) niet onbeduidend beneden dat van Maastricht, zowel voor de gehele periode als voor de afzonderlijke jaargroepen.

In tabel 55 wordt de samenstelling van de huwelijken naar de geboorteplaats der ouderparen onderzocht. Hierdoor kan een antwoord worden gegeven op de vraag naar de homogeniteit van de huwelijken, wat de herkomst betreft, die door Saal (213) een voorwaarde werd genoemd voor het samenbundelen van de verledens der partners. Uit de hoofden van deze tabel blijkt, dat wij ons tot een aantal van de mogelijke combinaties beperkt hebben, die echter een voldoende inzicht bieden in de homogeniteit der huwelijken inzake de herkomst van de ouders in de verschillende gemeentegroepen.

Tabel 55. Het aantal huwelijken in Zuid-Limburg met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaats van de ouderparen, uitgedrukt in % van het totaal aantal van deze huwelijken gedurende de periode 1896-1935 per gemeentegroep.							
Gemeentegroep	Gem. x Gem.	Limb. x Limb.	Limb. x Ned.	Ned. x Ned.	Limb. x Buitenl.	Ned. x Buitenl.	Buitenl. x Buitenl.
1	16,7	18,2	9,1	7,1	23,6	9,0	16,4
2	17,9	32,5	6,7	2,4	22,9	4,8	13,0
3	41,3	35,0	4,0	0,5	16,8	0,9	1,5
4	66,6	18,7	3,7	0,5	9,1	0,6	0,8
5	34,1	42,1	3,3	0,3	17,2	0,4	2,6
6	70,8	15,0	3,7	0,4	8,6	0,7	0,7

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Wanneer wij de huwelijken, waarvan de beide partners resp. in de gemeente der huwelijksluiting of in Limburg geboren waren, als homogene Limburgse huwelijken beschouwen, dan blijkt, dat voor de verschillende

gemeentegroepen in dezelfde volgorde als boven, resp. in 34,9; 50,4; 76,3; 85,3; 76,2 en 85,8 % van de vóór het huwelijk geconcipeerde kinderen op hun rekening hebben, en de resterende percentages op die van de niet-homogene Limburgse huwelijken. Een sterk afwijkend gedragspatroon vertoonden blijkbaar de huwelijken Limburg x buitenland. Zeer hoog blijkt weer het aandeel te zijn van de homogeen Maastrichtse huwelijken, dat ruim 4 maal zo hoog is als in de zes grote mijngemeenten. Belangrijk is de ontwikkeling in de loop der periode. Tabel 56, die de meer gedetailleerde tabellen onder 56a in de bijlagen samenvat, verschaft ons de hieromtrent gewenste inlichtingen. Wij beperken ons hier tot de weergave van het aandeel van de vreemdelingen (Nederlanders en buitenlanders) in de vóór het huwelijk verwekte kinderen.

Gemeentegroep	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1915	1916-1920	1921-1925	1926-1930	1931-1935
1	9,4	13,2	26,3	44,8	48,8	55,0	58,8	54,4
2	8,9	9,5	14,0	28,2	32,2	38,0	44,5	44,8
3	5,6	6,6	11,3	7,9	8,0	14,8	18,8	23,4
4	6,3	7,1	6,8	5,3	10,6	9,1	10,0	13,9
5	10,3	13,0	14,9	16,7	19,1	13,5	13,5	19,1
6	6,4	6,1	6,2	4,7	8,8	9,5	10,4	14,5

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Het procentueel aandeel van de gehuwden, geboren in de gemeente, blijkt (Tabel 56It/m III in de bijlagen) in alle gemeentegroepen dalende te zijn. Daarentegen stijgt het aandeel van de vreemdelingen. Sterk is dit laatste het geval in groep 2 met een begin- en eindpercentage van resp. 8,9 en 44,8.

Een nog sterkere stijging geeft groep 1 te zien, van 9,4 % tot 58,8 % in de voorlaatste periode. De betrekkelijk geringe omvang van de conceptie vóór het huwelijk in groep 3 en 5 werd blijkbaar toch nog in niet onbelangrijke mate beïnvloed door de vreemdelingen. Hun numeriek klein aandeel in de bevolking van deze landelijke gemeentegroep wordt zeker ver overtroffen door hun aandeel in de gegeven cijfers.

Zeer typisch is, dat de stijging van deze vreemde invloed in de eerste groep reeds aanvangt na 1905, gevolgd door groep 2 na 1910, terwijl deze eerst na 1920 is doorgedrongen tot de plattelandsgemeenten van groep 3.

Tabel 57. Het aantal huwelijken in de zes grote mijngemeenten, met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaats van de ouderparen, uitgedrukt in percentages van het totaal aantal huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, in vijfjaarlijkse periodes

Periode	Gem. x Gem.	Limb. x Limb.	Limb. x Ned.	Ned. x Ned.	Limb. x Buitenl.	Ned. x Buitenl.	Buitenl. x Buitenl.
1896-1900	51,7	30,2	3,4	3,4	8,6	0,9	1,7
1901-1905	37,4	38,1	1,4	1,4	18,7	0,7	2,2
1906-1910	36,2	23,5	5,1	2,0	22,9	1,6	8,7
1911-1915	23,8	16,8	8,3	7,0	23,8	4,0	16,2
1916-1920	16,8	18,7	9,7	12,8	23,5	6,9	11,6
1921-1925	11,1	16,2	11,3	10,1	24,2	12,5	14,7
1926-1930	10,5	14,0	11,6	6,3	22,9	12,5	22,3
1931-1935	10,7	17,8	7,7	4,4	27,1	10,4	21,9
1896-1935	16,7	18,2	9,1	7,1	23,6	9,0	16,4

Duidelijk toont deze tabel het zeer sterk dalende aandeel van de autochthone bevolking en het evenredig sterk stijgende aandeel van de allochthone bevolking ofwel van de wat herkomst betreft homogeen en niet-hogeen samengestelde huwelijken. Deze conclusie wordt bevestigd als wij deze grote mijngemeenten afzonderlijk beschouwen.

Tabel 58. Het aantal huwelijken (van 1896-1935) met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaats van de ouderparen, uitgedrukt in percentages van het overeenkomstig aantal huwelijken, waarvan een kind bekend is in het eerste of tweede jaar na het huwelijk.

Gemeente	Gem. x Gem.	Limb. x Limb.	Limb. x Ned.	Ned. x Ned.	Limb. x Buitenl.	Ned. x Buitenl.	Buitenl. x Buitenl.	Aigem. gemiddelde.
Heerlen	28,7	27,6	34,2	39,7	39,5	48,1	45,7	36,7
Hoensbroek	20,8	28,1	42,3	52,6	39,5	52,3	57,5	42,6
Brunssum	11,7	27,9	31,9	40,9	38,3	47,2	43,1	36,1
Kerkrade	27,6	34,1	29,2	22,9	36,2	40,9	43,9	34,4
Sittard	34,1	27,2	36,5	59,1	37,8	21,4	64,5	33,8
Geleen	15,1	13,3	35,1	45,0	27,2	44,0	47,9	25,6

Wanneer wij het algemeen gemiddelde als uitgangspunt nemen, dan blijken in geen gemeente de homogeen Lim-

burgse gezinnen deze hoogte te bereiken. Kerkrade komt er dichtbij wat betreft de huwelijken, gesloten tussen personen uit Kerkrade met personen van elders in Limburg en van deze laatsten onderling. De homogeen Sittardse huwelijken blijken juist even boven het algemeen gemiddelde uit te komen.

Wordt deze homogeniteit echter verbroken, dan wordt het algemeen gemiddelde door vrijwel alle niet-homogene groepen overtroffen, met name door de huwelijken tussen twee buitenlandse partners.

Volgens tabel 56a 1 waren er gedurende de periode 1896-1935 in de zes grote mijngemeenten 3410 huwelijken met een vóór het huwelijk verwekt kind, met dus 6820 gehuwden. Van dezen waren er 3468 autochthonen en niet minder dan 3352 in overig Nederland of in het buitenland geboren. In tabel 59 wordt het aandeel van de buitenlandse personen samengesteld.

Gemeen's	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1915	1916-1920	1921-1925	1926-1930	1931-1935
Brunssum	--	--	--	11,1	39,1	38,5	58,2	63,3
Heerlen	6,9	13,2	28,9	30,7	29,4	32,3	45,4	42,3
Hoensbroek	--	--	--	11,1	22,7	34,2	45,4	47,0
Kerkrade	11,8	15,8	22,1	44,5	30,6	36,0	34,2	36,0
Geleen	--	--	--	--	--	15,9	37,5	31,0
Sittard	4,8	4,0	19,8	9,8	14,8	20,5	17,6	19,0

Het aandeel van de buitenlanders begint derhalve voor Brunssum en Hoensbroek in de periode 1911-1915 en loopt dan in de volgende jaargroepen zó sterk op, dat Heerlen en Kerkrade in de eindperiode zelfs worden overtroffen.

Geleen vertoont voor het eerst een duidelijk buitenlands aandeel in de jaargroep 1921-1925, dat daarna eveneens snel toeneemt.

Heerlen en Kerkrade hebben vanaf het begin een beduidend buitenlands aandeel, dat na 1910 zeer hoog blijft. Het aandeel van de buitenlanders in Sittard is stijgende, maar verloopt onregelmatig.

Wanneer men nu bedenkt, dat in 1920 en 1930 de bevolking van Heerlen resp. voor 22,6 en 25,5 % uit buitenlanders (kinderen meegerekend !) bestond en die van Kerkrade in die jaren resp. voor 22,0 en 24,7 %, dan

blijkt, dat deze ver "boven hun stand hebben geleefd".

Uit dit alles mogen wij afleiden, dat het doorbreken van het in deze gemeenten algemeen geldende gedragspatroon ten aanzien van de conceptie vóór het huwelijk voor een uiterst belangrijk deel tot stand kwam door allochthonen, onder wie de buitenlanders een groot aandeel voor zich opeisten. Evenals bij de criminaliteit valt het op, dat het onder de buitenlanders vooral de Duitsers waren, die dit andere gedragspatroon importeerden.

De toenemende verbreking van de homogeniteit der huwenden, wat betreft hun geografische herkomst, had uiteraard zijn weerslag op de cijfers voor geheel Limburg. Polman (214) verstrekt hieromtrent interessante gegevens. Wij vatten deze als volgt samen:

Woonplaats bij huwelijksluiting op 100 mannen resp.

	vrouwen							
	zelfde gem.		andere gem.		andere prov.		buitenl.	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
Voor Nederland :								
1902	67,4	67,0	23,2	23,0	9,0	8,9	0,5	1,1
1917	61,4	61,2	25,3	25,2	12,9	12,8	0,4	0,8
Voor Limburg:								
1902	67,2	65,4	25,9	25,1	4,6	4,1	2,4	5,4
1917	55,4	58,6	31,8	33,7	11,3	7,1	1,6	0,6

Het huwen met inwoners van andere provincies was, over de gehele periode gezien, in Limburg weinig frequent, zowel door mannen als vooral door vrouwen. Het contact met het buitenland daarentegen was zeer intensief. De mannen kwamen hierbij aanmerkelijk boven het landelijk gemiddelde en de vrouwen nog in veel sterkere mate. Tot 1917 huwden meer Limburgse vrouwen met buitenlanders dan met mannen uit andere provincies, hetgeen begrijpelijk was in verband met het grote aantal buitenlanders en het geringe aantal mannen uit andere provincies in Limburg. Na 1935 huwden er nog wel meer vrouwen met buitenlanders dan gemiddeld in Nederland, maar toch minder dan voor 1917 (215).

Hoge cijfers voor huwelijken met buitenlanders in Lim-

burg schrijft Polman terecht toe aan het relatief grote aantal buitenlanders in de Mijnstreek (216). Dit komt in onze tabellen voldoende tot uiting.

Beroep.

Wanneer men spreekt over immigratie in de Mijnstreek, denkt men vrijwel uitsluitend of althans vooral aan mijnwerkers en men is daardoor geneigd de relatie van de immigratie tot het onderzochte verschijnsel in dat licht te zien.

De notities omtrent het beroep der huwendes in de huwelijksregisters geven ons de mogelijkheid om de juistheid hiervan te onderzoeken. Dit lijkt ons verantwoord, omdat in deze registers het beroep van de betrokken personen genoteerd wordt, dat hij op het moment der huwelijksluiting uitoefent. Wij hebben derhalve te doen met een recente en niet met een verouderde opgave van het beroep. Desondanks moet worden opgemerkt, dat dergelijke documenten meestal geen voldoende basis bieden voor een verantwoorde classificatie van de beroepen, zodat wij met een grove indeling moeten volstaan, nl.: mijnwerkers, overige arbeiders, en overige beroepen. Wij mogen aannemen, dat de groep mijnarbeiders vrijwel exact is genoteerd maar ten aanzien van de twee andere groepen moet de nodige reserve in acht worden genomen. Hierdoor is het mogelijk het aandeel van de mijnarbeiders in de conceptie vóór het huwelijk vast te stellen, waarbij wij bovendien hun herkomst zullen aangeven.

Wij beperken ons hierbij tot de zes grote mijngemeenten en tot de drie-deling van de mogelijke geboorteplaatsen in: Limburg, Nederland en buitenland.

Vooreerst blijkt, dat gedurende de gehele periode er van de gezinshoofden van huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk te Heerlen 55,3% mijnarbeiders waren, te Kerkrade 78,8%, te Hoensbroek 64,6%, te Brunssum 70,8%, te Sittard en Geleen resp. 30,4 en 42,4%. Het algemeen gemiddelde van deze gemeenten bedroeg 61,6%. Dit algemeen gegeven vertoont natuurlijk in de loop der periode variatie.

Tabel 60 licht ons daaromtrent in.

Tabel 60. Het beroep van de gezinshoofden met een eerstgeborene binnen 7 maanden in % van het totaal aantal van deze gezinshoofden per jaargroep voor de zes grote mijngemeenten.

Periode	Aantal gezinshoofden met een vóór het huwelijk verwekte eerstgeborene	w a a r v a n		
		mijnwerkers	overige arbeiders	overige beroepen
1896-1900	112	32,1	37,5	30,4
1901-1905	137	47,4	24,1	28,5
1906-1910	192	62,5	15,6	21,9
1911-1915	292	71,6	12,6	15,8
1916-1920	499	61,9	17,2	20,8
1921-1925	664	71,7	15,1	13,2
1926-1930	769	64,5	21,2	14,3
1931-1935	745	52,2	29,5	18,3
Totaal	3410	61,6	20,8	17,6

Uit tabel 60a in de bijlagen blijkt, dat 2100 van de 3410 gezinshoofden van een vóór het huwelijk verwekt kind mijnarbeiders waren, 711 behoorden tot de groep: overige arbeiders en 599 tot de overige beroepen. Er zit evenwel in deze verhouding een duidelijke ontwikkeling in de loop der periode, hierin bestaande, dat het aandeel van de mijnarbeiders sterk steeg en dat van de anderen evenredig daalde. Om het aandeel statistisch verantwoord te kunnen waarderen, moet het aandeel van de mijnarbeiders in de mannelijke beroepsbevolking van de verschillende gemeenten als vergelijkingspunt worden genomen. Wij hebben dit berekend voor het volkstellingsjaar 1930;

Tabel 61. Het aandeel van de mijnwerkers en overige beroepen in de mannelijke beroepsbevolking in 1930.

Gemeente	Totale mannelijke beroepsbevolking.	w a a r v a n :			
		mijnwerkers		overige beroepen	
		abs.	%	abs.	%
Heerlen	14563	7713	53,0	6850	47,0
Kerkrade	11064	7042	63,6	4022	36,4
Hoensbroek	4201	2803	66,7	1398	33,3
Brunssum	4589	3415	74,4	1174	25,6
Sittard	4244	996	23,5	3248	76,5
Geleen	3744	1824	48,6	1920	51,4
Totaal	42405	23793	56,1	18612	43,9

Wanneer men nu het gemiddelde percentage voor de twee jaargroepen rond 1930 in tabel 60 berekent, nl.

voor de jaargroepen 1926-1930 en 1931-1935, dan stelt men vast, dat dit percentage voor de mijnwerkers in vergelijking met het totaal aantal gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind voor Heerlen bedraagt: 52,7 %, voor Kerkrade 69,2 %, voor Hoensbroek 66,3 %, voor Brunssum 73,0 %, voor Sittard 29,5 % en tenslotte voor Geleen 48,6 %.

Een vergelijking van deze percentages met die van tabel 61 doet zien, dat de verschillen miniem zijn. Alleen in Kerkrade en Sittard zijn er procentueel meer mijnwerkers met een eerste kind binnen 7 maanden dan hun percentage in de mannelijke beroepsbevolking "toelaat".

Veronderstellen wij, dat dit gedurende de gehele periode zo is geweest, hetgeen wij echter niet weten, dan zou de spreiding van de conceptie vóór het huwelijk over de aangegeven beroepsgroepen weinig opmerkelijke afwijkingen vertonen.

Hoe stond de autochthone Limburgse mijnarbeider tegenover de conceptie vóór het huwelijk? Ook hierop geeft tabel 60a een antwoord.

Over de gehele periode gezien waren van de 61,6 % mijnwerkers-gezinshoofden er 27,8 % autochthonen en 33,8 % allochthonen, van de 20,8 % overige arbeiders 10,1 % autochthonen en 10,2 % allochthonen, van de 17,6 % overige beroepen resp. 11,1 % en 6,5 %.

Vanaf 1910 zijn de autochthone mijnwerkers op dit punt in de minderheid, zoals blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 62. De mijnwerkers met een vóór het huwelijk verwekt kind, verdeeld in autochthonen en allochthonen, per jaargroep voor de zes grote mijngemeenten			
Jaargroep	a	b	c
1896-1900	32,1	26,8	5,3
1901-1905	47,4	37,2	10,2
1906-1910	62,5	37,0	25,5
1911-1915	71,6	34,2	37,4
1916-1920	61,9	31,5	30,4
1921-1925	71,7	31,6	40,1
1926-1930	64,5	22,4	42,1
1931-1935	52,5	20,9	31,3
Totaal	61,6	27,8	33,8

- Aantal mijnwerkers-gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind in % van het totaal aantal gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind.
- waarvan aantal autochthone mijnwerkers-gezinshoofden.
- waarvan aantal allochthone mijnwerkers-gezinshoofden.

De mijnarbeiders in het algemeen bleken - althans rond 1930 - geen groter aandeel in de conceptie vóór het huwelijk te hebben dan hun aandeel in de mannelijke beroepsbevolking (tabel 61).

Bovendien blijken ook hier de allochthonen sterk af te wijken van de autochthonen, die belangrijk trouwer het algemeen geldende gedragspatroon aanvaardden dan de vreemdelingen. De gegevens van tabel 60a laten duidelijk zien, dat dit laatste eveneens het geval was voor de groep "overige arbeiders", terwijl dit in mindere mate gold voor de "overige beroepen".

Wanneer wij dit over de gehele periode voor de afzonderlijke gemeenten bezien, blijken er merkwaardige verschillen te bestaan (cfr. ook tabel 61a in de bijlagen).

Tabel 63. De mijnwerkers met een eerstgeborene voor het huwelijk, verdeeld in autochthonen en allochthonen voor de zes grote mijngemeenten in 1896-1935.			
Gemeente	a	b	c
Heerlen	55,3	18,3	37,0
Kerkrade	78,8	47,2	31,6
Hoensbroek	64,6	14,0	50,6
Brunssum	70,8	16,5	54,3
Sittard	30,4	21,2	9,2
Geleen	42,4	22,4	20,0
Totaal	61,6	27,8	33,8

Zie verklaring onder tabel 62.

Hier blijkt opnieuw, dat de autochthone mijnwerkers zich sterker aan het geldende gedragspatroon houden dan de allochthone.

Zeer overtuigend springt dit naar voren in de gemeenten Heerlen, Hoensbroek en Brunssum. Kerkrade en Sittard vormen hierop een uitzondering, wat gezien de toelichting bij tabel 61 te verwachten was.

In Geleen ligt het percentage der autochthonen hoger. Wij wezen er echter reeds op, dat het aantal concepties vóór het huwelijk in Geleen zeer laag lag; in totaal 165 van 1896-1935, waarvan 105 na 1925. Wanneer men alleen met de twee jaargroepen na 1925 rekening houdt, waarin derhalve de grote stijging van de concepties

voor het huwelijk evenals van de invloed der vreemdelingen plaats vond, dan blijkt in deze jaargroepen de verhouding te zijn: 9,5 % voor de autochthone en 20% voor de allochthone mijnwerkers.

De godsdienstige gezindte der gezinnen.

Met enige nieuwsgierigheid vraagt men zich af, hoe de verhoudingen liggen ten aanzien van de godsdienstige gezindte bij het onderzochte verschijnsel. Wij beschikken dienaangaande echter over slechts weinig gegevens. De huwelijks- en geboorteregisters geven immers geen uitsluitsel betreffende de godsdienstige gezindte van de echtgenoten, zodat het niet mogelijk was naast de leeftijd en beroep ook de factor godsdienstige gezindte in ons onderzoek te betrekken.

Om dit tekort althans enigszins aan te vullen hebben wij met welwillende medewerking van de heer Th. Janssen (destijds chef van de afdeling Bevolking van de gemeente Heerlen) hieromtrent een klein onderzoek ingesteld. Dit onderzoek had betrekking op de huwelijken in de gemeente Heerlen gesloten tussen 1 januari 1919 en 31 december 1935.

Hierbij kon het huwelijksregister met de gegevens van het bevolkingsregister worden vergeleken. Behalve de godsdienstige gezindte van man en vrouw kon ook de al of niet kerkelijke inzegening van het huwelijk worden genoteerd.

Het onderzoek had betrekking op ruim 5200 huwelijken. Van een tiental van deze huwelijken was niets meer bekend dan het genoteerde in het huwelijksregister, terwijl bovendien van enkele niet kon worden achterhaald of ze al dan niet kerkelijk waren ingezegend.

Van 2134 van deze huwelijken werd de geboortedatum van het eerste kind gevonden (cfr. tabel 64a in de bijlagen).

Het aantal huwelijken tussen twee Katholieken bedroeg 1594 of 74,6 % en tussen twee Protestanten 252 of 11,8 %. Bovendien waren er 262 huwelijken gesloten tussen een Katholiek en een Protestant, terwijl de overige 26 echtparen bestonden uit twee personen zonder godsdienstige gezindte (5) ofwel uit een Protestant (12) of een Katholiek (9) met een partner zonder godsdienstige gezindte. Het aantal Katholieken bij al deze huwelijken bedroeg 3459 of 81,6 % van alle huwelijkspartners. Het aandeel van de Katholieken in de Heerlense bevolking

bedroeg in de volkstellingsjaren 1920 en 1930 resp. 75,8 en 79,1 %. Aangezien in dit onderzoek de verscheidenheid der Protestantse confessies niet tot uitdrukking is gekomen, kunnen wij niet anders doen dan hen voegen bij de andere niet-Katholieken, welke groep wij gemakshalve "overigen" noemen. Deze groep "overigen" omvatte derhalve in 1920 en 1930 resp. 24,2 % en 20,9 %.

Uit de vergelijking van de confessionele indeling van de huwelijkspartners, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, met de confessionele bevolkingsindeling, blijkt dat beide gegevens voldoende dicht bij elkaar liggen voor een verantwoorde vergelijking. In tabel 64 worden de gegevens van tabel 64a in de bijlagen beknopt samengevat.

Tabel 64. Confessionele verdeling van de huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden en van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is in absolute cijfers en in % van de gemeente Heerlen 1919-1935				
1. Aantal huwelijken, waarvan eerste kind bekend:	waarvan godsdienstige gezindte van de partners:			
	R.K.+R.K.	R.K.+Prot.	Prot.+Prot.	Overige
2134	1594	252	252	26
2. Huwelijken met eerstgeborene binnen 7 maanden: 798	534	141	105	18
3. 2 in % van 1	33,5	53,8	41,7	69,2
4. Aandeel van de confessionele groepen in % van het totaal aantal huwelijken met kind binnen 7 maanden. (2).	66,8	17,6	13,1	2,3

Volgens deze tabel is derhalve het aandeel van de homogeen Katholieke huwelijken 66,8 % van het totaal aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind en het aandeel van de overige ruim 33,0 %. Het aandeel van de Katholieken blijft dus in niet onbelangrijke mate beneden hun aandeel in de Heerlense bevolking.

Hierbij wordt echter uit het oog verloren, dat er naast de homogeen Katholieke huwelijken ook gemengde huwelijken worden aangetroffen, waarvan Katholieken deel uitmaken. Het totaal aantal Katholieken betrokken bij deze beide groepen van huwelijken met een voor het huwelijk verwekt kind, bedroeg 1213 van het totaal der

1596 huwelijkspartners. Zo bezien was het aandeel der Katholieken derhalve 76,0%.

Wij noteerden naast de godsdienstige gezindte ook of het huwelijk al dan niet kerkelijk was ingezegend. Wanneer twee Katholieken of Protestanten geen prijs stellen op de kerkelijke inzegening van hun huwelijk, dan mag - zeker bij de Katholieken - met reden een grote mate van onverschilligheid aanwezig worden verondersteld. De gemengde huwelijken laten wij hierbij nog buiten beschouwing.

Welnu: van de 534 huwelijken tussen twee Katholieke partners werd het huwelijk in 28 gevallen niet kerkelijk ingezegend, waaruit wij afleiden, dat de band met de Katholieke Kerk door deze Katholieke partners niet diep werd aangevoeld. Wanneer wij alleen met de overblijvende 506 huwelijken of 1012 partners rekening houden, dan is het aandeel van de Katholieke partners 1063 of 66,5%.

Wij mogen hieruit concluderen, dat het relatieve aandeel van de Katholieken in de conceptie vóór het huwelijk beneden hun aandeel in de bevolking bleef.

Opmerkelijke afwijkingen komen naar voren als men de conceptie vóór het huwelijk in verband brengt met de al dan niet kerkelijke inzegening van het huwelijk. Deze kerkelijke inzegening kwam bij de homogeen Protestantse huwelijken in belangrijk mindere mate voor dan bij de homogeen Katholieke huwelijken.

Wij berekenden, dat voor de homogeen Katholieke huwelijken het percentage van de conceptie vóór het huwelijk 33,5 bedroeg. Let men op de kerkelijke inzegening, dan blijkt, dat dit bij deze huwelijken met kerkelijke inzegening 32,9% en bij de huwelijken, die zonder deze inzegening werden gesloten, niet minder dan 51,9% bedroeg.

Ook bij de Protestantendeed zich dit verschijnsel voor, zij het in minder sprekende vorm. Bij hen hadden de kerkelijk ingezegende huwelijken 38,3% en de overige 43,7%.

Opvallend is tenslotte, dat uit de 262 gemengde (Protestanten + Katholieken) er in 141 gevallen of 53,8% een kind werd geboren binnen 7 maanden na het huwelijk.

Par. 2Echtscheidingen gedurende de periode 1896-1935.

Het tweede aspect van de huwelijksbeleving, dat wij in ons onderzoek omtrent de invloed van de immigratie onderzochten, had betrekking op de echtscheidingen.

Bij dit onderzoek werden alle huwelijken betrokken, in Zuid-Limburg in de periode 1896-1935 gesloten, waarover echtscheiding werd uitgesproken.

Deze uitspraak wordt telkens op de huwelijksacte zelf genoteerd, onafhankelijk van de vraag of de betrokkenen nog woonachtig zijn in de gemeente, waarin het huwelijk werd voltrokken. Hierdoor was het mogelijk ook dit onderzoek centraal op de Arrondissementsrechtbank te Maastricht te verrichten.

De datum van de echtscheiding valt niet noodzakelijk binnen de periode 1896-1935. Het is bijv. zeer wel mogelijk, dat over een huwelijk in 1925 gesloten eerst in 1949 echtscheiding wordt uitgesproken. Het onderzoek kon derhalve niet volledig zijn, want er kunnen nog steeds nieuwe echtscheidingen over de betrokken huwelijken worden uitgesproken. Onze gegevens hebben in verband daarmee betrekking op de tussen 1896 en 1935 gesloten huwelijken, waarover tot 1 januari 1951 een echtscheiding werd uitgesproken.

Meestal benadert men de echtscheidingen op een andere wijze (217). Men gaat nl. over het algemeen de echtscheidingen na, die in een bepaald jaar zijn uitgesproken over huwelijken, die in welk jaar dan ook in een bepaalde gemeente of streek zijn gesloten. Hierbij is derhalve het tijdstip van de echtscheiding het uitgangspunt; in ons onderzoek was dit het tijdstip van het huwelijk.

Voor de beoordeling van onze gegevens is het van belang niet uit het oog te verliezen, dat de uitgesproken echtscheidingen niet noodzakelijk betrekking hebben op gehuwden, die nog in de betrokken gemeente woonden op het moment van de uitspraak. Niet zelden zullen zij - vooral in de Mijnstreek met haar grote mobiliteit - reeds lang vóór de echtscheiding naar elders verhuisd zijn en dus niet meer behoren tot de eigen bevolking van de betrokken gemeente.

Door de opzet van ons onderzoek bleven buiten beschouwing de echtscheidingen, die betrekking hadden op el-

ders gesloten huwelijken, hoewel de gescheiden personen mogelijk op het moment van de echtscheiding in Zuid-Limburg woonachtig waren.

Tenslotte mogen wij aannemen, dat in het buitenland uitgesproken echtscheidingen, althans zeker voor een gedeelte, niet op de huwelijksacte op de Arrondissementsrechtbank te Maastricht genoteerd zijn, zodat onze gegevens over de immigranten ook op dit punt niet volledig zijn. Voor de methode van dit onderzoek verwijzen wij naar wat wij gezegd hebben over de methode bij het onderzoek omtrent de geboortedatum der eerstgeborenen. Wij beperken ons tot de weergave van de gegevens voor de gehele periode. Wegens de geringe omvang der absolute cijfers (cfr. tabel 65) laten wij de indeling in jaargroepen achterwege.

De ontwikkeling van de omvang van de echtscheidingen.

Tabel 65 geeft een overzicht van de groei van het aantal echtscheidingen gedurende de gehele periode in de verschillende gemeentegroepen. Een vergelijking hiervan met het aantal huwelijken per periode en per gemeentegroep brengt de betekenis van de absolute cijfers naar voren. Voor de groei van het aantal huwelijken in absolute cijfers zij verwezen naar tabel 45a in de bijlagen.

In geheel Zuid-Limburg werden van 1896-1935 in totaal 68.174 huwelijken gesloten, waarvan er tot 1 januari 1951 1684 of 2,5 % gescheiden waren.

Tabel 65. Aantal echtscheidingen per gemeente- en per jaargroep in absolute cijfers (a) en in % van het aantal huwelijken gesloten in de betrokken groepen (b)												
Gemeentegroepen												
Periode	1a	1b	2a	2b	3a	3b	4a	4b	5a	5b	6a	6b
1896-1900	2	0,2	1	0,1	1	0,1	19	1,4	4	0,3	18	1,6
1901-1905	8	0,7	2	0,3	-	-	17	1,1	5	0,3	16	1,4
1906-1910	24	1,8	4	0,5	2	0,3	40	2,5	6	0,4	35	3,0
1911-1915	47	2,8	7	0,8	1	0,1	46	2,9	22	1,3	34	3,0
1916-1920	129	4,4	17	1,4	7	0,7	77	3,3	26	1,3	60	3,5
1921-1925	184	4,7	30	2,0	3	0,3	93	3,5	20	1,1	87	3,7
1926-1930	225	4,9	30	1,8	7	0,7	96	3,7	20	1,3	94	3,9
1931-1935	270	5,2	29	1,5	10	0,8	130	4,9	23	1,5	126	5,2
Totaal	889	4,1	120	1,3	31	0,4	518	3,1	126	0,9	470	3,5

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Het gemiddelde echtscheidingspercentage ligt in de beide landelijke gemeentegroepen 3 en 5 beneden 1% van het totaal aantal huwelijken. Bovendien is het percentage van groep 5 in belangrijke mate omhoog gestuwd door de gemeente Vaals, die in deze periode 45 echtscheidingen telde, wat meer is dan een derde van het totale aantal echtscheidingen van deze groep.

Hoewel de tweede groep als algemeen gemiddelde slechts 1,3% noteert, is er vanaf 1916 toch een duidelijke groei van het aantal echtscheidingen aanwijsbaar. Belangrijk hoger ligt de eerste groep van de 6 grote mijngemeenten, gevolgd door de stad Maastricht en haar onmiddellijke omgeving.

Beziet men het verloop der percentages over de jaargroepen, dan valt onmiddellijk het hoge aanvangspercentage van Maastricht op terwijl in de overige gemeentegroepen tot 1906 bijna geen echtscheidingen voorkomen.

In alle groepen constateert men een voortdurende stijging. Het sterkst is deze in gemeentegroep 1, nl. van 0,2% tot 5,2%, gevolgd door Maastricht van 1,6% tot 5,2%.

Beschouwt men de 6 grote mijngemeenten afzonderlijk (tabel 65a in de bijlagen), dan blijken deze tot 1911 samen minder echtscheidingen te tellen dan de stad Maastricht afzonderlijk. Na 1910 begint de toename in Kerkrade, een jaargroep later - na 1916 - gevolgd door Heerlen. De sociaal economische evolutie in de Mijnstreek is dan reeds volop in gang.

Vanaf 1916 stijgt het aantal echtscheidingen in Heerlen, Hoensbroek en Kerkrade zeer snel. In Brunssum zet deze stijging vanaf 1920 in en in Geleen vanaf 1925. De gemiddelde percentages van de gehele periode tonen aan dat Heerlen, Hoensbroek, Brunssum en Kerkrade relatief meer echtscheidingen hadden dan Maastricht, terwijl Geleen en Sittard lagere percentages noteerden.

In een relatief zeer groot aantal gevallen was uit de huwelijken, waarover later echtscheiding werd uitgesproken, de eerstgeborene vóór het huwelijk verwekt. Dit blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 66. Het aantal echtscheidingen met een vóór het huwelijk geconci-
pieerd kind in absolute cijfers en in % van het totaal aantal
gescheiden huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste
kind bekend is, per gemeentegroep 1896-1935.

Gemeentegroep	Gescheiden huwelijken, waarvan eerste kind bekend.	Gescheiden huwelijken, waarvan eerstgeborene minder dan 7 maanden na het huwelijk.	
		Absoluut	In % van 1
	1	2	3
1	349	190	54,4
2	32	18	56,5
3	3	2	-
4	244	140	57,4
5	23	11	47,8
Totaal	651	361	55,5
6	240	139	57,9

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest
Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg.
6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Het aandeel van de huwelijken met een vóór het huwe-
lijk geconcipeerd kind ligt bij de later gescheiden hu-
welijken nog belangrijk hoger dan in de verhouding tot
de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste
kind bekend is. Meer dan de helft van de gescheiden huwe-
lijken ontvingen een vóór het huwelijk verwekt kind.

De leeftijd van de gescheiden vrouwen.

Uit ons onderzoek naar de geboortedatum van de eerst-
geborenen is gebleken, dat van de moeders van vóór het
huwelijk verwekte kinderen een relatief groot aantal
jonger was dan 20 jaar, toen zij in het huwelijk traden.

Bij de gescheiden vrouwen komt de jeugdige leeftijd
van de vrouw bij huwelijk nog opvallender naar voren.

De voornaamste gegevens hieromtrent geven wij weer
in de volgende tabel. Wij beperken ons tot de percen-
tages maar laten ze achterwege als de absolute cijfers
te gering van omvang zijn. De volledige gegevens zijn
opgenomen in tabel 67a in de bijlagen.

Tabel 67. Procentueel aandeel van de vrouwen beneden 20 jaar t.o.v. alle vrouwen in huwelijken:
 A. met een vóór het huwelijk verwekte eerstgeborene (tabel 52).
 B. waarover later echtscheiding werd uitgesproken.
 C. met een vóór het huwelijk verwekte eerstgeborene en die bovendien later gescheiden werden (tabel 66).

Gemeentegroep	A	B	C
1	30,9	36,3	60,5
2	16,3	29,0	-
3	25,0	32,8	-
4	23,2	26,3	40,0
5	15,1	-	-
6	23,9	27,2	39,6

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Deze tabel laat duidelijk zien, dat in alle gemeentegroepen het percentage van de vrouwen beneden 20 jaar belangrijk hoger is bij de gescheiden vrouwen dan bij de vrouwen met een vóór het huwelijk verwekt kind, terwijl dit laatste percentage reeds abnormaal hoog was in Zuid-Limburg.

Combineren wij echter deze gegevens (c), dan ligt het aandeel van de vrouwen beneden 20 jaar wel enorm hoog. Voor geheel Zuid-Limburg bedraagt dit 50,7% en de zes grote mijngemeenten schieten dit gemiddelde nog een heel eind voorbij.

Men kan niet aan de indruk ontkomen, dat de jeugdige leeftijd van de vrouwen bij het huwelijk, zeker in combinatie met een vóór het huwelijk verwekt kind, ongunstig kan inwerken op de stabiliteit van het huwelijk.

Geboortestreek van de gescheidenen.

Om de mogelijke invloed van de immigranten te ontdekken, bepalen wij ons weer tot het onderzoek naar de geboorteplaats der gescheiden mannen en vrouwen. Hiervan geeft tabel 68 een overzicht.

Tabel 68. De gescheidenen gesplitst naar hun geboortestreek in absolute cijfers en in % van hun totaal per gemeentegroep.									
Gemeentegroep	Totaal aantal gescheidenen	waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	1778	358	20,1	291	16,4	466	26,2	663	37,3
2	240	38	15,8	75	31,3	54	22,5	73	30,4
3	62	19	30,7	25	40,3	7	11,3	11	17,7
4	1036	641	61,9	181	17,5	106	10,2	108	10,4
5	252	79	31,4	84	33,3	20	7,9	69	27,4
Totaal	3368	1135	33,7	656	19,5	653	19,4	924	27,4
6	940	616	65,5	134	14,3	93	9,9	97	10,3

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Deze gegevens laten aanstonds zien de sterk afwijkende situatie van het mijngebied en Maastricht ten aanzien van de invloed der vreemdelingen. Met iets meer dan 20% vreemde inslag (Nederland en buitenland samen) staat Maastricht verreweg op de laagste plaats, terwijl in de andere gemeentegroepen het aandeel der vreemdelingen hoog ligt. Zo bereikt de eerste groep maar liefst een percentage van 63,5 (26,2 en 37,3), terwijl in Maastricht het aantal autochthone gescheidenen dat percentage overtreft. De tweede groep bereikt een percentage van 52,9 (22,5 en 30,4) en de twee landelijke groepen 3 en 5 vertonen nog een vreemde inslag van resp. 29 en 35,3 %.

Het inheems aandeel in de echtscheidingen bedraagt in de zes grote mijn gemeenten slechts 36,5 %. Maar uit de cijfers van deze tabel blijkt duidelijk, dat de huwelijken in de Mijnstreek gesloten met of tussen vreemden zeer ontvankelijk waren voor echtscheiding.

Wanneer men de gemeenten van groep 1 (cfr. tabel 68a in de bijlagen) afzonderlijk beschouwt, dan blijkt de vreemde invloed het sterkst geweest te zijn in Brunsum met 78,3% vreemdelingen van alle gescheidenen en met 51,3% buitenlanders onder deze vreemdelingen

Na Brunssum volgen:

Hoensbroek met 77,3% vreemdelingen, waarvan 35,1% buitenlanders
 Heerlen met 73,3% vreemdelingen, waarvan 36,4% buitenlanders
 Geleen met 62,8% vreemdelingen, waarvan 34,6% buitenlanders
 Kerkrade met 50,9% vreemdelingen, waarvan 39,4% buitenlanders
 Sittard met 35,9% vreemdelingen, waarvan 22,5% buitenlanders

Sittard heeft derhalve het kleinste aantal vreemdelingen onder de gescheidenen. Toch is het niet met Maastricht vergelijkbaar, omdat het percentage Sittardse ingezetenen bij een echtscheiding betrokken niet meer dan 38% bedroeg. Het aandeel van de eigen bevolking was zeer gering in Brunssum (5,9%) en in Hoensbroek (7,0%).

Van het totaal aantal buitenlanders bij de echtscheidingen in groep 1 betrokken, nl. 663, waren er niet minder dan 559 of ruim 84% in Duitsland geboren!

Herhaaldelijk kwam reeds naar voren, dat de Duitsers onder de buitenlanders een relatief zeer hoog aandeel hadden zowel in de criminaliteit, als wat betreft de conceptie vóór het huwelijk en de echtscheidingen.

De vreemdelingen hebben bovendien een belangrijk aandeel in de jonge leeftijd van de later gescheiden vrouwen bij het huwelijk. Bij ons onderzoek kwamen wij tot de volgende bevindingen.

Tabel 69. Geboortestreek van de gehuwde vrouwen jonger dan 20 jaar bij huwelijksluiting in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen.

Gemeentegroep	Aantal gescheiden vrouwen van jonger dan 20 jaar bij huwelijksluiting	Geboortestreek van deze vrouwen in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen beneden 20 jaar							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	323	82	25,4	48	14,8	58	18,0	135	41,8
2	36	6	16,0	7	20,0	6	16,0	17	48,0
3	11	3	-	4	-	1	-	3	-
4	136	106	78,0	21	15,4	1	-	8	5,9
5	19	8	42,1	4	-	1	-	6	-
Totaal	525	205	39,0	84	16,0	67	12,8	169	32,2
6	128	101	78,9	18	14,0	1	-	8	6,3

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Ook hier is derhalve het aandeel van de vreemdelingen bijzonder sprekend en het bedraagt in de zes grote mijn-

gemeenten niet minder dan 59,7 %.

Opvallend hoog is het percentage van de gescheiden buitenlandse vrouwen, jonger dan 20 jaar bij het huwelijk, dat in Brunssum liefst 67,8 bedraagt. De absolute en relatieve cijfers voor de afzonderlijke gemeenten van groep 1 zijn opgenomen in tabel 69a in de bijlagen. Van de buitenlandse gescheiden vrouwen in gemeentegroep 1 - in totaal 135 - waren er 104 in Duitsland geboren.

Duidelijk is in tegenstelling tot de Mijnstreek de geringe invloed van vreemdelingen te Maastricht.

Om de invloed der vreemdelingen nader te preciseren hebben wij bij wijze van steekproef de geboorteplaats der ouderparen (het huwelijk derhalve als teleenheid) in alle huwelijken zonder uitzondering nagegaan voor de gemeenten Maastricht en Heerlen, als duidelijke representanten van twee extremen ten aanzien van de omvang van de invloed der vreemdelingen. Wij geven de gegevens slechts weer voor de gehele periode 1896-1935. Wellicht kan een vergelijking hiervan met de onderzochte aspecten het inzicht verdiepen.

Tabel 70. 1. Geboortestreek der ouderparen in de gemeente Maastricht en Heerlen over de periode 1896-1935, in absolute cijfers en in % van het totaal. 2. Hetzelfde van de ouderparen met een vóór het huwelijk geconcoipeerd kind, in % van het totaal aantal van dese huwelijken, cfr. voor Maastricht tabel 55 en voor Heerlen tabel 58. 3. Hetzelfde van de ouderparen, die later gescheiden werden, in absolute cijfers en in % van de resp. groepen onder 1.															
Gemeente	Gemeente x Gemeente		Limburg x Limburg		Limburg x Nederland		Nederland x Nederland		Limburg x Buitenland		Nederland x Buitenland		Buitenland x Buitenland		Totaal
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
Maastricht															
1	7038	52,0	3072	22,7	1310	9,6	207	1,5	1477	10,9	169	1,2	253	1,8	13526
2		70,8		15,0		3,7		0,4		8,6		0,7		0,7	
3	232	3,3	91	3,0	46	3,6	18	0,6	55	3,7	15	0,9	13	5,1	470
Heerlen															
1	517	7,3	1692	23,9	806	11,4	814	11,5	1259	17,8	783	11,5	1222	17,4	7093
2		28,7		27,6		34,2		39,7		39,5		48,1		45,7	
3	9	1,7	37	2,2	44	5,5	63	7,7	61	4,8	77	9,8	53	4,4	344

Wat kan uit deze tabel worden afgeleid?

Vooreerst dat het aantal huwelijken tussen autochthonen absoluut en procentueel veel groter is te Maastricht dan te Heerlen en dat ook het relatief aandeel in de conceptie vóór het huwelijk en echtscheiding bij de autochthonen te Maastricht groter is.

Vooraf bij de echtscheidingen valt dat op met de 9 gevallen van autochthone huwelijken te Heerlen en niet minder dan 232 te Maastricht. Opvallend is verder, dat de huwelijken tussen twee Limburgers (dus iemand van Maastricht resp. Heerlen met iemand van buiten

deze gemeenten of van 2 personen buiten deze gemeenten uit Limburg) zulke afwijkende verhoudingen te zien geven. Bij hen ligt de conceptie vóór het huwelijk te Heerlen hoger dan in Maastricht, maar ten aanzien van de echtscheidingen ligt Maastricht weer hoger. Bij de groep Limburg (iemand uit Maastricht resp. Heerlen of van elders uit Limburg) + Nederland is zowel de conceptie vóór het huwelijk te Heerlen hoger alsook de echtscheidingsfrequentie.

Bij de volgende groepen, waarin vooral het aandeel van de vreemdelingen tot uiting komt, is hun absolute en relatieve aandeel in de huwelijken te Heerlen in het algemeen beduidend hoger dan in Maastricht.

Ten aanzien van de conceptie vóór het huwelijk is het relatieve aandeel van deze groepen te Maastricht belangrijk lager, zodat wij kunnen vaststellen, dat de invloed van de vreemdelingen te Heerlen veel ongunstiger heeft gewerkt dan te Maastricht, waar de cijfers der vreemdelingen relatief gunstig liggen. Dit geldt eveneens voor de echtscheidingen in absolute en relatieve zin. Men kan in het algemeen zeggen, dat zowel de conceptie vóór het huwelijk alsook de echtscheiding te Maastricht veel meer een autochthone verschijnsel is, terwijl het allochthone karakter ervan te Heerlen sterk naar voren springt.

Van de andere kant is ook te Maastricht de vreemde invloed merkbaar door de relatief grotere frequentie bij de echtscheiding. Evenwel moet rekening worden gehouden met de kleine absolute cijfers. Immers, telt Maastricht onder de autochthone Maastrichtse en Limburgse gezinnen 323 van de 470 echtscheidingen, voor Heerlen zijn deze cijfers resp. 46 en 344.

Bij de verklaring van deze opmerkelijke verschillen moet rekening worden gehouden met het verschil in omvang en aard van de immigratie in Maastricht en in de Mijnstreek.

Wat de omvang betreft is dit in het voorgaande reeds herhaaldelijk tot uiting gekomen.

Wachelder berekende, dat de migratie-resultante van Maastricht in 1930 ten opzichte van 1865 in indexcijfer slechts 78,3 bedroeg tegenover 325,7 voor de Oude en 124,3 voor de Nieuwe Mijnstreek (218).

De verklaring hiervan ligt in het geringe vestigingscijfer te Maastricht, dat gedurende de laatste eeuw steeds beneden 100 o/oo bleef; van 1866 tot 1896 en na 1920

zelfs beneden 60 o/oo. Slechts tussen 1900 en 1920 had er vestiging van enige betekenis plaats, liggende tussen 70 en 80 o/oo. Dit hing vooral samen met de annexatie in 1920 van de vroegere zelfstandige gemeenten Sint Pieter, Oud-Vroenhoven, Heugem en Limmel en van gedeelten van de gemeenten Amby en Heer. In de Mijnstreek lagen deze cijfers beduidend hoger (219).

De geringe migratie te Maastricht weerspiegelt zich in de samenstelling van de bevolking naar geboorteplaats. In tegenstelling met de Mijnstreek daalt te Maastricht het aandeel van de vreemdelingen voortdurend.

Was hun aandeel in de bevolking in 1859 21%, in 1899 bedroeg het nog slechts 13%. In 1920 was het aandeel van de buitenlanders - evenals in 1899 - niet meer dan 6% en dat van de niet-Limburgse Nederlanders vermoedelijk 8 à 9%, in totaal derhalve 14 à 15%.

Ook de aard van de immigratie verschilde. De groep buitenlanders te Maastricht was praktisch beperkt tot Belgen en Duitsers, waarvan de eerste groep een dalende en de tweede een stijgende tendens vertoonde. Wat de niet-Limburgse Nederlanders te Maastricht betreft zal men deze vooral moeten zoeken bij de overheidsdiensten, de vrije beroepen, het onderwijs, de eredienst enz. Dit is voor Maastricht als het Limburgse bestuurscentrum te begrijpen. De immigrantengroep van buiten Limburg bestond er derhalve voor de grote meerderheid zeker niet uit arbeiders en dit mag waarschijnlijk eveneens gezegd worden ten aanzien van een gedeelte van de immigranten uit het buitenland. Ook op dit punt derhalve een duidelijk verschil in vergelijking met de Mijnstreek.

Tenslotte mag niet worden vergeten, dat wij de tijdsduur van ons onderzoek bewust beperken tot de periode 1896-1935. De keuze van het eindjaar werd o.m. bepaald door de overweging, dat onze norm bij het bepalen van de invloed van de immigratie, nl. de geboorteplaats, op de duur aan betekenis verloor. De in Limburg geboren kinderen van allochthonen worden immers automatisch als autochthonen beschouwd, ofschoon dit geen uitsluitel geeft over de vraag of zij al dan niet in de streek geacclimatiseerd zijn, of zij de gedragspatronen van de streek hebben overgenomen of niet.

Maastricht kende een minder omvangrijke, maar tevens veel meer geleidelijke immigratie, zodat onze norm daar eerder aan betekenis moet hebben verloren dan in de Mijnstreek.

S A M E N V A T T I N G

Voor het meten van de invloed van de migratie in Zuid-Limburg gedurende de eerste decennia van deze eeuw is allereerst nodig een inzicht te verwerven in de ontwikkeling van de Mijnstreek, die in deze studie meer in het bijzonder als terrein van onderzoek is genomen.

Rond 1900 was het Zuidlimburgse mijngebied een armelijke streek, die hoofdzakelijk haar bestaan vond in de landbouw en veel seizoen-grensarbeiders telde.

Na de eeuwwisseling kwam er een grote dynamiek, doordat de mijnontginningen zich in snel tempo voltrokken. De landbouw nam in betekenis af en er vormde zich een vrij grote mijnarbeidersbevolking, die in sommige gemeenten zelfs meer dan de helft van de gehele bevolking bedroeg. Er kwam eveneens een toenemend aantal beoefenaren van verzorgingsberoepen, vooral in de sectoren onderwijs, vervoer, handelen en middenstand. De economische structuur werd er eenzijdig door de mijnindustrie bepaald; andere industrieën van betekenis ontstonden er niet.

De welvaart, die de streek verkreeg was minder groot dan men pleegt te veronderstellen. Wat het verdiend inkomen betreft benaderde de Mijnstreek het landsgemiddelde; het gemiddelde vermogen was er echter zeer laag. Dit betekende een bepaalde richting van inkomstenbesteding, vooral namelijk aan consumptiegoederen en minder in de sfeer van duurzame goederen. Door de geringe besparingen was het tempo van bezits- en vermogensvorming slechts matig.

De snelle ontwikkeling van de mijnindustrie ging gepaard met een zeer grote migratie. De mobiliteit was in deze jaren zeer hoog tengevolge van deze migratie en door het verloop van de personeelsbezetting bij de mijnen. Andere opmerkelijke demografische ontwikkelingsfactoren waren: de snelle toename van de bevolking, de optredende verstedelijking ondanks een deconcentratie in de bewoning, de verjonging van de bevolking en het geringe percentage in de niet-productieve leeftijdsklassen, het mannen-overschot door de immigratie van vele jonge ongehuwde arbeiders en tenslotte vooral het groot aantal buitenlanders en niet-Katholieken, dat in verschillende gemeenten soms een kwart van de bevolking bedroeg.

Met Jacobs kan men zeggen: "Zuid-Limburg, de golvende tuin van Nederland, de rustige traditionele landbouwstreek met haar historische marktstadjes, werd in een overrompelend tempo het verzamelbekken van het internationale, aan geen traditie gebonden groot-industrie-proletariaat"(220).

Sociologisch traden er derhalve in deze streek twee belangrijke veranderingen op. Op de eerste plaats werd in dit homogene landbouwgebied de industrie geïntroduceerd en wel een industrie van eigen aard en speciaal karakter, namelijk de mijnindustrie. Op de tweede plaats werd de homogene coherente bevolking geconfronteerd met een groot aantal vreemdelingen, die zich in dit gebied kwamen vestigen.

Welke was de reactie van de bevolking op de vestiging van de mijnindustrie?

Buiten Kerkrade was dit een vreemde bestaansbron, gevaarlijk, ongezond en sociaal laag gewaardeerd. Dit verklaart waarom aanvankelijk uit de eigen streek slechts weinig mijnwerkers konden worden geworven. Degenen, die echter eenmaal vertrouwd geraakten met dit vreemde beroep, beleefden de overgang van de landbouw naar de mijnindustrie doorgaans positief; het stijgende welvaartspeil bood nieuwe mogelijkheden, men genoot meer vrijheid, men was in staat zich te onttrekken aan de lokale heerschappijvorm van de agrarische samenleving, nieuwe denkbeelden en ervaringen vonden gretig onthaal.

Hoe was de reactie van de bevolking op de komst van zo talrijke vreemdelingen?

De eigen bevolking was van ouds reeds, wellicht op grond van het vroegere politieke verleden van de streek, gereserveerd tegenover vreemden. Deze reserve gold speciaal de immigranten, die in de ogen van de eigen bevolking een eigen groep vormden. Op grond van hun herkomst, sociale inslag, zeden en afkomst, hun jeugdige leeftijd en taal waren zij reeds zeer verschillend van de autochthone bevolking. Als mijnarbeiders deelden zij in het algemene *dédain* voor die beroepsgroep. Maar vooral stond men afkerig tegenover hen wegens de houding en het gedrag, dat men terecht of ten onrechte vaak aan de vreemdelingen toeschreef; hun voortdurend en vaak met de noorderzon verhuizen, hun slechte vervulling van de godsdienstplichten, hun poli-

tieke kleur en vrijzinnige houding, hun genotzucht en de zedenverwilderung, die zij ten toon spreidden. Uiter-aard riep dit alles spanningen en conflicten op. Merk-waardig echter is, dat het nooit tot een botsing van be-tekenis is gekomen, al waren ruzies en vechtpartijen geen uitzondering.

De snelle economische veranderingen, die geen kans lieten voor een rustige aanpassing, de ongeleide sociale structuurverschuiving, het gevoel van onbehagen bij de eigen bevolking door de werkelijke of vermeende aantasting van zijn sociale waardenhiërarchie, het gebrek aan aanpassing van de zijde van de steeds wisselende groep migranten en de sociale desintegratieverschijnselen, die zich dientengevolge voordeden, brachten het samenlevingsverband in de Mijnstreek in een critieke phase. Een uitbarsting van de latente sociale spanningen kon nauwelijks uitblijven. In dit licht zijn ook begriepelijk een aantal gebeurtenissen uit de twintigerjaren, die als uitlaat van deze spanningen gezien moeten worden.

De aanwezigheid van een grote groep voortdurend wisselende passanten-proletariërs heeft de gisting en de onrust in de Mijnstreek steeds levend gehouden, zodat de sfeer voor een geleidelijke en bevredigende aanpassing ongunstig moest worden genoemd.

Deze studie geeft met een tweetal concrete onderzoeken van uitgebreide aard aan, in welke mate de sociale desorganisatieverschijnselen zich hebben gemanifesteerd als afwijkingen van het in de Mijnstreek normale maatschappelijke gedrag (het criminaliteitsonderzoek) en als afwijkingen van de normen van de huwelijksbeleving.

Met deze beide indicatieve onderzoekingen kon de invloed van de immigratie op enkele zeer belangrijke aspecten van de Mijnstreek-samenleving statistisch worden vastgelegd. Uit deze studie blijkt gedetailleerd, dat het criminaliteitscijfer van de vreemdelingen in al deze jaren hoger lag dan dat van de eigen bevolking. De groei van de criminaliteit blijkt vooral geconcentreerd in de grote mijngemeenten en betreft voornamelijk de economische criminaliteit.

Hetzelfde deed zich voor bij twee geheel andere verschijnselen, namelijk de conceptie vóór het huwelijk en de echtscheidingen. Ook hier is de invloed van de migratie duidelijk aanwijsbaar.

Ofschoon de relatie van deze verschijnselen tot de mi-

gratie zich moeilijk laat isoleren, is de conclusie gewettigd dat de vreemdelingen de omvang van deze verschijnselen zeer sterk bepaald hebben. Het gedragspatroon van de allochthone en dat van de autochthone groep blijken derhalve wel heel sterk te verschillen. Een vergelijking van de resultaten van de schaarse onderzoeken elders met de onze laat zien, dat dit verschijnsel ook elders optrad.

Met de economische crisis van de dertiger jaren en het ontslag en vertrek van vele vreemdelingen wordt hun invloed op de genoemde facetten van het samenleven geringer. Dan is inmiddels een integratieproces in gang gezet, dat het sociaal isolement van de allochthone bevolkingsgroep vermindert. Er treedt een aanpassing op in drieërlei zin: een aanpassing van de bevolking van de eigen streek aan de dynamische nieuwe ontwikkeling, een aanpassing van de vreemdelingen aan het nieuwe milieu en een aanpassing tenslotte van allochthonen en autochthonen aan elkaar.

Deze integratie werd onbewust bevorderd door het werkmilieu, waar de mijnarbeid uit zijn aard om solidariteit vraagt, in het woonmilieu door het nauwe contact van de kostgangers met de hen herbergende gezinnen en door de contacten van de zelfstandig wonende gezinnen in straat, buurt en dorp.

Bewust werd deze integratie nagestreefd door de immigrerende mijnarbeiders een goede woning te verschaffen, die echter helaas door de verwijderde ligging van verschillende woningcomplexen de nieuwkomers isoleerde.

Belangrijk is in dit verband het werk geweest van de woning-inspectrices, die haar taak zeer ruim hebben opgevat en die evenals anderen door persoonlijke benadering en werkwijze de opvang van de immigranten bewerkstelligden.

Van belang is ook geweest de bouw van gezellenhuizen, die zorgden voor een goede opvang van de ongehuwde immigranten.

Ongetwijfeld sanerend heeft gewerkt het wegtrekken van de meest onaangepaste elementen in de dertiger jaren. Daarna braken een aantal jaren van betrekkelijke rust aan, die gunstig waren voor het uiteindelijk slagen van het aanpassingsproces. De mijnarbeid kreeg het gewenste aanzien, de mijnarbeidersbezetting bereikte een zekere stabiliteit, de sociale contacten van de migran-

ten met de eigen bevolking werden uitgebreid en hecht.

Het slagen van deze moeilijke integratie is niet op de laatste plaats te danken aan de zielzorg onder de migranten en aan het krachtdadig sociaal beleid, dat in de Mijnstreek werd gevoerd.

Het is vooral de verdienste van Dr. Poels geweest, dat hij deze problemen tijdig heeft doorzien en tot een oplossing heeft weten te brengen.

BIJLAGEN

Tabel 40a

	Maastricht		Heerlen		Kerkrade	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
a. Totale bevolking	54328	60530	32263	46885	25494	36705
Tot. aant. vervolgte delinquenten	282	301	330	228	405	240
Criminaliteitscijfer	51,9	49,7	102,3	48,6	158,9	65,4
b. Aant. geborenen in woonplaats	38397	41291	9362	15554	13134	18060
Aant. vervolgte delinquenten hiervan	172	159	59	45	120	74
Criminaliteitscijfer	44,8	38,5	63,0	28,9	91,4	41,0
c. Aantal Limburgers, geo. buiten gemeenten	7670	9773	15796	25653	17639	24779
Aant. vervolgte delinquenten hiervan	47	61	54	71	89	54
Criminaliteitscijfer	61,3	63,4	35,0	27,7	50,5	21,8
d. Aant. Nederlanders, geb. buiten Limburg	4809	5843	9072	9284	2235	2875
Aant. vervolgte delinquenten hiervan	18	34	96	46	31	24
Criminaliteitscijfer	37,4	58,2	105,8	49,5	138,7	83,5
e. Aantal buitenlanders	3452	3623	7393	11979	5619	9049
Aant. vervolgte delinquenten hiervan	45	47	121	66	165	88
Criminaliteitscijfer	130,4	129,7	163,7	55,2	293,6	97,2

Tabel 41 a

Geboorteplaats van de vervolgte delinquenten inzake agressieve criminaliteit.

Gemeente-groep	1900-1910	1911-1920	1921-1935
I	1560	2610	6715
II	550	888	2432
III	470	599	1209
IV	595	618	1667
V	897	855	1763
Totaal	4072	5570	13786

waarvan geboren in:

Gemeente-groep	1900-1910		1911-1920		1921-1935		1900-1910		1911-1920		1921-1935	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
	Gemeente						Limburg					
I	922	59,1	1304	50,0	1908	28,4	359	23,0	516	19,8	1712	25,5
II	290	52,8	382	43,0	724	29,8	166	30,2	276	31,1	793	32,6
III	340	72,3	395	66,0	603	49,9	103	21,9	148	24,7	365	30,2
IV	415	69,7	447	72,3	948	56,9	126	21,2	99	16,0	425	25,5
V	495	55,2	478	55,9	814	46,2	283	31,5	265	31,0	669	37,9
Totaal	2462	60,5	3006	54,0	4997	36,2	1037	25,5	1304	23,4	3964	28,8
	Nederland						Buitenland					
I	88	5,6	250	9,6	1250	18,6	191	12,3	540	20,6	1845	27,5
II	17	3,0	51	5,7	221	9,1	77	14,0	179	20,2	694	28,5
III	3	0,7	17	2,8	91	7,5	24	5,1	39	6,5	150	12,4
IV	16	2,7	37	6,0	131	7,9	38	6,4	35	5,7	163	9,7
V	20	2,3	22	2,6	85	4,8	99	11,0	90	10,5	195	11,1
Totaal	144	3,5	377	6,7	1778	12,9	429	10,5	883	15,9	3047	22,1

Gemeentegroep I = Centra Mijnstreek.
 " II = rest Oude Mijnstreek.
 " III = rest Nieuwe Mijnstreek.
 " IV = Maastricht, Amby en Heer.
 " V = overig Zuid-Limburg.

Tabel 42 a

Geboorteplaats van de vervolgte delinquenten inzake economische criminaliteit.

Gemeente-groep	1900-1910	1911-1920	1921-1935
I	820	2957	5293
II	385	833	1562
III	213	401	584
IV	662	1444	1631
V	583	895	1050
Totaal	2663	6530	10120

waarvan geboren in:

Gemeente-groep	1900-1910		1911-1920		1921-1935		1900-1910		1911-1920		1921-1935	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
	Gemeente						Limburg					
I	318	38,8	1087	36,8	973	18,4	207	25,2	651	22,0	1362	25,7
II	151	39,2	284	34,1	292	18,7	130	33,8	241	28,9	500	32,0
III	125	58,7	204	50,9	166	28,4	57	26,8	131	32,7	216	37,0
IV	470	71,0	989	68,5	897	55,0	113	17,1	212	14,7	369	22,6
V	233	40,0	373	41,7	320	30,5	252	43,2	349	39,0	423	40,3
Totaal	1297	48,7	2937	45,0	2648	26,1	759	28,5	1584	24,3	2870	28,3
	Nederland						Buitenland					
I	60	7,3	446	15,1	1029	19,4	235	28,7	773	26,1	1929	36,5
II	21	5,5	82	9,9	193	12,4	83	21,5	226	27,1	577	36,9
III	10	4,7	17	4,2	80	13,7	21	9,8	49	12,2	122	20,9
IV	33	5,0	103	7,1	153	9,4	46	6,9	140	9,7	212	13,0
V	22	3,8	46	5,1	90	8,6	76	13,0	127	14,2	217	20,6
Totaal	146	5,5	694	10,6	1545	15,3	461	17,3	1315	20,1	3057	30,2

Gemeentegroep I = Centra Mijnstreek.
 " II = rest Oude Mijnstreek.
 " III = rest Nieuwe Mijnstreek.
 " IV = Maastricht, Amby en Heer.
 " V = overig Zuid-Limburg.

Tabel 43 a

Geboorteplaats van de vervolgte delinquenten inzake seksuele criminaliteit.

Gemeente-groep	1900-1910	1911-1920	1921-1935
I	17	157	651
II	8	45	187
III	5	17	63
IV	81	98	212
V	41	106	126
Totaal	152	423	1259

waarvan geboren in:

Gemeente-groep	1900-1910		1911-1920		1921-1935		1900-1910		1911-1920		1921-1935	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
	Gemeente						Limburg					
I	5	29,4	51	32,5	116	17,8	6	35,3	33	21,0	181	27,8
II	2	25,0	20	44,4	32	17,1	3	37,5	10	22,2	70	37,4
III	-	-	13	76,5	30	36,1	2	40,0	1	5,9	26	31,3
IV	29	35,8	62	63,3	120	56,6	36	44,4	26	26,5	51	24,1
V	8	19,5	33	31,1	35	27,8	29	70,7	58	54,7	58	46,0
Totaal	44	29,0	179	42,3	333	26,4	76	50,0	128	30,3	386	30,7
	Nederland						Buitenland					
I	2	11,8	27	17,3	176	37,9	4	23,5	46	29,3	178	27,4
II	1	12,5	2	4,4	32	17,1	2	25,0	13	28,9	53	28,3
III	3	60,0	2	11,8	13	15,7	-	-	1	5,9	14	16,9
IV	11	13,6	5	5,1	27	12,7	5	6,2	5	5,1	14	6,6
V	1	2,4	8	7,5	12	9,5	3	7,3	7	6,6	21	16,7
Totaal	18	11,8	44	10,2	260	20,6	14	9,2	72	17,0	280	22,3

- Gemeentegroep I = Centra Mijnstreek.
 " II = rest Oude Mijnstreek.
 " III = rest Nieuwe Mijnstreek.
 " IV = Maastricht, Amby en Heer.
 " V = overig Zuid-Limburg.

Tabel 45a

Het totaal aantal huwelijken en het aantal huwelijken, waarvan eerste kind bekend, voor de afzonderlijke jaar- en gemeentegroepen in absolute en relatieve cijfers.

Periode	Gemeentegroep I			Gemeentegroep II			Gemeentegroep III		
	Aant. huw.	Kind bekend		Aant. huw.	Kind bekend		Aant. huw.	Kind bekend	
		Abs.	in %		Abs.	in %		Abs.	in %
1896-1900	917	470	51,3	755	314	41,7	654	309	47,2
1901-1905	1071	591	55,0	675	296	43,9	690	307	44,5
1906-1910	1343	757	56,4	880	401	45,6	745	369	49,5
1911-1915	1687	893	52,9	894	415	46,4	707	336	47,5
1916-1920	2941	1438	48,9	1251	536	42,8	964	475	49,3
1921-1925	3925	1766	45,0	1526	610	40,0	967	434	44,9
1926-1930	4627	1975	42,7	1701	631	37,1	970	426	43,9
1931-1935	5226	1991	38,1	1372	611	32,6	1192	476	39,9
Totaal	21740	9881	45,4	9554	3814	39,9	6889	3132	45,4
Periode	Gemeentegroep IV			Gemeentegroep V			Gemeentegroep VI		
	Aant. huw.	Abs.	in %	Aant. huw.	Abs.	in %	Aant. huw.	Abs.	in %
1896-1900	1405	846	60,2	1398	577	41,3	1105	693	62,7
1901-1905	1587	922	58,1	1581	693	43,8	1180	733	62,1
1906-1910	1614	892	55,3	1703	648	38,1	1183	715	60,4
1911-1915	1637	798	48,8	1734	648	37,4	1124	643	57,2
1916-1920	2340	1116	47,7	2073	776	37,4	1731	882	51,0
1921-1925	2630	1185	45,1	1824	642	35,2	2382	1099	46,1
1926-1930	2611	1095	42,0	1601	574	35,9	2397	1004	41,9
1931-1935	2667	1122	42,1	1586	478	30,1	2424	1039	42,9
Totaal	16491	7976	48,4	13500	5036	37,3	13526	6808	50,3

Verklaring gemeentegroepen

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek; 2 = rest Oude Mijnstreek; 3 = rest Nieuwe Mijnstreek; 4 = Maastricht, Amby, Heer; 5 = overig Zuid-Limburg; 6 = Maastricht, sonder Amby en Heer

Tabel 47a

Het aantal huwelijken, waarvan het eerste kind
 bekend is (I), alsmede de huwelijken met een
 vóór het huwelijk geconclueerde eerstgeborene (II)
 beiden in indexcijfers (1996-1900 = 100) en het
 staatskingscijfer van beide indices (III), per
 jaar- en per gemeentegroep.

Periode	I	II	III	I	II	III	I	II	III
	Gemeentegroep 1			Gemeentegroep 2			Gemeentegroep 3		
1896-1900	100	100	0	100	100	0	100	100	0
1901-1905	125,9	122,3	- 3,4	94,3	103,6	+ 9,3	99,4	113	+ 13,6
1906-1910	161,1	171,4	+ 10,3	127,7	153,6	+ 25,9	119,4	131,5	+ 12,1
1911-1915	190,0	260,7	+ 70,7	132,2	167,9	+ 35,7	108,7	164,8	+ 56,1
1916-1920	306,0	445,5	+ 139,5	170,7	269,6	+ 98,9	153,7	220,4	+ 66,7
1921-1925	375,7	592,9	+ 217,2	194,3	312,5	+ 118,2	140,5	200,0	+ 59,5
1926-1930	420,6	686,6	+ 266,0	201,0	342,9	+ 141,9	137,9	240,7	+ 102,8
1931-1935	423,6	665,2	+ 241,6	194,6	337,5	+ 142,9	154,0	237,0	+ 83,0
	Gemeentegroep 4			Gemeentegroep 5			Gemeentegroep 6		
1896-1900	100	100	0	100	100	0	100	100	0
1901-1905	109,0	104,1	- 4,9	120,1	115,7	- 4,4	105,8	98,8	- 7,0
1906-1910	105,4	101,4	- 4,0	112,3	125,7	+ 13,4	103,2	94,2	- 9,0
1911-1915	94,3	97,0	+ 2,7	112,3	128,6	+ 16,3	92,8	90,2	- 2,6
1916-1920	131,9	124,9	- 7,0	134,9	136,6	+ 3,7	127,3	116,2	- 11,1
1921-1925	140,1	132,7	- 7,4	111,3	105,0	- 6,3	158,6	141,5	- 17,1
1926-1930	129,4	113,8	- 15,6	99,5	100,7	+ 1,2	144,9	118,3	- 26,6
1931-1935	132,6	121,4	- 11,2	82,8	72,9	- 9,9	143,9	128,7	- 21,2

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek.

- " " " " " "
- 2 = rest Oude Mijnstreek.
 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
 4 = Maastricht, Ambly en Heer.
 5 = overig Zuid-Limburg.
 6 = Maastricht zonder Ambly en Heer.

Tabel 48a I

Het totaal aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is (1), na (2) en vóór (3) het huwelijk geconcipieerde eerstgeborenen in absolute cijfers en in % van (1) per jaargroep en per gemeentegroep.

Jaargroep	Gemeentegroep I					Gemeentegroep II				
	1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1	1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1
1896-1900	470	358	76,1	112	23,9	314	258	82,2	56	17,8
1901-1905	591	454	76,8	137	23,2	296	238	80,4	58	19,6
1906-1910	757	565	74,6	192	25,4	401	315	78,6	86	21,4
1911-1915	893	601	68,4	292	31,6	415	321	77,3	94	22,7
1916-1920	1438	939	65,2	499	34,8	536	385	71,8	151	28,2
1921-1925	1766	1102	62,4	664	37,6	610	435	71,3	175	28,7
1926-1930	1975	1206	61,0	769	39,0	631	439	69,6	192	30,4
1931-1935	1991	1246	62,6	745	37,3	611	422	69,1	189	30,9
Totaal	9881	6471	65,5	3410	34,5	3814	2813	73,8	1001	26,2

Gemeentegroep I = Centra Mijnstreek.
 " II = rest Oude Mijnstreek

Het totaal aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is (1), na (2) en vóór (3) het huwelijk geconcipieerde eerstgeborenen in absolute cijfers en in % van (1) per jaar- en per gemeentegroep.

Jaargroep	Gemeentegroep III						Gemeentegroep IV				
	1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1		1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1
1895-1900	309	255	82,5	54	17,5		846	476	56,3	370	43,7
1901-1905	307	246	80,1	61	19,9		922	537	58,2	385	41,8
1906-1910	369	298	80,8	71	19,2		892	517	58,0	375	42,0
1911-1915	336	247	73,5	89	26,5		798	439	55,0	359	45,0
1916-1920	475	356	75,0	119	25,0		1116	654	58,6	462	41,4
1921-1925	434	326	75,1	108	24,9		1185	694	58,6	491	41,4
1926-1930	426	296	69,5	130	30,5		1095	674	61,5	421	38,5
1931-1935	476	348	73,1	128	26,9		1122	673	60,0	449	40,0
Totaal	3132	2372	75,7	760	24,3		7976	4664	58,5	3312	41,5

Gemeentegroep III = rest Nieuwe Mi.jnstreek.
 " IV = Mastricht, Amby en Heer.

Tabel 48a. III

Het totaal aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is (1), na (2) en vóór (3) het huwelijk geconcipieerde eerstgeborenen in absolute cijfers en in % van (1) per jaar- en per gemeentegroep.

Jaargroep	Gemeentegroep V					Gemeentegroep VI				
	1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1	1	2	2 in % van 1	3	3 in % van 1
1896-1900	577	437	75,7	140	24,3	693	365	52,7	328	47,3
1901-1905	693	531	76,6	162	23,4	733	409	55,8	324	44,2
1906-1910	648	472	72,8	176	27,2	715	406	56,8	309	43,2
1911-1915	648	468	72,2	180	27,8	643	347	54,0	296	46,0
1916-1920	776	582	75,0	194	25,0	882	501	56,8	381	43,2
1921-1925	642	495	77,1	147	22,9	1099	635	57,8	464	42,2
1926-1930	574	433	75,4	141	24,6	1004	616	61,4	388	38,6
1931-1935	478	376	78,7	102	21,3	1039	617	59,4	422	40,6
Totaal	5036	3794	75,3	1242	24,7	6808	3896	57,2	2912	42,8

Gemeentegroep V = overlij Zuid-Limburg.

" VI = Maastricht zonder Amby en Heer.

Tabel 49a

Het aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind in % van het aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, voor de zes grote mijngemeenten 1896 - 1935

1	2	3	4	5	6	7	8
Gemeente	Aantal huwelijken			Hiervan eerste kind geboren			
	Totaal	waarvan kind bekend in 1e en/of 2e j. na huwelijk	3 in % van 2	meer dan 7 mnd. na huwel.	5 in % van 3	minder dan 7 mnd. na huwel.	7 in % van 3
Brunssum	1605	740	46,1	473	63,9	267	36,1
Heerlen	7093	3089	43,5	1956	63,3	1133	36,7
Hoensbroek	1730	756	43,7	434	57,4	322	42,6
Kerkrade	7311	3466	47,4	2344	67,6	1122	32,4
Gelseen	1402	644	45,9	479	74,4	165	25,6
Sittard	2602	1186	45,6	785	66,2	401	33,8
Totaal	21743	9881	45,7	6471	65,5	3410	34,5

Tabel 50a

Het totaal aantal huwelijken (a), het aantal huwelijken waarvan geboortedatum van het eerste kind bekend is (b), en het aantal voor het huwelijk geconcipieerde kinderen (c)

Gemeente	1896 - 1900			1901 - 1905			1906 - 1910			1911 - 1915			1916 - 1920		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
Brunsum	51	23	5	41	14	5	43	23	5	69	45	9	147	79	23
Heerlen	216	112	29	272	135	38	353	198	71	520	259	96	1030	484	187
Hoensbroek	42	14	8	52	19	2	54	29	7	76	41	9	202	86	33
Kerkrade	341	187	38	424	269	52	560	346	77	674	369	128	1009	558	183
Geleen	73	34	1	81	39	5	95	43	9	91	53	4	161	78	19
Sittard	194	100	31	204	115	37	238	118	23	257	126	46	392	153	54
Totaal	917	470	112	1074	591	137	1343	757	192	1687	893	292	2941	1438	499
	1921 - 1925			1926 - 1930			1931 - 1935			Totaal					
Brunsum	365	179	78	394	179	73	495	198	71	1605	740	267			
Heerlen	1429	570	209	1560	646	250	1713	685	253	7093	3089	1133			
Hoensbroek	368	157	76	437	200	87	499	210	100	1730	756	322			
Kerkrade	1202	588	218	1464	611	241	1637	538	185	7311	3466	1122			
Geleen	178	96	22	324	145	44	399	156	61	1402	644	165			
Sittard	383	176	61	448	194	74	486	204	75	2602	1186	401			
Totaal	3925	1766	664	4627	1975	769	5229	1991	745	21743	9881	3410			

Tabel 50b

Het aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerde
eerstgeborene in index-cijfers (1911-1915 = 100) in de zes
grote mijngemeenten en in jaargroepen.

Gemeente	1896	1901	1906	1911	1916	1921	1926	1931
	-	-	-	-	-	-	-	-
	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935
Brunssum	--	--	--	100	145,6	217,9	203,9	179,3
Heerlen	69,8	75,9	96,4	100	104,2	98,1	104,4	99,6
Hrensbroek	--	--	--	100	174,8	220,6	198,2	217,0
Kerkrade	58,6	55,7	64,1	100	94,6	106,9	113,7	99,1
Geleen	--	--	--	100	322,8	303,6	401,9	517,9
Sittard	84,9	88,1	53,4	100	96,7	94,3	104,5	100,7

Tabel 51a

Het aantal natuurlijke kinderen (levend en dood geboren)
in absolute cijfers per jaar- en per gemeentegroep.

Periode	Gemeentegroep						Gen.gr.
	1	2	3	4	5	Totaal	6
1896-1900	72	66	53	174	118	483	158
1901-1905	75	38	57	188	100	458	178
1906-1910	112	53	58	173	93	489	150
1911-1915	197	64	47	204	86	598	186
1916-1920	357	118	60	195	115	845	161
1921-1925	356	108	38	183	72	757	175
1926-1930	353	139	50	131	68	741	113
1931-1935	305	80	54	115	68	622	107
1896-1935	1827	666	417	1363	720	4993	1228-

- Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek.
 " 2 = rest Oude Mijnstreek.
 " 3 = rest Nieuwe Mijnstreek.
 " 4 = Maastricht, Amby en Heer.
 " 5 = overig Zuid-Limburg.
 " 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Tabel 56a I

De gehuwden bij huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, gesplitst naar geboortestreek, in absolute cijfers en in procenten.

Periode	Totaal aantal gehuwden	waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Gemeentegroep I.									
1896-1900	224	162	72,3	41	18,3	4	-	17	7,6
1901-1905	274	176	64,2	62	22,6	7	-	29	10,6
1906-1910	384	209	54,4	74	19,3	20	5,2	81	21,1
1911-1915	584	226	38,7	96	16,4	75	12,8	187	32,0
1916-1920	998	327	32,6	184	18,4	215	21,5	272	27,3
1921-1925	1328	340	25,6	257	19,4	295	22,2	436	32,8
1926-1930	1538	382	24,8	252	16,4	289	18,8	615	40,0
1931-1935	1490	401	26,9	279	18,7	212	14,2	598	40,2
Totaal	6820	2223	32,6	1245	18,3	1117	16,3	2235	32,8
Gemeentegroep II.									
1896-1900	112	72	64,3	30	26,8			10	8,9
1901-1905	116	69	59,5	36	31,0	1	0,9	10	8,6
1906-1910	172	101	58,7	47	27,3	6	3,5	18	10,5
1911-1915	188	95	50,5	40	21,3	12	6,4	41	21,8
1916-1920	302	133	44,0	72	23,8	34	11,3	63	20,9
1921-1925	350	124	35,4	93	26,6	43	12,3	90	25,7
1926-1930	384	116	30,2	97	25,3	36	9,4	135	35,1
1931-1935	378	106	28,0	103	27,2	18	4,8	151	40,0
Totaal	2002	816	40,8	518	25,9	150	7,4	518	25,9

Gemeentegroep I = Centra Mijnstreek.

" II = rest Oude Mijnstreek.

Tabel 56a II

De gehuwden bij huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, gesplitst naar geboortestreek, in absolute cijfers en in procenten.

Periode	Totaal aantal gehuwden	waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Gemeentegroep III.									
1896-1900	108	79	73,1	23	21,3	-	-	6	5,6
1901-1905	122	83	68,0	31	25,4	-	-	8	6,6
1906-1910	142	93	65,5	33	23,2	2	1,4	14	9,9
1911-1915	178	131	73,6	33	18,5	1	0,6	13	7,3
1916-1920	238	163	68,5	56	23,5	3	1,3	16	6,7
1921-1925	216	137	63,4	47	21,8	10	4,6	22	10,2
1926-1930	260	145	55,8	66	25,4	10	3,8	39	15,0
1931-1935	256	135	52,7	61	23,8	18	7,0	42	16,4
Totaal	1520	966	63,3	350	23,0	44	2,9	160	10,5
Gemeentegroep IV.									
1896-1900	740	614	83,0	79	10,7	12	1,6	35	4,7
1901-1905	770	623	80,9	92	12,0	15	1,9	40	5,2
1906-1910	750	620	82,7	79	10,5	21	2,8	30	4,0
1911-1915	718	601	83,7	79	11,0	11	1,5	27	3,8
1916-1920	924	698	75,5	128	13,9	28	3,0	70	7,6
1921-1925	982	749	76,3	143	14,6	33	3,3	57	5,8
1926-1930	842	628	74,6	130	15,4	33	3,9	51	6,1
1931-1935	898	618	68,8	155	17,3	46	5,1	79	8,8
Totaal	6624	5151	77,8	885	13,4	199	3,0	389	5,8

Gemeentegroep III = rest Nieuwe Mijnstreek.

" IV = Maastricht, Amby en Heer.

Tabel 56a III

De gehuwden bij huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, gesplitst naar geboortestreek, in absolute cijfers en in procenten.

Periode	Totaal aantal gehuwden	waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Gemeentegroep V.									
1896-1900	280	170	60,7	81	28,9	4	-	25	8,9
1901-1905	324	192	59,3	90	27,8	7	-	35	10,8
1906-1910	352	197	56,0	106	30,1	11	3,2	38	11,7
1911-1915	360	198	55,0	102	28,4	6	-	54	15,0
1916-1920	388	186	47,9	128	33,0	14	3,6	60	15,5
1921-1925	294	173	58,8	81	27,6	7	-	33	11,2
1926-1930	282	159	56,4	85	30,1	6	-	32	11,4
1931-1935	204	119	58,3	46	22,6	13	6,4	26	12,7
Totaal	2484	1394	56,1	719	28,9	68	2,8	303	12,2
Gemeentegroep VI.									
1896-1900	656	557	84,9	57	8,7	11	1,7	31	4,7
1901-1905	648	558	86,1	51	7,9	14	2,2	25	3,9
1906-1910	618	548	88,6	32	5,2	16	2,6	22	3,6
1911-1915	592	528	89,2	36	6,1	9	1,5	19	3,2
1916-1920	762	632	82,9	63	8,3	23	3,0	44	5,8
1921-1925	928	714	76,9	126	13,6	33	3,6	55	5,9
1926-1930	776	588	75,8	107	13,8	31	4,0	50	6,4
1931-1935	844	581	68,8	141	16,7	46	5,5	76	9,0
Totaal	5824	4706	80,8	613	10,5	183	3,1	322	5,5

Gemeentegroep V = overig Zuid-Limburg.

" VI = Maastricht zonder Amby en Heer.

Tabel 60a. I

Bereep en geboorteplaats van de gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconclipeerde eerstgeborene, voor de gezamenlijke zes voornaamste mi.jugementen, in 5-jaarlijksse perioden.

a. In absolute cijfers

Periode	Gezins- hoofd- den	Mi.jwerkers					Overrige arbeiders					Overrige beroepen				
		Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land	Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land	Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land			
1896-1900	112	36	30	1	5	42	37	3	2	34	30	1	3			
1901-1905	137	65	51	1	13	33	27	-	6	39	35	3	1			
1906-1910	192	120	71	7	42	30	24	4	2	42	33	2	7			
1911-1915	292	209	100	28	81	37	27	7	3	46	33	9	4			
1916-1920	499	309	157	66	86	86	37	36	13	104	69	21	14			
1921-1925	664	476	210	128	138	100	44	38	18	88	50	23	15			
1926-1930	769	496	172	101	223	163	58	52	53	110	56	19	35			
1931-1935	745	389	156	47	186	220	91	55	74	136	72	21	43			
Totaal	3410	2100	947	379	774	711	345	195	171	599	378	99	122			

Tabel 60a II

Beroep en geboorteplaats van de gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconcipieerde eerstgeborene, voor de gezamenlijke zes voornaamste mi.jngensenten, in 5-jaarlijkse periodes.

Periode	Gezins- hoofd	b. In procenten											
		Mijnwerkers				Overige arbeiders				Overige beroepen			
		Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land.	Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land	Tot.	Limb.	Ned.	Buit. land
1896-1900	100	32,1	26,8	-	4,5	37,5	33,0	-	-	30,4	26,8	-	-
1901-1905	100	47,4	37,2	-	9,5	24,1	19,7	-	-	28,5	25,5	-	-
1906-1910	100	62,5	37,0	-	21,9	15,6	12,5	-	-	21,9	17,2	-	-
1911-1915	100	71,6	34,2	9,6	27,8	12,6	9,2	-	-	15,8	11,3	-	-
1916-1920	100	61,9	31,5	13,2	17,2	17,2	7,4	7,2	2,6	20,8	13,8	4,2	2,8
1921-1925	100	71,7	31,6	19,3	20,8	15,1	6,6	5,7	2,8	13,2	7,5	3,5	2,2
1926-1930	100	64,5	22,4	13,1	29,0	21,2	7,5	6,8	6,9	14,3	7,3	2,5	4,5
1931-1935	100	52,2	20,9	6,3	25,0	29,5	11,2	7,4	9,9	18,3	9,7	2,8	5,8
Totaal	100	61,6	27,8	11,1	22,7	20,8	10,1	5,7	5,0	17,6	11,1	2,9	3,6

Tabel 63 a.

Beroep en geboorteplaats van de gezinshoofden met een vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborene gedurende de periode 1896-1935

Gemeente	Gezins- hoofden	Mijnerkers						Overige arbeiders						Overige beroepen												
		Tot.		Ijmb.		Ned.		Buit. Land		Tot.		Ijmb.		Ned.		Buit. Land		Tot.		Ijmb.		Ned.		Buit. Land		
		a. In absolute cijfers																								
Heerlen	1133	627	207	152	268	271	111	93	67	235	135	56	44	1122	884	529	74	281	128	62	23	43	110	56	14	40
Kerkrade	322	208	45	77	86	76	29	27	20	38	22	6	10	322	208	45	77	86	76	29	27	20	38	22	6	10
Hoensbroek	267	189	44	55	90	57	20	21	16	21	10	2	9	267	189	44	55	90	57	20	21	16	21	10	2	9
Brunssum	401	122	85	11	26	134	101	13	20	145	120	15	10	401	122	85	11	26	134	101	13	20	145	120	15	10
Sittard	165	70	37	10	23	45	22	18	5	50	35	6	9	165	70	37	10	23	45	22	18	5	50	35	6	9
Geleen	3410	2100	947	379	774	711	345	195	171	599	378	99	122	3410	2100	947	379	774	711	345	195	171	599	378	99	122
b. In procenten																										
Heerlen	100	55,3	18,3	13,4	23,6	23,9	9,8	9,2	4,9	20,8	11,9	4,9	4,0	100	78,8	47,2	6,6	25,0	11,4	5,6	2,0	3,8	9,8	11,9	4,9	4,0
Kerkrade	100	78,8	47,2	6,6	25,0	11,4	5,6	2,0	3,8	9,8	11,9	4,9	4,0	100	64,6	14,0	23,9	26,7	23,6	9,0	8,4	6,2	11,8	6,8	1,9	3,1
Hoensbroek	100	64,6	14,0	23,9	26,7	21,3	7,5	7,8	6,0	7,9	3,7	0,7	3,4	100	70,8	16,5	20,6	33,7	21,3	7,5	8,8	6,0	7,9	3,7	0,7	3,4
Brunssum	100	30,4	21,2	2,7	6,5	33,4	25,2	3,2	5,0	36,2	29,9	3,7	2,6	100	30,4	21,2	2,7	6,5	33,4	25,2	3,2	5,0	36,2	29,9	3,7	2,6
Sittard	100	42,4	22,4	6,1	13,9	27,3	13,3	10,9	3,1	30,3	21,2	3,6	5,5	100	42,4	22,4	6,1	13,9	27,3	13,3	10,9	3,1	30,3	21,2	3,6	5,5
Totaal	100	61,6	27,8	11,1	22,7	20,8	10,1	5,7	5,0	17,6	11,1	2,9	3,6	100	61,6	27,8	11,1	22,7	20,8	10,1	5,7	5,0	17,6	11,1	2,9	3,6

De godsdienstige gezindte van de te Heerlen van 1919-1935 gesloten huwelijken.

Jaar	Aantal huwel. waarv. 1e kind bekend	Waarvan:					
		R.K. + R.K.	R.K. + Prot.	Prot. + Prot.	Prot. + Z.G.	R.K. + Z.G.	Z.G. + Z.G.
1919	111	80	12	18	-	-	1
1920	129	100	18	10	1	-	-
1921/1925	563	426	62	68	5	2	-
1926/1930	646	491	84	67	2	2	-
1931/1935	685	497	86	89	4	5	4
Totaal	2134	1594	262	252	12	9	5
Jaar	Aantal huwel. m.kind binnen 7 mnd.	Waarvan:					
		R.K. + R.K.	R.K. + Prot.	Prot. + Prot.	Prot. + Z.G.	R.K. + Z.G.	Z.G. + Z.G.
1919	36	21	7	7	-	-	1
1920	53	36	10	6	1	-	-
1921/1925	207	145	32	25	4	1	-
1926/1930	249	165	46	35	2	1	-
1931/1935	253	167	46	32	3	2	3
Totaal	798	534	141	105	10	4	4

Tabel 65 a

Het aantal echtscheidingen in % van het aantal huwelijken, in de zes voornaamste
municipaliteiten, in jaargroepen.

Periode	Brunsum			Heerlen			Hoensbroek		
	Aantal huwe- lijken	Waarvan geschei- den	in %	Aantal huwe- lijken	Waarvan geschei- den	in %	Aantal huwe- lijken	Waarvan geschei- den	in %
1896-1900	51	-	-	216	1	-	42	-	-
1901-1905	41	-	-	272	2	-	52	1	-
1906-1910	43	-	-	353	5	-	54	-	-
1911-1915	69	2	-	520	18	3,5	76	-	-
1916-1920	147	9	-	1030	53	5,1	202	10	5,0
1921-1925	365	21	5,8	1429	77	5,4	368	19	5,2
1926-1930	394	22	5,6	1560	85	5,5	437	28	6,4
1931-1935	495	22	4,4	1713	103	6,0	499	19	3,8
Totaal	1605	76	4,7	7093	344	4,9	1730	77	4,5
	Kerkrade			Geleen			Sittard		
1896-1900	341	1	-	73	-	-	194	-	-
1901-1905	424	2	-	81	1	-	204	2	-
1906-1910	560	14	2,5	95	1	-	238	4	-
1911-1915	674	23	3,4	91	-	-	257	4	-
1916-1920	1009	37	3,7	161	4	-	392	16	4,1
1921-1925	1202	49	4,1	178	5	-	383	13	3,4
1926-1930	1464	68	4,6	324	15	4,6	448	7	1,6
1931-1935	1634	88	5,4	399	13	3,3	486	25	5,1
Totaal	7308	282	3,9	1402	39	2,8	2602	71	2,7

Tabel 67a

Vrouwen beneden 20 jaar in huwelijken:

- I met eerstgeborene binnen 7 maanden in absolute cijfers (a) en in % van het totaal aantal vrouwen met kind binnen 7 maanden (b);
- II waarover later echtscheiding werd uitgesproken in absolute cijfers (c) en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen (d);
- III met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk en die bovendien later gescheiden werden, in absolute cijfers (e) en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is (f). (cfr. tabel 64) - Periode 1896-1935.

Gemeente- groep	I		II		III	
	a	b	c	d	e	f
1	1053	30,9	323	26,3	115	60,5
2	124	16,3	36	29,0	7	-
3	250	25,0	11	32,8	1	-
4	768	23,2	136	26,3	56	40,0
5	187	15,1	19	-	4	-
6	695	23,9	128	27,2	55	39,6

Gemeentegroep 1 = Centra Mijnstreek. 2 = rest Oude Mijnstreek. 3 = rest Nieuwe Mijnstreek. 4 = Maastricht, Amby en Heer. 5 = overig Zuid-Limburg. 6 = Maastricht zonder Amby en Heer.

Tabel 68a

De gescheidenen van de zes grote mijngemeenten, gesplitst naar hun geboortestreek, in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheidenen, over de periode 1896-1935

Gemeente	Aantal geschei- denen.	Waarvan geboren in:							
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Brunssum	152	9	5,9	24	15,8	41	27,0	78	51,3
Heerlen	688	80	11,6	104	15,1	254	36,9	250	36,4
Kerkrade	564	193	34,2	84	14,9	65	11,5	222	39,4
Hoensbroek	154	11	7,6	24	15,6	65	42,2	54	35,1
Gelseen	78	11	14,1	18	23,1	22	28,2	27	34,6
Sittard	142	54	38,0	37	26,1	19	13,4	32	22,5
Totaal	1778	358	20,1	291	16,4	466	26,2	663	37,3

Tabel 69 a

De geboortestreek van de gescheiden vrouwen, jonger dan 20 jaar bij huwelijksluiting, in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen van de 5 grote rijgemeenten, periode 1896-1935.

Gemeente	Aantal gescheiden vrouwen jonger dan 20 jaar.	waarvan geboren in:								
		Gemeente		Limburg		Nederland		Buitenland		Maarvan in Duitsland geboren
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
Brimsum	31	2	-	3	-	5	-	21	58,0	17
Heerlen	122	20	13,1	16	15,2	34	36,9	52	34,8	46
Hoensbroek	31	3	-	8	-	7	-	13	32,2	12
Kerkrade	108	42	38,4	15	22,6	7	-	44	39,4	26
Geleen	8	3	-	1	-	2	-	2	-	2
Sittard	23	12	47,8	5	-	3	-	3	-	1
Totaal	323	82	25,4	48	14,9	58	18,0	135	41,7	104

VERWIJZINGEN

1. WACHELDER : De migratie in Limburg in de laatste eeuw, p. 98-213.
2. ZWANIKKEN : Volkshuisvesting en samenleving, p. 77.
3. BOEREN : De abdij Rolduc, p. 54.
- RAEDTS : Le développement et l'importance de l'industrie extractive des Pays-Bas, p. 343.
4. EVERWIJN : Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland, dl. I, p. 1.
5. Verslag van den toestand van het Hertogdom Limburg over het jaar 1900, bijlage N.
6. Gegevens, aanwezig in het archief van het bisdom Roermond.
7. Geciteerd bij Schrijen: Zuid-Limburg voorheen en thans.
8. Limburger Koerier, 8 april 1904.
9. De Voorhoede, 12 maart 1910.
De Nederlander in Duitsland, 1 mei 1909.
10. Limburger Koerier, 23 april 1898 en 26 november 1898.
11. POELS : Een zestal redevoeringen, p. 28.
12. Zie bijv. Jacobs: Het gouden boek der K.A.B. Limburg 1900-1950, p. 12; verder de notities van de pastoors bij hun antwoorden n.a.v. het onderzoek door het bisdom, cfr. nr. 6.
13. Mijngemeenten of mijn-district: Amstenrade, Beek, Bocholtz, Brunssum, Eygelshoven, Geleen, Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade, Klimmen, Nieuwenhagen, Nuth, Schaesberg, Schinnen, Schinveld, Simpelveld, Sittard, Spaubeek, Stein, Susteren, Ubach over Worms, Urmond, Voerendaal en Wijnandsrade.
14. DE GRAAF : De kolenvoorziening in Nederland, p. 49.
15. cfr. : Uitslagen van de Bedrijfs- en Beroepstellingen van 1890, 1909 en 1930.
16. PHILIPS : Enkele grepen uit de geschiedenis van de industrialisatie van Limburg gedurende de laatste veertig jaren, p. 54.
17. Van eieren, koeien en graan, in: Limburg 1839-1939, p. 206.
18. Toelichting op een tweetal kaarten betreffende de scheepvaartbeweging in Nederland en het goederenvervoer door de Ned. Spoorwegen in 1938, door het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Rijksbureau voor het Nationale Plan, p. 153-160.
19. Idem.
20. VAN BOLHUIS: Handelsregisterwet, in: Serie Ned. Staatswetten, ed. Schuurmans en Jordens, nr. 91.
21. Jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Zuid-Limburgse Mijnstreek 1929-1939.
22. ROEGHOLT : Het Stadsgewest, p. 158.
23. Jaarverslagen van de Hoofdingenieur der mijnen.
24. WATERSCHOOT VAN DER GRACHT: De Nederlandse kolenmijnen, p. 299.
25. DERKSEN : De regionale verdeling van het inkomen, p. 138-139.
26. De cijfers omtrent de inkomsten- en vermogensbelasting ontleenden we gedeeltelijk aan de Jaarlijkse Statistiek der Inkomens en Vermogens in Nederland over de verschillende jaren - uitgave van het C.B.S. - en voor het andere gedeelte aan niet gepubliceerde overzichten, die ons door het C.B.S. welwillend ter inzage werden verstrekt.
Toelichting op een tweetal statistische kaarten betreffende de inkomens en vermogens per gemeente en per inwoner in 1939, p. 44.
27. Statistiek der Inkomens en Vermogens in Nederland, 1939/1940.
28. Idem, p. IX.
29. Beschouwingen n.a.v. een aantal cartogrammen betreffende de sociaal-economische structuur van Nederland, door het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Rijksdienst voor het Nationale Plan, p. 1-9.
30. Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Zuid-Limburgse Mijnstreek over het Jaar 1928, p. 55.
31. VAN DER VENNE: De steenfabrieken in de Mijnstreek van Zuid-Limburg, p. 82-91.
32. OVERHAGE : Heerlen, der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugesbietes, p. 71.
33. VAN DER VENNE: De tricotage- en confectionnijverheid in de Zuid-Limburgse Mijnstreek, p. 81 vv.
34. WATERSCHOOT VAN DER GRACHT: Rapport betreffende de verzorging van invalide mijnwerkers in Nederland, p. 67 vv.
Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan, p. 345-347.
35. ROEMEN: De structuur der Limburgse industrie, p. 82-91.
36. Tenzij anders vermeld zijn onze demografische gegevens ontleend aan of berekend

- aan de hand van de publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek te 's-Gravenhage.
37. WACHELDER : a.w., p. 121-125.
  38. Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds.
  39. DIETEREN : Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg. "Ons Limburg" 1911-1951, p. 27 vv.
  40. Relatieve Limburgse bevolkingsgroei 1830-1915, p. 42.
  41. Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds.
  42. Rolduc 1843 - 1943, p. 197-331.
  43. cfr.: o.a. De Jaarboekjes der Limburgse Protestantenvereeniging 1914-1932 en de studies van W. BAX over de geschiedenis van het Protestantisme in Limburg.
  44. Hoewel Tsjechen en Slowaken, resp. Joego-Slaven, Serviërs en Kroaten tot een zelfde staatsverband behoren, handhaven wij de afzonderlijke benamingen om de verscheidenheid naar voren te laten komen.
  45. Verslag van de toestand der gemeente Heerlen over het jaar 1930, p. 19-20.
  46. Berekend aan de hand van de absolute cijfers in de Jaarverslagen van de Hoofdingenieur der mijnen en, wat betreft 1918, in de Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds.
  47. TER HOEVEN: De positie van de pendelarbeider op de lokale arbeidsmarkt, p. 21 vv.
  48. OLDENDORFF: De vreemdeling, p. 8.
  49. Idem: a.w., p. 13.
  50. HOFSTEE: Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie, p. 24.
  51. BANNING: Moderne maatschappij-problemen, p. 174.
  52. ROUKENS: Limburg, land, volk en cultuur, dl. I, p. 51.
  53. VROMEN: Ernst en humor in het Limburgse boerenleven.
cfr. ook: ROUKENS, a.w., p. 48-54.
  54. SCHOBEN: Groenstraat en de Groenstraters in vroeger dagen.
  55. ROUKENS : a.w., p. 85.
  56. VAN ROOY: Criminaliteit van stad en land, p. 321 vv.
  57. MOONEN : Brunssum, de eeuwen door, p. 319.
  58. WACHELDER: a.w., p. 155.
  59. RUYSS DE BEERENBROUCK: De vakorganisatie in het bisdom Roermond. In manuscript in het archief van het bisdom Roermond.
  60. HAIMON : De weg over de grens, p. 9.
  61. WACHELDER: a.w., p. 139.
  62. Sociale aspecten van de binnenlandse migratie, p. 6.
  63. ELLEMERS : Naar een theorie van emigratieverschijnselen, p. 178 vv.
  64. In 't VELD-LANGEVELD: Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis. Een onderzoek in Oost-Groningen, p. 14.
  65. Sociale aspecten van de binnenlandse migratie, p. 11.
  66. ELLEMERS : a.w., p. 178.
  67. In 't VELD-LANGEVELD: a.w., p. 19.
  68. ELLEMERS : a.w., p. 180.
  69. TRIEM : Kommen und Gehen im Bergbau. Ein Beitrag zum Kongress des internationalen katholischen Instituts zur Socialforschung in Luxemburg, p. 4.
  70. PFEIL : Die Wohnwünsche der Berg-arbeiter, p. 27-34.
  71. KEMP : De Limburgse mijnen in sociaal en economisch opzicht, p. 21.
  72. Jaarverslag van de Armenraad voor Heerlen en omgeving over het jaar 1916, p. 36 tot 40. En: Jaarverslag van de bevindingen en handelingen van de gezondheidscommissie, gezeteld te Heerlen, over het jaar 1917, p. 30-32.
  73. De Maasbode, 9 november 1922, avondblad.
  74. Limburgsch Dagblad, 30 oktober 1922 en de Limburger Koerier 30 en 31 oktober '22.
  75. Notulen zomersitting van de Provinciale Staten van Limburg 1922, p. 68-82.
  76. Idem, p. 72.
  77. Notulen van de najaarszitting van 1921 van de Provinciale Staten van Limburg, p. 22.
  78. Rapport van de Staatscommissie, ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, p. 86.
  79. Algemeen Handelsblad, 25 maart 1930. Verder: Verslag van de vergadering der St. Augustinusvereniging te Heerlen op 7 juli 1930. Archief St. Augustinusvereniging.
  80. SCHREURS: Kroniek ener parochie.
  81. DIETEREN: Mens en mijn, p. 89-90.
  82. Limburger Koerier, 24 maart 1908.
  83. Idem, 11 juli 1908.
  84. St. Augustinusvereniging, 23 juli 1913, cfr. nr. 79.

85. BROM : De opkomst van het Zuiden, p. 159 vv.
86. Algemeen Handelsblad, 11 augustus 1929.
87. St. Augustinusvereniging, 7 mei 1925, cfr. nr. 79.
88. KERKHOF: Godsdienstpraktijk en sociaal milieu, p. 190.
89. Limburger Koerier, 23 december 1905.
90. VIANEN : Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgse kolenrevier, p. 31-32.
91. JACOBS : Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek, p. 442.
92. Idem : a.w., p. 282.
93. VIANEN : a.w., p. 32-33.
94. St. Augustinusvereniging, 9 april 1930, cfr. nr. 79.
95. Archief Provinciaalstaat der Paters Minderbroeders te Weert.
96. VIANEN : a.w., p. 33-35.
97. Verslag van de Armenraad van Heerlen en Omstreken over het jaar 1919, p.50-51.
98. Notulen van de bestuursvergadering van de Armenraad voor Heerlen en Omstreken op 9 februari 1920. Archief Armenraad.
99. JACOBS : Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek, p. 449.
100. Wij maken gemakshalve bij de weergave der volgende gegevens geen onderscheid tussen vergunningen tot verkoop van sterke drank, hotel- of logementsvergunningen, bierverloven (thans: Verlof A) en zogenaamde admissies, maar volstaan met de algemene benaming: herbergen.
101. Deze gegevens werden voor ons verzameld door de heer Th. Janssen, voormalig chef van de afdeling bevolking der gemeente Heerlen.
102. Limburger Koerier, 25 mei 1905.
103. De Zuid-Limburger, 19 december 1925.
104. Archief Provinciaalstaat der Paters Minderbroeders te Weert.
105. JACOBS : Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek, p. 279-280.
106. VIANEN : a.w., p. 39.
107. Idem : a.w., p. 36.
108. Het Centrum; overgenomen door de Kerkraadsche Courant, 18 april 1914.
109. Notulen van de bestuursvergadering van de Armenraad voor Heerlen en omstreken op 20 juni 1916. Archief Armenraad.
110. Jaarverslag van de Armenraad voor Heerlen en omstreken over het jaar 1917, p.69 vv.
111. Jaarverslag van de Hoofdingenieur der mijnen over het jaar 1918, p. 32.
112. SCHAAPVELD: Cultuurondernemingen als steunpunten voor de missionering.
113. Idem: a.w., p. 11.
114. JACOBS : a.w., p. 278.
115. Idem: a.w., p. 278.
116. St. Augustinusvereniging, 12 oktober 1927, cfr. nr. 79.
117. DRUKKER : De sexuele criminaliteit in Nederland 1911-1930, p. 97.
118. De Mijnerker, orgaan van de Ned. Kath. Mijnerkersbond, 14 april 1928.
119. BRAUN : l'Adaptation des immigrants au milieu social. Rapport voor het Internationaal Congres over de sociale problemen van de E.G.K.S. op 5-8 januari 1956 te Luxemburg, georganiseerd door het ICARES. Manuscript.
120. PINXTEN : Het Kempisch steenkolenbekken, p. 331-337.
121. BAKKER SCHUT: Industrie en woningbouw, p. 256.
122. DINGER : Arbeidshuisvesting in de Mijnstreek.
123. ROEGHOLT : a.w., p. 235 vv.
124. Jaarverslag van de vereniging "Ons Limburg" over 1930, p. 16.
125. Idem over 1934, p. 21.
126. De Christelijke Mijnerker, 1 en 11 juli 1923.
127. POELS : a.w., p. 200.
128. Kinderen van ons eigen volk, p. 206.
129. Analecta voor het bisdom Roermond, 12 jrg., 1927, p. 74, 89 en 116.
130. Idem, 14e jrg., 1929, p. 24.
131. Brief van de pastoor van Spekholzerheide aan de Bisschop van Roermond van 19 Januari 1930. Archief bisdom Roermond.
132. GODDIJN : Katholieke minderheid en Protestantse dominant.
133. v.d. ENDE : De Mijnstreek, p. 267-303.
134. Idem: a.w., p. 285.
135. SAHNER : Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland, passim.
136. Bij wijze van voorbeelden.
JACOBS en GERATS: Gedachten, woorden en daden van Mgr. Dr. H. A. Poels, p. 39-43.

- COLSEN : Poels, p. 281 en 475 vv.
- 137.GROENMAN: De sociale gevolgen van de industrialisatie ten plattelande, p. 463.
- 138.BECK : Der Kulturzusammenstoss zwischen Stadt und Land in einer Vorortsge-
meinde.
- 139.De verspreiding van de bevolking in Nederland, dl. I, p. 71 vv.
- 140.OLDENDORFF: De psychologie van het sociale leven, p. 107 vv.
- CHORUS : Grondslagen der sociale psychologie, p. 530 vv.
- 141.OLDENDORFF: a.w., p. 99 vv.
- 142.Idem: a.w., p. 106.
- 143.DE HESSELLE, Heerlen, p. 21-22.
- 144.Horst, Het huis de Kroon en zijn bewoners in de loop der tijden, p.60-61.
- 145.St. Augustinusvereniging, 5 juni 1918. Cfr. nr. 79.
- 146.C(ONRAEDTS): Limburg voor de Limburgers, in: De Zuid-Limburger, 15 juni 1918.
- 147.Idem: Limburg voor de Limburgers, in: De Zuid-Limburger, 15, 18 en 20 juni 1918.
- 148.Idem: Limburg voor de Limburgers, p.2.
- 149.BOUMAN : Sociale spanningen, p.773 vv.
- 150.DEN HOLLANDER, Het andere volk. Een verkenning van groepsoordeel en groepsbeeld,
p. 687.
- 151.Het Handelsblad, 21 juli 1925.
- 152.Zie o.a.: Het Limburgs Dagblad en de Limburger Koerier, 25 en 27 juli 1931.
- 153.HAESAERT: Mobiliteit, bewegingen in de maatschappij, p. 807.
- 154.LANGMEAD CASSERLY: De ontkerstening van de moderne wereld, p. 141 vv.
- 155.JACOBS : a.w., p.53.
- 156.LIGIER : l'Adulte des milieux ouvriers, t.I, p. 55.
- 157.SOMBART : Das Proletariat, geciteerd bij Boers, Proletariaat en proletarisatie,
p. 220.
- 158.LIGIER : a.w., p.53.
- 159.HAVEMAN : De ongeschoolde arbeider, p. 207.
- 160.SAAL : Gezinsleven in Nederland, met name ten plattelande, p.44-45.
- 161.Idem : a.w., p. 45.
- 162.De absolute cijfers zijn ontleend aan de jaarlijkse verslagen der gemeente Heer-
len.
- 163.o.a. WESTHOF: Criminele statistiek, p.121.
- 164.VAN ROOY : Criminaliteit van stad en land, Nijmegen en omstreken, p. 148.
- 165.PEYSTER : De onbekende misdaad, p. 26-27.
- 166.VAN ROOY : a.w., p. 11.
- 167.Idem : a.w., p. 12.
- KEMPE EN VERMAAT: Criminaliteit in Drenthe, p. 12-13.
- 168.KEMPE : Criminaliteit en kerkgenootschap, p.141-159.
- 169.BONGER : Verspreide geschriften, p. 13 vv.
- 170.o.a.: ARTËNS: Criminaliteit en drankmisbruik.
- 171.DUYNSTEE : De oorzaken van de criminaliteit der Katholieken, p. 187 vv.
- 172.FEBER : De criminaliteit der Katholieken in Nederland.
- 173.o.a. BONGER.
174. Aldus samengevat door van Bemmelen, Criminologie, 3e dr., p. 307-308.
- 175.VAN ROOY : De criminaliteit onder de Katholieken in Nederland, p.122 vv.
- 176.BJYTENDIJK : De noodzaak van geestelijke gezondheidszorg voor het R.K. Volksdeel,
p. 174 vv.
- 177.HAVERMANS : Opstellen over forensische psychiatrie.
Idem : De criminaliteit in Limburg, p.315-318.
Idem : Over de criminaliteit onder Katholieken.
- 178.Idem : Over de criminaliteit onder Katholieken, p.4.
- 179.Idem : a.w., p. 15.
- 180.Idem : a.w., p. 21 vv.
- 181.Idem : a.w., p.37 vv en p.46.
- 182.Idem : a.w., p. 20.
- 183.Limburger Koerier, 23 december 1905.
- 184.DE ROOS : Inleiding tot de beoefening der criminele aetiologie, passim.
- 185.Handelingen van de Tweede Kamer, zittingsjaar 1910-1911, p.876-880.
- 186.VAN BEMMELEN: a.w., p. 141.
- 187.DRUKKER : a.w., p. 96 vv.
- 188.Veertig jaar Katholieke reclassering in Maastricht, p. 91.
- 189.LITJENS : De Limburgse criminaliteit, p. 322 vv.
- 190.VAN ROOY : Criminaliteit van stad en land, Nijmegen en omstreken, p. 44-46.
- 191.Idem : a.w., p.51

192. Idem : a.w., p. 52.
 193. Idem : a.w., p. 56.
 194. Idem : a.w., p. 59.
 195. Idem : a.w., p. 321-322 en 386.
 196. DRUKKER : a.w.
 197. Handelingen van de Tweede Kamer, zittingsjaar 1920-1921, Aanhangsel p. 11-12.
 198. HACKER : Die Kriminalität des Kantons Zürich. Versuch einer Kriminalaetiologie des Kantons Zürich, S. 131.
 199. Idem : a.w., S. 123.
 200. Idem : a.w., S. 123.
 201. VAN DEN BRINK: Criminaliteit in Amsterdam en van Amsterdammers, p.XXVII vv.
 202. VAN BEMMELEN : Criminologie, 3e dr., p. 164.
 203. STACHOUWER : Criminaliteit, prostitutie en zelfmoord bij immigranten in Amsterdam, p. 21.
 204. VAN BEMMELEN : a.w., 3e dr., p. 164.
 205. Idem : a.w., 3e dr., p. 160.
 206. ROESNER : Handwörterbuch der Kriminologie, S. 82, geciteerd bij Stachouwer: a.w., p. 68.
 207. STACHOUWER : a.w., p. 69 vv.
 208. JOLY : La France criminelle, p. 59, geciteerd bij Stachouwer: a.w., p. 71.
 209. LIJFENS : De Limburgse criminaliteit, p. 322 vv.
 210. MAENEN : Petrus Regout 1801-1878, p. 58 vv.
 211. STARFANS : Verloskunde en kindersterfte in Limburg, p. 181 vv.
 212. Inleiding tot de uitkomsten der tiende algemene volkstelling, p. 103.
 213. SAAL : a.w., p. 44.
 214. POLMAN : Geografische en confessionele invloeden bij de huwelijkskeuze in Nederland, p. 9 vv.
 215. Idem : a.w., p. 21-22.
 216. Idem : a.w., p. 27.
 217. Bijv.: Echtscheidingen in Nederland 1900-1957.
 Van Leeuwen: Echtscheidingen van Katholieken in Nederland, p. 19 vv.
 218. WACHELDER : a.w., tabellen 15 c en 18 c, resp. p. 192 en 196.
 219. Idem : a.w., tabellen 6 en 10, resp. p. 178 en 183.
 220. JACOBS : Het gouden boek der K.A.B. 1900-1950, p. 87.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN, GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUURARCHIEVEN

- Archief van de "Commissie van onderzoek naar de sociaal-hygiënische toestanden in Zuid-Limburg". ingesteld bij Ministerieel besluit van 28 maart 1918. (Prov. Griffie van Limburg te Maastricht).
- Archief Bisdom Roermond.
- Archief van de Armenraad voor Heerlen en omstreken.
- Archief gemeente Heerlen.
- Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken. (Verslagen van de Nederlandse Consuls in Duitsland 1900-1915) 's-Gravenhage.
- Archief Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck. Familie-archief Holtum-Born.
- Archief St. Augustinusvereniging te Heerlen. (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht).
- Archief St. Pancratiuskerk te Heerlen.
- Archief Mgr. Dr. H.A. Poels. (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht).
- Archief Centraal Bureau voor de Statistiek. Beroepstelling 1900 per gemeente. 's-Gravenhage.
- Archief Provinciaal Raad der Minderbroeders, Weert.
- Archief van de Mijnervereniging (Particuliere mijnondernemingen) omtrent personeelsverloop der mijnondernemingen, Heerlen.
- Archief Ned. Kath. Mijnerwerkersbond, Heerlen.
- Archief Kath. Arbeidersbeweging Limburg, Heerlen.
- Archief Vereniging "Ons Limburg", Heerlen.

GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR1. Algemene werken

- AMELINK H. : Onder eigen banier, Utrecht 1940.
- ARIËNS Alph. : Criminaliteit en drankmisbruik, Leiden 1905.
- BAKKER SCHUT F. : Industrie en woningbouw, Assen 1931.
- BANNING W. : Moderne maatschappij-problemen, 2e druk, Haarlem 1955.
- BEMMELEN J.M. van : Crimonologie, 3e druk, Zwolle 1952.
" " " " 4e druk, Zwolle 1958.
- BECK H. : Der Kulturzusammenstoss zwischen Stadt und Land in einer Vorortsgemeinde, Zürich 1952.
- BERG P.W.J. van den: Het karakter der plattelandssamenleving, Assen 1949.
- BESCHOUWINGEN naar aanleiding van een aantal cartogrammen betreffende de sociaal-economische structuur van Nederland, door het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Rijksdienst voor het Nationale Plan (tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 40e Jrg. 1949, nrs. 1-2).
- BOEERS J.J.L.A. : Proletariaat en de proletarisatie, Leuven 1946.
- BOLHUIS E. van : Handelsregisterwet. (Nederl. Staatswetten, ed. SCHUURMANS en JORDENS), Zwolle 1943.
- BONGER W.A. : Verspreide geschriften, Dl. I, Amsterdam 1950.
- BOUMAN J. : Sociale spanningen (Het Sociale Leven in al zijn Facetten, Dl. II), Assen 1958.
- BRINK T. van den : Criminaliteit in Amsterdam en van de Amsterdammers, (statistische mededelingen, uitgegeven door het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, nr. 94). Amsterdam 1932.
- BROM G. : Alfons Ariëns, 2 delen, Amsterdam 1941.
- BUYTENDIJK F.J.J. : De noodzaak van geestelijke gezondheidszorg voor het R.K. volksdeel (R.K. Artsenblad, 31e jrg. 1952).
- CHORUS A.M.J. : Grondslagen der sociale psychologie, Leiden 1953.

- DE VERSPREIDING van de bevolking in Nederland, Dl. I: Probleemstelling (Publ.nr. 3 van de Rijksdienst voor het Nationale Plan), Z.pl. (1949).
- DEN HOLLANDER A.N.J.: Het andere volk. Een verkenning van groepsoordeel en groepsbeeld. (Het sociale leven in al zijn facetten, Dl. II), Assen 1958.
- DERKSEN J.B.D. : De regionale verdeling van het inkomen (Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 33e jrg. 1942).
- DRUKKER L. : De sexuele criminaliteit in Nederland 1911-1930, 's-Gravenhage 1937.
- DUYNSTEE W.J.A. : De oorzaken van de criminaliteit der Katholieken (Tijdschrift voor Strafrecht 1937).
- ELLEMERS J.E. : Naar een theorie van emigratieverschijnselen (De Sociologische Gids, 4e jrg. 1957).
- EVERWIJN J.C.A. : Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland, Dl.I, 's-Gravenhage 1912.
- FEBER G.H.A. : De criminaliteit der Katholieken in Nederland, Roermond-Maaseik 1933.
- FENS La F. : Criminaliteit in Utrecht in verband met gemeente en wijk, Utrecht 2.jr.
- GODDIJN J.J.O. : Katholieke minderheid en Protestantse dominant, Assen 1957, Proefschrift, Nijmegen.
- GROENMAN S.J.e.a. : Sociografie in de praktijk, Assen 1953.
: De sociale gevolgen van de industrialisatie ten plattelande (Het sociale leven in al zijn facetten, Dl. I), Assen 1958.
: Methoden der sociografie, Assen 1950.
- HACKER E. : Die Kriminalität des Kantons Zürich. Versuch einer Kriminalaetiologie des Kantons Zürich, Miskole 1939.
- HAESAERT J. : Mobiliteit, bewegingen in de maatschappij (Het sociale leven in al zijn facetten, Dl. II), Assen 1958.
- HANDBOEK Pastorale Sociologie, Dl. I, 's-Gravenhage 1953 (Uitg. van het Sociologisch Instituut der Ned. Hervormde Kerk).
- HAVEMAN J. : De ongeschoolde arbeider, Assen 1952.
- HAVEERMANS F.M. : Opstellen over forensische psychiatrie. Roermond-Maaseik 1952.
- HET SOCIALE leven in al zijn facetten, Dl. I en II, Assen 1958.
- HOEVEN A. ter : De positie van de pendelarbeider op de locale arbeidsmarkt (Sociologische Gids, 6e jrg., februari 1959).
- HOFSTEE E.W. : Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie (Sociologisch Jaarboek VI 1952).
Het Oldambt., Dl. I: Vormende krachten, Groningen 1937.
- IN 't VELD-LANGE-- : Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis.
VELD H. M. Een onderzoek in Oost-Groningen. Assen, 1957, Proefschr.Utrecht.
- JOLY H. : La France criminelle, z.pl. 1889.
- JONG Edz. Fr. de : Over de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Ned. Verbond van Vakverenigingen, Amsterdam 1956.
- KATHOLIEKE Encyclopaedie, Amsterdam 1949-1955.
- KEMPE G. Th. : Criminaliteit en kerkgenootschap, Utrecht-Nijmegen, 1938.
- KEMPE G.Th. en : Criminaliteit in Drenthe. Utrecht-Nijmegen,
VERMAAT J. 1939.
- KERKHOF J. : Godsdienstpraktijk en sociaal milieu, Brussel, 1953.
- KINDEREN van ons eigen volk. Nationale uitgave over de repatriëring, 's-Gravenhage, 1959.
- KUIPER C.J. : Uit het rijk van de arbeid, 2 Delen, Utrecht, 1951-1953.
- LANGMEAD CASSERLY : De ontkerstening van de moderne wereld. Vert. door M. van Loosrecht, Z.pl., (1954).
J.V.
- LEEUWEN B. van : Echtscheidingen van Katholieken in Nederland (Sociaal Kompas, 1e Jrg., 1953-1954, nr. 1).
- LIGIER S. : L'adulte des milieux ouvriers. T.I. Paris, 1951.
- OLDENDORFF A. : De vreemdeling, Utrecht, 1956.
De psychologie van het sociale leven. Utrecht, 1953.

- PEYSTER C.N. : De onbekende misdaad, 's-Gravenhage, 1958. (Strafrechtelijke en criminologische onderzoeken, Nieuwe reeks, deel 3).
- PFEIL E. : Die Wohnwünsche der Bergarbeiter, Tübingen, 1954.
- PINXTEN K. : Het Kempisch steenkolenbekken, 2e dr. Brussel, 1939.
- POLMAN A. : Geografische en confessionele invloeden bij de huwelijkskeuze in Nederland, Leiden, 1951.
- ROEGHOLT M.J.W. : Het stadsgewest, Wassenaar, 1925.
- ROESNER E. : Handwörterbuch der Kriminologie, T.I. Z.pl., 1933.
- ROOS J.R.B. de : Inleiding tot de beoefening van de criminele aetiologie, Haarlem, 1908.
- ROOY H. van : Criminaliteit van stad en land, Nijmegen en omstreken. Utrecht-Nijmegen, 1949.
- SAAL C.D. : Gezinsleven in Nederland, met name ten plattelande, (Sociologisch Jaarboek, V.), Leiden, 1952.
- SAHNER W. : Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland, Emstetten-Westfalen, 1950.
- SCHAAPVELD H. : Cultuurondernemingen als steunpunten voor de missionering. Z.pl., z.jr., (manuscript).
- SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJKE Verkenningen. Uitgave bij gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, Assen, 1957.
- SOCIALE aspecten van de binnenlandse migratie, Haarlem, 1957, (publ. nr. 19 van de Ned. Ver. voor Maatschappelijk Werk).
- SOCIOLOGISCH Jaarboek. Dl. V en VI Leiden, 1952 en 1953.
- SOMBART W. : Das Proletariat. Geciteerd bij J.J.L.A. Boers.
- STACHOUWER J.D. : Criminaliteit, prostitutie en zelfmoord bij immigranten in Amsterdam, Nijmegen, 1941. Proefschr. Amsterdam.
- TRIJM J. : Kommen und Gehen im Bergbau. Ein Beitrag zum Kongress des internationalen katholischen Instituts zur Socialforschung in Luxemburg. Z.pl., 1956. (Als manuscript gedrukt).
- WESTHOF : Criminele statistiek. (De Katholieke Encyclopaedie, dl. 8). Amsterdam, 1951.
- WURZBACHER G. : Das Dorf im Spannungsfeld industrieller Entwicklung, Stuttgart, 1954.

2. WERKEN OVER DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN ZUID-LIMBURG.

- AKADEMIEDAGEN van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, gehouden te 's-Hertogenbosch op 11 en 12 april 1947, Dl. 1, Amsterdam, 1947.
- BAX W. : Het Protestantisme in het bisdom Luik en Maastricht 1505 tot 1557, 's-Gravenhage, 1937.
Het Protestantisme in het bisdom Luik en Maastricht 1557 tot 1612, 's-Gravenhage, 1941.
Gedenkboek der Nederlands Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932, Maastricht, 1932.
- BLANKEVOORT C. : Sociale voorzorg en het belang van de arbeiders der Nederlandse kolenmijnen, Heerlen, (1926).
- BOEREN T. : De abdij Rolduc, Maastricht, 1954.
- BROM G. : De opkomst van het Zuiden. (Akademiedagen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, gehouden te 's-Hertogenbosch op 11 en 12 april 1947, Dl. I), Amsterdam, 1947.
- CHORUS A.M.J. : De psychische gesteltnis van de Limburger. (De Bronk, Limburgs Maandblad, 2e jrg., 1954-1955, p. 140).
- COLSEN J. : Het centrale punt van Poels' sociologie, Heerlen, 1951.
Poels, Roermond, 1955.
- C(ONRAEDTS) P. : Limburg voor de Limburgers. (De Zuid-Limburger, 3e jrg., 3, 15, 18 en 20 juni 1918).
- C(ONRAEDTS) P. : Limburg voor de Limburgers, Kerkrade, z.jr.
- DIETEREN Remigius : Mens en mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, Heerlen. 1953.
In dienst der zieken. Het St. Joseph-Ziekenhuis te Heerlen, 1904-1954, Bussum, 1954.
Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg.
"Ons Limburg" 1911-1951, Heerlen, 1951.

- DINGER A.E. : Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek. (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1921, nrs. 1-2).
- ENDE W. van de : De Mijnstreek. (Handboek Pastorale Sociologie, dl. I), 's-Gravenhage, 1953. (Uitg. van het Sociologisch Instituut der Ned. Hervormde Kerk).
- GEDENKBOEK Limburgs Kruisverbond. Bij gelegenheid van het 12½ jarig bestaan, Roermond, 1912.
- GELEEN. Van dorp tot Mauritsstad. Geleen, 1951.
- GRAAFF A. de : De kolenvoorziening in Nederland. Heerlen, 1943.
- HAIMON P. : De weg over de grens, 's-Gravenhage, 1958.
- HAVERMANS F.M. : De criminaliteit in Limburg. (Tijdschrift voor Strafrecht, dl. 57, 1948).
Over de criminaliteit onder Katholieken. Roermond-Maaseik 1953.
- HEERLEN. Mij- en industriestad. Het middelpunt van de Limburgse mijnindustrie. Heerlen, 1936.
- HENKEL O. van : Drie eeuwen Protestantisme ten Zuiden van de Moerdijk, 's-Gravenhage, 1948.
- HERMANS H. : Verslag over het 10-jarig bestaan van den Limb. R.K. Volksbond. Maastricht, 1910.
- HESSELLE Chr. de : Heerlen. (Gedicht). (Bulletin van de historische kring "Het Land van Herle", 1e jrg., 1951).
- HOOLWERF J. van : Die Kohlenversorgung Hollands. Z.pl., 1934. Proefschr. Zürich.
- HORST J. : Het Huis de Kroon en zijn bewoners in de loop der tijden. (Bulletin van de historische kring "Het Land van Herle", 1e jrg., 1951).
- JAARBOEK van het Sociaal Historische Centrum voor Limburg, Dl. I, II en III, Maastricht, 1956-1958.
- JACOBS Jac. : Het gouden boek der K.A.B. Limburg, 1900-1950, Heerlen, (1951).
Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek. (Roeping, 5e jrg, 1926-1927).
- JACOBS J. en GERATS A. : Gedachten woorden en daden van Mgr. Dr. H.A. Poels, Heerlen, 1947.
- KEMP M. : Limburg 1839-1939. Van ploeg tot aanbouwhamer, Maastricht, (1939).
De geest van Limburg, Sittard (1925).
De Limburgse mijnen in sociaal en economisch opzicht, Maastricht, 1935.
- KNUVELDER G. : Vanuit wingewesten. Een sociografie van het Zuiden, Hilversum, 1930.
Bezuiden de Moerdijk. Problemen en verschijnselen, Tilburg, 1929.
- LEMMENS G. : Mijnwerkersfolklore in Limburg, Maastricht, 1936.
- LIMBURG onder de gouden oranjezon, 1898-1948, Heerlen, 1948.
- LITJENS H.P.M. : De Limburgse criminaliteit. (De Bronk, Limburgs Maandblad, 1e jrg., 1953-1954).
Onmaatschappelijke gezinnen, Assen, 1953.
- MAENEN A.J.F. : Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht. Nijmegen, 1959.
- MOONEN W. : Brunssum, de eeuwen door. Z.pl., (1952).
- MIJN en spoor in goud. Onder redactie van M. Kemp. Maastricht, 1952.
- OVERHAGE P. : Heerlen, der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugesbietes, Hamburg, 1939.
- PALMEN P.M.M.C. : Volkshuisvesting in de Mijnstreek. (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, nrs. 22-24, 1956, p. 2-122).
- PERSONENVERVOER in de Oude Mijnstreek. Eygelshoven, 1956.
- PHILLIPS J.F.R. : Enkele grepen uit de geschiedenis van de industrialisatie van Limburg. (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, II, 1956). Maastricht, 1957.
- PLANJE J.P. : Vijftig jaar Limburgse land- en tuinbouw, 1901-1951, Echt, 1951.
- POELS H.A. : Een zestal redevoeringen, (Heerlen, 1936).
- RAEDTS C.E.P.M. : Le développement et l'importance de l'industrie extractive des Pays-Bas, (Bulletin bimestriel de la Société Belge d'études et d'expansion, mars-avril 1952, 51me année sociale).
- RAPPORT van de Staatscommissie, ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, 's-Gravenhage, 1948.
- RELATIEVE Limburgse bevolkingsgroei 1830-1915. (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, I, 1955), Maastricht, 1956.

- ROEMEN H.C.W. : De structuur der Limburgse industrie. (Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 37e jrg., 1946).
- ROLDUC 1843-1943. Feestuitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de scholen van Rolduc, Kerkrade, 1948.
- ROUKENS W. : Limburg, land, volk, en cultuur. Dl. I, Lutterade, (1941).
- SCHOBEN F.X. : Groenstraat en de Groenstraters. Overdr. uit: Feestgids 45-jarig bestaansfeest van het mannenkoor St. Rochus, (Geleen), 1950.
- SCHREURS Jac. : Kroniek eener parochie. 3 Delen. Z.Pl., z.jr.
- SCHRIJEN G. : Das Werden des neuen Süd-Limburg. Zur Wirtschafts-Geographie des deutschen Westens, (Berlin, 1939). Zuid-Limburg voorheen en thans. (De Zuid-Limburger, 14 dec. 1933).
- SIPMAN W. : Agrarisché toestanden in de gemeente Stein. (Tijdschrift voor Economische Geografie, 34e jrg., 1943, p. 162). Agrarische problemen in de gemeente Geleen. (Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 46e jrg., 1955, p.1).
- STAATSMIJNEN in Limburg Gedenboek bij gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan, Heerlen, 1952.
- STAMMANS J.H. : Verloskunde en kindersterfte in Limburg. Folklore, geschiedenis, heden, Maastricht, 1930.
- TUINSTRAL Fons : De ziel van Limburg, Maastricht, 1931.
- VAN EIEREN, KOELEN en GRAAN, Maastricht, z.jr. (M. Kemp: Limburg 1839-1939).
- VEERTIG Jaar Katholieke Reclassering in Maastricht. Samengesteld door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, 1959.
- VEERTIG jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1934, Heerlen, 1936.
- VENNE J.J.J.van : De steenfabrieken in de Mijnstreek van Zuid-Limburg. (Tijdschr. der voor Economische en Sociale Geografie, 37e jrg., 1946). De tricottage- en confectienijverheid in de Zuid-Limburgse Mijnstreek. (Sociaal-Economische Mededelingen, 1944, nr. 2).
- VIANEN Th. G. : Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgse Kolenrevier, Heerlen, 1908.
- VROMEN W.J. : Ernst en humor in het Limburgse boerenleven, Maastricht, 1948.
- WACHELDER J. : De migratie in Limburg in de laatste eeuw. (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, III, 1957), Maastricht, 1958.
- WATERSHOOT VAN DER GRACHT W.A.J.M.: De moeilijkheden bij de Nederlandse steenkolenmijnbouw, Heerlen, z.jr. De Nederlandse kolenmijnen. (Annalen van de vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken in Nederland, 28e jrg., 1936, afl. 3). Rapport betreffende de verzorging van invalide mijnwerkers in Nederland. Z.pl., 1940.
- ZWANIKKEN W.A.C.: Volkshuisvesting en samenleving, Assen, 1957.

3. VERSLAGEN, HANDELINGEN EN NOTULEN VAN:

- Het Algemeen Mijnwerkersfonds van de steenkolenmijnen in Limburg. Vanaf 1919.
- De Contact-Commissie der Ned. Mijnindustrie. Vanaf 1917.
- De Vereniging "Ons Limburg". Vanaf 1911.
- De Armenraad voor Heerlen en Omstreken, gezeteld te Heerlen. Vanaf 1915.
- Ned. Kath. Mijnwerkersbond en andere mijnwerkersorganisaties.
- Limb. Katholieke Werkliedenbond. Vanaf 1911.
- Hoofdingenieur der mijnen. Vanaf 1900.
- Staats- en particuliere mijnondernemingen.
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Zuid-Limburgse Mijnstreek. Vanaf 1920.
- Gezondheidscommissies te Sittard, Heerlen en Kerkrade. Vanaf 1908.
- Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek (Districts-arbeidsbeurs) te Heerlen. Vanaf 1918.
- Gemeenten in het mijngebied, voor zover na 1900 uitgebracht en aanwezig op de Provinciale Griffie van Limburg.
- Verslag over de toestand van Limburg gedaan aan de Provinciale Staten door de Gedeputeerde Staten. Vanaf 1900.
- Jaarboekjes van de Limburgse Protestanten-vereniging. 1914-1932.
- Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal vanaf 1900 voor zover betrekking hebbend op Zuid - Limburg .

Notulen van de Provinciale Staten van Limburg. Vanaf 1900.
 Notulen van de Gemeenteraadsvergaderingen van Heerlen. Vanaf 1900.

4. STATISTISCHE UITGAVEN VAN HET CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK.

Echtscheidingen in Nederland 1900-1957, Zeist 1958.
 Statistiek der inkomens en vermogens in Nederland. (Jaarlijkse uitgave).
 Statistiek over de loop der bevolking. (Jaarlijkse uitgave).
 Toelichting op een tweetal kaarten betreffende de scheepvaartbeweging in Nederland en het goederenvervoer der Ned. Spoorwegen in 1938 door het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Rijksbureau voor het Nationale Plan. (Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 40e jrg., 1949, nr. 8).
 Toelichting op een tweetal statistische kaarten der inkomens en vermogens per gemeente en per inwoner. (Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 40e jrg., 1949, nr. 3).
 Uitkomsten van de volkstellingen van 1899, 1909, 1920 en 1930.
 Uitslagen van de Bedrijfs- en Beroepstellingen van 1890, 1909 en 1930.

5. DAGBLADEN EN PERIODIEKEN.

Dagbladen.

De Limburger Koerier, Maastricht, 1900-1919.
 De Nieuwe Limburger Koerier, Heerlen, 1905-1918.
 De Kerkraadse Courant, Kerkrade, 1911-1916.
 Het Zuiden, Sittard, 1915-1935.
 Het Limburgs Dagblad, Heerlen, 1919-1935.
 De Maasbode, 1922.
 Het Algemeen Handelsblad, 1925, 1929, 1930.

Periodieken.

De Volksbode. Orgaan van de R.K. Volksbond, 1902-1909.
 Analecta van het Bisdom Roermond, 1916-1935.
 Jong Limburg. Orgaan van de R.K. Bond "Jong Limburg", 1920-1935.
 Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1921.
 Roeping, 1926-1927.
 Annalen van de Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder Katholieken, 1936.
 Tijdschrift voor Strafrecht, 1937, 1948.
 Tijdschrift voor Economische Geografie. (Sinds 1947: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie), 1942, 1946, 1949.
 Sociaal-Economische Mededelingen, 1944.
 Bulletin van de historische kring "Het Land van Herle", 1951.
 Bulletin bimestriel de la Société Belge d'études et d'expansion, 1952.
 R.K. Artsenblad, 1952.
 De Bronk. Limburgs Maandblad, 1953-1954, 1954-1955.
 Sociaal Kompas, 1953-1954.
 De Sociologische Gids, 1957, 1959.
 Periodieken van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond:
 De Mijnwerker, 1907-1912.
 De Christelijke Mijnwerker, 1912-1926.
 De Mijnwerker, 1927-1935.
 Periodiek van de Prot. Chr. Mijnwerkersbond: De Mijnarbeider, 1918-1935.
 Periodiek van de Ned. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie: De Mijnwerker, 1909-1935.
 Periodieken van andere mijnwerkersorganisaties.

LIJST VAN TABELLEN

	pag.
1. Gemiddelde personeelsbezetting der Limburgse mijnen, 1895-1940.	9
2. Aantal beoefenaren der verzorgingsberoepen, 1899, 1909, 1930.	12
3. Verzendingen per spoor in 1938 in 1000 ton.	13
4. Ondernemingen, voorkomende in het Handelsregister in de Mijnstreek, volgens de omvang van het geïnvesteerde kapitaal, 1923-1939.	14
5. Gemiddeld aantal mijnwerkers en uitbetaalde bruto loonsbedragen, 1916-1939.	15
6. Gemiddeld belastbaar inkomen per inwoner in guldens, 1930-1940.	17
7. Procentuele verdeling van het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting gedurende het belastingjaar 1939/1940 naar de hoegrootheid der zuivere inkomens.	18
8. Gemiddeld belast vermogen per inwoner in guldens, 1930-1940.	19
9. De mobiliteit in de Mijnstreek in % van de totale bevolking per 1 januari, 1901-1935.	23
10. De mobiliteit van de mijnwerkers in dienst van de gezamenlijke mijnondernemingen gedurende de periode 1911-1920.	24
11. Het aantal jaarlijks uit de dienst getreden mijnwerkers in de eerste jaren na in diensttreding in % van het totaal aantal in het betreffende jaar in dienst getreden mijnwerkers, 1919-1935.	25
12. Percentage der bevolking per gemeentegroep in de Mijnstreek, 1900, 1920, 1935.	27
13. Bevolking van de Oude Mijnstreek naar leeftijdsgroepen in % van de totale bevolking, 1909, 1920, 1930.	27
14. Bevolking van de Nieuwe Mijnstreek naar leeftijdsgroepen in % van de totale bevolking, 1909, 1920, 1930.	28
15. Procentuele groei van de bezetting der leeftijdsgroepen in 1930 ten opzichte van 1909.	29
16. Het aantal niet-Nederlanders in Heerlen en Kerkrade, 1899, 1920, 1930.	32
17. Buitenlandse mijnwerkers in de Limburgse mijnindustrie in verhouding tot de totale bezetting, 1907-1935.	33
18.a. Geboorteplaats van de in Nederland geboren ingezetenen van Kerkrade, 1899, 1920, 1930.	35
18.b. Geboorteplaats van de in Nederland geboren ingezetenen van Heerlen, 1899, 1920, 1930.	35
19. Het aantal niet-Katholieken in de Oude Mijnstreek in % van de totale bevolking, 1899, 1909, 1920, 1930.	37
20. Het aantal niet-Katholieken in de Nieuwe Mijnstreek in % van de totale bevolking, 1899, 1909, 1920, 1930.	38
21. De nationaliteit der huwenden te Heerlen, 1914-1930.	104
22. 't Aantal onherroepelijk veroordeelden per 100.000 inwoners, 1901-1935.	119
23. De totale criminaliteit in Zuid-Limburg volgens het aantal ingekomen zaken in absolute cijfers, 1900-1935.	124
24. De totale criminaliteit in Zuid-Limburg volgens het aantal ingekomen zaken in criminaliteitscijfers, 1900-1935.	125
25. Het aandeel van fraude in de totale criminaliteit gedurende de jaren 1915-1920.	127
26. De criminaliteit in Zuid-Limburg, volgens het aantal ingekomen zaken, zonder fraude en overtredingen, in absolute cijfers, 1900-1935.	128
27. De criminaliteit in Zuid-Limburg, volgens het aantal ingekomen zaken, zonder fraude en overtredingen, in criminaliteitscijfers, 1900-1935.	128
28. Het aantal vervolgte zaken, zonder fraude en overtredingen, in absolute cijfers, 1900-1935.	129
29. Het aantal vervolgte zaken, zonder fraude en overtredingen, in criminaliteitscijfers, 1900-1935.	130
30. De vervolgte agressieve, economische en sexuele criminaliteit in jaargemiddelden, 1900-1935.	133
31. De vervolgte agressieve, economische en sexuele criminaliteit in criminaliteitscijfers.	133
32. Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in geheel Zuid-Limburg in jaargemiddelden en procenten, 1900-1935.	137
33. Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in de Oude Mijnstreek in jaargemiddelden en procenten, 1900-1935.	138
34. Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in de afzonderlijke gemeentegroepen in percentages, 1900-1935.	139

35.	Geboorteplaats van de delinquenten inzake fraude in Zuid-Limburg in de jaren 1911-1920 volgens het aantal processen-verbaal.	pag. 140
36.	De vervolgte criminaliteit in Zuid-Limburg en in de Oude Mijnstreek, procentueel verdeeld naar de autochthoniteit van de delinquenten, 1900-1935.	142
37.	De geboorteplaats van de vervolgte delinquenten in de gemeente Brunssum in jaargemiddelden en in % van het totaal aantal vervolgte delinquenten, 1906-1935.	143
38.	Geboorteplaats der vervolgte delinquenten in de gemeente Heerlen in Jaargemiddelden en in % van het totaal aantal (vervolgte) delinquenten, 1906-1935.	144
39.	Vergelijking van de vervolgte criminaliteit van Nederlanders en buitenlanders voor de gemeente Heerlen in criminaliteitscijfers volgens hun aandeel in de bevolking, 1921-1929.	145
40.	Criminaliteitscijfers van de delinquenten naar hun geboorteplaats voor Maastricht, Heerlen en Kerkrade in 1920 en 1930.	146
40.a.	Idem.	197
41.	Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren in de vervolgte agressieve criminaliteit, 1900-1935.	147
41.a.	Idem.	198
42.	Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren in de vervolgte economische criminaliteit, 1900-1935.	148
42.a.	Idem.	199
43.	Het aandeel van de in Nederland buiten Limburg en de in het buitenland geboren in de vervolgte sexuele criminaliteit, 1900-1935.	149
43.a.	Idem.	200
44.	Huwelijken, waarvan het eerste kind bekend, 1896-1935.	155
45.	Huwelijken, waarvan het eerste kind bekend voor de afzonderlijke Jaar- en gemeentegroepen in % van het totaal aantal huwelijken, 1896-1935.	155
45.a.	Idem in absolute en relatieve cijfers.	201
46.	Het aantal vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen in indexcijfers per jaar- en gemeentegroep, 1896-1935.	159
47.	De afwijkingen in de ontwikkeling van het aantal huwelijken, waarvan de eerstgeborene werd verwekt vóór het huwelijk, ten opzichte van alle huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is (1896-1900 = 100).	160
47.a.	Het aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is (I), alsmede de huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborene (II), beiden in indexcijfers en het afwijkingscijfer van beide indices (III), per jaar en per gemeentegroep.	202
48.	De vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen in % van het aantal huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, per jaar- en per gemeentegroep, 1896-1935.	161
48.a.	I - III. Het totaal aantal huwelijken, waarvan het eerste kind bekend is (1), na (2) en vóór (3) het huwelijk geconcipeerde eerstgeborenen in absolute cijfers en in % van (1) per jaar en per gemeentegroep	203 t/m 205
49.	Het aantal huwelijken met eerste kind binnen 7 maanden na het huwelijk in % van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, voor de 6 grote mijngemeenten, 1896-1935.	163
49.a.	Idem.	206
50.	Het aantal huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipeerde eerstgeborene in % van de huwelijken, waarvan eerste kind bekend is, in de 6 grote mijngemeenten en in jaargroepen, 1896-1935.	164
50.a.	Idem in absolute cijfers.	207
50.b.	Idem in indexcijfers.	208
51.	Het aantal natuurlijke kinderen in de 6 grote mijngemeenten per Jaar- groep in absolute cijfers, 1896-1935.	165
51.a.	Idem per gemeentegroep.	218
52.	Leeftijdsgroepen van de moeders met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind in % van het totaal aantal van deze moeders per gemeentegroep, 1896-1935.	166
53.	Het aantal moeders beneden de leeftijd van 20 jaar met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind in absolute cijfers en in % van het totaal aantal moeders met een vóór het huwelijk geconcipeerd kind, per jaar- en gemeentegroep, 1896-1935.	167

54. De gehuwden met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, gesplitst naar hun geboortestreek in % van het totaal, 1896-1935. 169
55. Het aantal huwelijken in Zuid-Limburg met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaatsen van de ouderparen, uitgedrukt in % van het totaal aantal van deze huwelijken gedurende de periode 1896-1935 per gemeentegroep. 170
56. Percentage vreemdelingen van het aantal gehuwden met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, 1896-1935. 171
- 56.a.I - III. De gehuwden bij huwelijken met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind, gesplitst naar geboortestreek. in absolute cijfers en in procenten. 209 t/m 211
57. Het aantal huwelijken in de 6 grote mijngemeenten, met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaats van de ouderparen, uitgedrukt in percentages van het totaal aantal huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, in vijf-jaarlijkse perioden. 192
58. Het aantal huwelijken met een eerstgeborene binnen 7 maanden na het huwelijk, gesplitst naar de geboorteplaats van de ouderparen, uitgedrukt in percentages van het overeenkomstig aantal huwelijken, waarvan een kind bekend is in het eerste of tweede jaar na het huwelijk, 1896-1935. 172
59. Het aandeel der buitenlanders bij huwelijken met een binnen de 7 maanden eerstgeborene in % van het totaal van zulke ouders, 1896-1935. 173
60. Het beroep van de gezinshoofden met een eerstgeborene binnen 7 maanden in % van het totaal aantal van deze gezinshoofden per Jaargroep voor de 6 grote mijngemeenten, 1896-1935. 176
- 60.a.I - II. Idem. 212 t/m 213
61. Het aandeel van de mijnwerkers en overige beroepen in de mannelijke beroepsbevolking in 1930. 176
62. De mijnwerkers met een vóór het huwelijk verwekt kind, verdeeld in autochthonen en allochthonen, per Jaargroep voor de 6 grote mijngemeenten, 1896-1935. 177
63. De mijnwerkers met een eerstgeborene vóór het huwelijk, verdeeld in autochthonen en allochthonen voor de 6 grote mijngemeenten, 1896-1935. 178
- 63.a. Idem. 214
64. Confessionele verdeling van de huwelijken (gesloten in gemeente Heerlen 1919-1935) met een eerstgeborene binnen 7 maanden en van de huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is in absolute cijfers en %. 180
- 64.a. Idem. 215
65. Aantal echtscheidingen per gemeente- en Jaargroep in absolute cijfers en in % van het aantal huwelijken gesloten in de betrokken gemeentegroepen. 183
- 65.a. Idem voor de zes grote mijngemeenten. 216
66. Het aantal echtscheidingen met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheiden huwelijken, waarvan de geboortedatum van het eerste kind bekend is, 1896-1955, per gemeentegroep. 185
67. Procentueel aandeel van de vrouwen beneden 20 jaar, t.o.v. alle vrouwen in huwelijken: A met een vóór het huwelijk verwekte eerstgeborene; B waarover echtscheiding werd uitgesproken; C met een vóór het huwelijk verwekte eerstgeborene en die bovendien later werden gescheiden 186
- 67.a. Idem. 217
68. De gescheidenen, gesplitst naar hun geboortestreek in absolute cijfers en in % van hun totaal per gemeentegroep. 187
- 68.a. Idem voor de zes grote mijngemeenten. 217
69. Geboortestreek van de gehuwde vrouwen jonger dan 20 jaar bij huwelijks-sluiting in absolute cijfers en in % van het totaal aantal gescheiden vrouwen. 188
- 69.a. Idem voor de zes grote mijngemeenten. 218
70. 1. Geboortestreek der ouderparen in de gemeente Maastricht en Heerlen over de periode 1896-1938 in absolute cijfers en in % v.h. totaal. 189
2. Hetzelfde v.d. ouderparen met een vóór het huwelijk geconcipieerd kind in % v.h. totaal aantal van deze huwelijken.
3. Hetzelfde van de ouderparen, die later werden gescheiden, in absolute cijfers en in % van de resp. groepen onder 1.

J A A R V E R S L A G

1958

STICHTING
SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

JAARVERSLAG

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1958 .Bestuur

Op 20 juni 1958 kwam het algemeen bestuur in vergadering bijeen in hotel "De Hanenhof" te Geleen. Bij ontstentenis van de voorzitter werd de vergadering geleid door de vice-voorzitter Dr. G. W. A. Panhuysen. Na goedkeuring der notulen van de jaarvergadering 1957 werd door de kascommissie verslag uitgebracht van hare bevindingen; het finantiëel beheer over 1956 werd in orde bevonden en de penningmeester werd onder dankzegging gedechargeerd. Op voorstel van de vice-voorzitter werden de Heren J. A. A. G. Winckers en M. J. J. G. Janssen, die reeds sedert de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum hun verdienstelijke taak als leden van de kascommissie hebben uitgeoefend, als zodanig unaniem door de vergadering herbenoemd.

Over de financiële situatie van de stichting kon de vice-voorzitter geen optimistisch geluid laten horen; hoewel de inkomsten enigermate stegen, kon de stijging van de uitgaven in het afgelopen jaar niet geheel worden opgevangen.

Nadat de directeur een toelichting had gegeven op de exploitatierekening en -begroting, werd de exploitatierekening 1956 en de begroting voor 1958 door de vergadering goedgekeurd.

Het jaarverslag over 1957 werd eveneens besproken en goedgekeurd; besloten werd het verslag in het Jaarboek 1957 op te nemen.

Als opvolger van Dr. A. A. Thiadens werd de Heer Th. Le Grand te Heerlen geïnstalleerd als lid van het algemeen bestuur. Tevens werd op voorstel van het dagelijks bestuur Prof. Dr. Th. L. M. Thurlings te Wageningen benoemd tot lid van het algemeen bestuur. Prof. Thurlings heeft inmiddels deze benoeming aanvaard.

Vervolgens hield drs. W. J. J. Kusters, adjunct-directeur van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut te 's-Gravenhage, een inleiding over de sociale en godsdienstige aspecten van de ruimtelijk-economische taakstelling in Nederland, in het bijzonder met be-

trekking tot Limburg. Deze lezing werd door talrijke genodigden bijgewoond (waaronder Drs. H. Damoiseaux, directeur van het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut) en met grote interesse beluisterd. Door tijd- gebrek verviel de discussie en werd de vergadering door de vice-voorzitter, met een hartelijk dankwoord tot de inleider en de genodigden, besloten.

Het dagelijks bestuur kwam in 1958 enkele malen in vergadering bijeen; een belangrijk onderwerp van bespreking was o. m. de financiële toestand van het Sociaal Historisch Centrum.

Meermalen werd door de directeur zowel mondeling als schriftelijk contact opgenomen met leden van het bestuur, met name vooral met de secretaris en de penningmeester, ter behandeling van lopende vraagstukken. Traditiegetrouw onderhield de secretaris, pater drs. Remigius Dieteren, door persoonlijk bezoek een regelmatig contact met het Centrum. Zijn waardevolle adviezen en belangrijke steun mogen hier met erkentelijkheid worden gememoreerd.

Bureau

Aan ons instituut waren in vaste dienst verbonden: de directeur drs. J. F. R. Philips en de heer J. Wachelder, als assistent, terwijl vanaf 1 juli de heer G. Vogels als administratief employé in dienst trad. De ordening en het beheer van de archieven, waarvoor het Centrum in de toekomst een functionaris hoopt aan te stellen, blijft voorlopig toevertrouwd aan de reeds met deze taak belaste medewerker.

Met erkentelijkheid jegens het gemeentebestuur van Maastricht en diens hoofd van de Sociale Dienst, kunnen wij vermelden, dat ook in het afgelopen jaar wederom enkele werkloze hoofdarbeiders op ons bureau werden tewerkgesteld. Deze medewerking was voor de ontwikkeling van het Centrum zeer waardevol. De bezetting van het aantal medewerkers gedurende 1958 was als volgt: op 1 januari 9 personen, op 1 april 7, op 1 juli 6 en op 1 oktober 8 personen.

Huisvesting

De huisvestingsmoeilijkheden van het Sociaal Historisch Centrum zijn nog altijd zeer groot. Naast een ontstellend tekort aan ruimte heeft men bovendien nog te kam-

pen met een groot vochtgevaar. Gezien de beperkte financiële middelen van het Centrum, ziet het bestuur geen mogelijkheid om uit eigen middelen verbetering te brengen in deze onhoudbare toestand; het Centrum blijft in deze afhankelijk van hetgeende gemeente Maastricht kan en wil doen om uit deze impasse te geraken.

Het bestuur zal zich blijven beraden over een definitieve oplossing van het dringende huisvestingsprobleem. Voorlopig moest worden uitgezien naar depot-ruimte om de groeiende verzamelingen te kunnen opbergen.

Financiële toestand

Om het Sociaal Historisch Centrum een soliedere financiële basis te geven richtte het bestuur een verzoekschrift tot het Provinciaal Bestuur van Limburg tot verhoging van de jaarlijkse provinciale subsidie. Op deze aanvraag werd in zoverre gunstig beschikt, dat bij besluit van Provinciale Staten dd. 3 februari 1958 deze subsidie werd verhoogd tot f 6.000, -- per jaar. Alhoewel ons bestuur zeer erkentelijk is voor deze niet te onderschatten financiële steun, blijft de zo zeer gewenste uitbreiding van het Centrum nog altijd een vrome wens.

Tevens dient vermeld, dat bij ministeriële beschikking aan het Sociaal Historisch Centrum over 1958 een subsidie is toegekend van f 4.000, --, terwijl over het jaar 1957 alnog een aanvullende subsidie werd uitgekeerd. Zodoende werd het geraamde nadelige saldo op de exploitatie-begroting 1958 thans gedekt.

Voorts heeft het bestuur met voldoening geconstateerd, dat de jaarlijkse financiële bijdragen van de gemeenten op gelijk niveau konden worden gehandhaafd; slechts in weinig gevallen was de bestedingsbeperking aanleiding om het jaarlijkse subsidie aan het Centrum op te schorten. Het aantal subsidiërende gemeenten steeg in het afgelopen jaar tot 78, een bewijs dat het werk van het Centrum onverminderd waardering blijft ondervinden. In de particuliere sector, met name bij ondernemingen en contribuënten, kan een niet onaanzienlijke vermeerdering der bijdragen worden geconstateerd.

In het afgelopen jaar ontving het Sociaal Historisch Centrum subsidie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van het Provinciaal Bestuur van Limburg en van 78 Limburgse gemeenten;

verder ontving het Centrum belangrijke financiële steun van de Gezamenlijke Mijnen, van stands- en vakorganisaties, van de gezamenlijke Kamers van Koophandel, en van tal van ondernemingen en instellingen. Tenslotte werd een belangrijk bedrag verkregen van particulieren, die als contribuanten onze stichting een jaarlijkse bijdrage toezegden. Aan het slot van dit jaarverslag is een overzicht opgenomen van de begunstigers en de contribuanten.

Het is het bestuur een behoefte alle schenkers oprecht dank te betuigen voor de onmisbare steun, die het Sociaal Historisch Centrum in het afgelopen jaar mocht ontvangen. Dat het Centrum tal van mogelijkheden kon realiseren, waarom andere gewesten Limburg terecht benijden, zou niet mogelijk zijn geweest zonder de veelzijdige en grote financiële steun, die het Centrum mocht ontvangen.

WERKZAAMHEDEN

in het jaar 1958

In de activiteit van het Sociaal Historisch Centrum kan men tweeerlei werkzaamheden onderscheiden:

interne werkzaamheden, die rechtstreeks samenhangen met het primaire doel van het instituut: het bijeenbrengen van archieven en bronnen-verzamelingen, en

externe werkzaamheden, die uit de interne taak voortvloeien, met name de bestudering van het sociale leven in Limburg in zijn verscheiden sociaal-historische aspecten.

Interne werkzaamheden

Tot de interne werkzaamheden behoren het aanwerven en inventariseren van archieven en het bijeenbrengen, ordenen en catalogiseren van sociaal-economische bronnen-verzamelingen. Onder de interne werkzaamheden rangschikken wij het beheer van het archief, de bibliotheek, de afdeling tijdschriften en de documentatie, waarvan hieronder een overzicht volgt:

Archivalia

In het afgelopen jaar werd het bezit aan archieven wederom vermeerderd met enkele nieuwe, waardevolle aanwinsten, terwijl er tevens enkele aanvullingen van reeds aanwezige archieven binnenkwamen.

Nieuwe aanwinsten waren:

een zeer waardevolle verzameling van wijlen pastoor J. Steegmans te Maastricht, geschonken door de familie, na bemiddeling van de HoogEerwaarde Deken H. Steegmans te Meerssen;

het archief van de Limburgse Jongstudentenbond, van de Studentenclub Sanctus Laurentius te Venlo, en van St. Stanislaus te Venlo, alsmede een kleine verzameling over de congregatie O. L. Vrouw Hemelvaartte Venlo en een band met jaargangen van het tijdschrift der inmiddels opgeheven vereniging "Voor Eer en Deugd", aan ons welwillend toevertrouwd door Professor Jac. Jansen te Roermond;

een archief van de afdeling Limburg van het Nationaal Instituut "Steun Wettig Gezag", aangeboden door de Heer A. H. van Laer te Venlo;

het archief van het Comité Limburg tot aanbieding van een nationaal geschenk aan H. K. H. Prinses Beatrix bij

haar 18e verjaardag, voorheen onder berusting van de Limburgsche Scheepvaartvereniging te Maastricht; uit de nalatenschap van Mr. Dr. E. Jaspas ontving het Centrum een waardevolle archiefverzameling over de annexatie-beweging 1918-1919, geschonken door Mevrouw L. Janssen-Jaspas te Maastricht; voorts werd nog aan ons overgedragen het eerste kasboek van de Stichting "Onze buurthuizen" door bemiddeling van de Heer L. J. H. Speth te Maastricht, alsmede het kasboek van de "Nederlandse Unie" in Limburg door de Heer A. R. Lagas Jr. te Maastricht. Aanvullingen van reeds aanwezige archieven hadden plaats ten aanzien van het archief P. Kaanen, het archief Werknemende Middenstand te Maastricht, het archief em. pastoor T. F. J. H. Goossens en het archief Isabella v. d. Weijden.

Aan allen, die ons instituut terwille waren door het ter beschikking stellen van archiefstukken betuigt het bestuur zijn oprechte dank.

Bibliotheek

Door aankoop op beperkte schaal, maar vooral door een groot aantal schenkingen kon onze bibliotheek weer belangrijk worden uitgebreid. De bibliotheek omvat thans 12.500 nummers, hetgeen geraamd mag worden op ca. 16.000 delen. Ook de afdelingen tijdschriften en statistiek ondergingen één flinke uitbreiding; een getal van meer dan duizend tijdschriften en statistische uitgaven is thans in ons bezit.

Het stemt tot grote voldoening, dat het Centrum voortdurend door een groot aantal schenkingen uit verschillende kringen zijn verzameling kan uitbreiden en completeren. Belangrijke schenkingen ontvingen wij in het afgelopen jaar met name van de Heren Jos. Maenen te Heerlen, Ir. F. B. J. M. Moubis te Maastricht, Mr. L. R. Schreinemaker te Maastricht, van Mevrouw van Oppen-Dankelman te Maastricht, van pater Drs. Remigius Dieteren te Maastricht en voorts van het Provinciaal Opbouworgaan Roermond, van de Kath. Ned. Mijnwerkersbond en van de K. A. B. te Heerlen en Maastricht.

De rijke bronnen-verzameling over het sociaal-economisch leven van Limburg, thans in het bezit van het Centrum, is uniek in haar soort en voorziet in een reële behoefte. In betrekkelijk korte tijd is zeer veel documentatie-materiaal over tal van onderwerpen verza-

meld, waaronder zeer zeldzame exemplaren. Aan tal van aanvragers konden wij complete gegevens verstrekken, wat tijd en moeite bespaart en tegemoet komt aan een doelmatige bestudering van verschillende onderwerpen.

Van de uitleen werd in ruimere mate dan vroeger gebruik gemaakt. Desondanks verdient deze bronnenverzameling nog in veel ruimere kring bekendheid. Het bestuur betreurt, dat het Centrum nog te weinig het gebied van Noord-Limburg kon bestrijken. Aan het stichten van een filiaal - op hoe beperkte schaal ook - kon in verband met de financiële toestand niet worden gedacht.

In 1958 ontving het Sociaal Historisch Centrum in totaal van 150 personen en instellingen schenkingen. Het bestuur betuigt gaarne aan alle gevers hartelijk dank voor de waardevolle bijdragen, die het Centrum in het afgelopen jaar van hen mocht ontvangen. De schenkingen waren afkomstig van de volgende personen en instellingen:

N. V. Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau Mijnen	Heerlen
Ir. F. B. J. M. Moubis	Maastricht
N. V. Provinciale Limb. Electriciteits Maatschappij	Maastricht
Stichting Borgstellingsfonds van de Middenstand, district Maastricht	Maastricht
Mevrouw Coenegracht	Maastricht
Limb. Kath. Invalidenbond "St. Lidwina"	Roermond
Kath. Centrale voor Bestuursvoorziening in Limburg	Roermond
Centraal Ziekenfonds	Sittard
R. K. Stichting Zwakzinnigenzorg	Maastricht
R. K. Vereniging Moederschapszorg	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging	Maastricht
Gemeente Kerkrade	Kerkrade
Stichting Centrale Caritas	Maastricht
"Katholiek Maastricht"	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer, Limburg	Valkenburg
Kath. Arbeidersvrouwenbeweging, Limburg	Heerlen
Limb. Land- en Tuinbouwbond	Roermond
Limb. Maatschappij voor Gasdistributie N. V.	Maastricht
Gemeente Geleen	Geleen
Afd. Heerlen van "Het Limb. Groene Kruis"	Heerlen
R. K. Vereniging "Het Groene Kruis"	Sittard
"Wilma", Aannemings Maatschappij N. V.	Weert
Ver. Consultatiebureaus voor Alcoholisme	Maastricht
N. V. Spijker- en Draadnagelfabriek	Maastricht
Algemeen Mijnwerkersfonds	Heerlen
Alg. Nederl. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie	Heerlen
Nederl. Economisch Cultureel Archief	Amsterdam
Rijksdienst voor het Nationale Plan	's-Gravenhage
G. Crollaer	Maastricht
Limb. Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	Maastricht
Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid	's-Gravenhage
Kath. Economische Hogeschool	Tilburg
Pastoor P. F. J. H. Goossens, em.	Heer
"De Zuid-Limburger"	Kerkrade
Dienst Stadsontwikkeling	Maastricht
Culturele Dienst K. A. B., Limburg	Heerlen
Staatsmijnen in Limburg	Heerlen
Kristal, Glas- en Aardewerf fabriek "De Sphinx" N. V.	Maastricht
Bataafse Rubberindustrie N. V.	Maastricht

R. K. Limburgse Middenstandsbond	Venlo
Limb. Diocesane Bond "Credo Pugno"	Heerlen
Protestants Christelijke Mijnwerkersbond	Heerlen
Katholieke Arbeidersjeugd, Limburg	Heerlen
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Koninkl. Nederl. Papierfabriek N. V.	Maastricht
Alg. Nederl. Mijnwerkersbond	Heerlen
Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	's-Gravenhage
R. K. Werkgeversvereniging	's-Gravenhage
R. K. Vrouwengilde	Maastricht
Christelijk Nationaal Vakverbond	Utrecht
Kath. Bond van Overheidspersoneel	's-Gravenhage
Nederl. Kath. Bond van Administratief Verkoops- en Verzekeringspersoneel	Amsterdam
Gemeentepolitie	Heerlen
Kath. Emigratiestichting	's-Gravenhage
Kath. Bond voor het Gezin	Amsterdam
Centraal Bureau "Sobrietas"	Utrecht
Algemeen Ziekenfonds Zuid-Limburg	Sittard
Centraal Comité voor de R. K. Universiteit	Nijmegen
Historische Kring "Het Land van Herle"	Heerlen
Kath. Vrouwelijk Jeugdwerk in het Bisdóm Roermond	Meerssen
Waterleiding Mij. N. V. voor Midden- en Noord-Limburg	Venlo
Reclasseringsraad	Maastricht.
Bouwvereniging St. Servatius	Maastricht
Vereniging voor Vreemdelingenverkeer "Het Geuldal"	Valkenburg
Vereniging "Ons Limburg"	Heerlen
Stichting Kath. Stedelijke Jeugdraad	Sittard
Stichting Kath. Gezinszorg voor het dekenaat Gennep	Gennep
Provinciale Planologische Dienst	Maastricht
Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening Limburg	Maastricht
Mevrouw van Oppen-Dankelman	Maastricht
Kath. Arbeidersbeweging Limburg	Heerlen
Provinciaal Opbouworgaan Limburg	Roermond
J. A. H. Cremers	Maastricht
Pater Drs. Remigius Dieteren	Maastricht
Sociale Raad	Roermond
Restauratiestichting Limburg	Maastricht
Interparochieel Soc. Caritatief Centrum	Weert
Katholieke Jeugdraad	Maastricht
Papierwarenfabriek Wesly & Co.	Maastricht
Katholiek Onderwijzersverbond	's-Gravenhage
N. V. Staalwerken "De Maas"	Maastricht
R. K. Koloniehuis "Overbunde"	Bunde
Algemene R. K. Ambtenarenvereniging Afdeling	Maastricht
M. J. A. R. Dittrich	Maastricht
F. X. de Macker	Maastricht
Dr. Poels Stichting	Heerlen
Zuid-Limburgs Drankweercomité	Heerlen
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis	Amsterdam
Gemeentebestuur Heerlen	Heerlen
M. Smeets	Maastricht
Mijnindustrieraad	Heerlen
Coöp. Brood- en Verbruiksver. "Ons Dagelijks Brood"	Heerlen
Stichting "Werk en Vreugde"	Heerlen
Onderl. Verzekerings Mij. v. d. L. L. T. B. et K. A. B. Limburg	Roermond
E. van Oppen	Maastricht
Stichting "Helpend Limburg"	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Kath. Stichting Huishoudonderwijs	Heerle,
Limb. Scheepvaartvereniging	Maastricht
Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Gemeentebedrijven	Heerlen
Nederl. Kath. Mijnwerkersbond	Heerlen
Gemeenschapsdienst	Kerkrade
H. Nabholz	Zollikon-Zürich
Provinciale Waterstaat Limburg	Maastricht

Spaarbank "St. Pancratius"	Heerlen
Gemeentelijke Volkscredietbank	Geleen
Raad van Arbeid	Maastricht
Sociale Raad	Heerlen
Volkshogeschool Geerlingshof	Valkenburg-Houthem
Dr. Ch. Thewissen	Maastricht
Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum in het Bisdome Roermond	Heerlen
Jos. Maenen	Maastricht
Keuringsdienst voor Waren in het gebied Maastricht	Maastricht
Stichting de Centrale Volksbank	Utrecht
Kath. Sociaal Kerkelijk Instituut	's-Gravenhage
Paul Chambille de Beaumont	Maastricht
Mr. L. R. Schreinemacher	Maastricht
Gebrs. Vermeulen	Weert
N. V. Limb. Tramweg Maatschappij	Heerlen
L. J. H. Speth	Maastricht
Kath. Vereniging "Het Groene Kruis"	Maastricht
Kath. School voor Maatschappelijk Werk	Sittard
Coöp. Roermondse Eiermijn G. A.	Roermond
Konsulat der Bundesrepubliek Deutschland	Maastricht
Mater Amabilisschool	Gennep
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
R. K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding	's-Gravenhage
Geologische Stichting, Bureau voor het Mijngedie	Heerlen
Nederlandsche Spoorwegen	Amsterdam
J. Engelen	Maastricht
Drs. J. Cornips	Maastricht

Het Bestuur betuigt gaarne alle gevers hartelijk dank voor de waardevolle bijdragen die het Centrum in het afgelopen jaar van hen mocht ontvangen.

Documentatie

Dank zij de medewerking van enige hoofdarbeiders kon de opbouw van het documentatiesysteem verder worden voortgezet. Deze documentatie, bestaande uit het bijeenlezen, opplakken, ficheren en systematisch rangschikken van artikelen uit dag- en weekbladen, is zeer omvangrijk en tijdrovend, maar levert een onvoorzien mooi resultaat op. Deze documentatie van persberichten is met name een zeer waardevolle bron voor de bestudering van de meest verschillende aspecten van de Limburgse samenleving in haar ontwikkeling en actualiteit.

Naast de berichtgeving, die sinds de oprichting in 1949 werd verzameld, bevat de documentatie ook een groot aantal sociaal-economische artikelen uit de vorige en de eerste decennia van deze eeuw. Het behoeft geen betoog, dat een dergelijke documentatie van onschatbare waarde is. De uitgave "Spiegel van Limburg" - een 14-daagse persdocumentatie, waarin wordt opgenomen een selectie van belangrijke feiten en gebeurtenissen

op sociaal-economisch gebied - mag zich nog steeds in een grote belangstelling verheugen. Het blad, dat tegen kostprijs aan inschrijvers wordt verstrekt, heeft een redelijke verspreiding. Van meerdere zijden ontmoette deze uitgave grote waardering. De verkiezingsuitslagen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden gaven aanleiding tot de uitgave van een extra bijlage van de "Spiegel van Limburg", terwijl tevens een aparte beschouwing werd opgenomen over de samenstelling van de Provinciale Staten van 1918-1958.

Externe werkzaamheden

De externe werkzaamheden, die in het algemeen tot doel hebben de sociaal-historische bestudering van de Limburgse samenleving te bevorderen, omvatten o. m. het bewerken van historische gegevens in het belang van wetenschappelijk of praktisch onderzoek, het medewerken aan studies, die op de een of andere manier Limburgse problemen tot onderwerp hebben en het zelfstandig verrichten van historisch-sociografisch onderzoek. Tot de externe werkzaamheden behoren de rubrieken: Opdrachten, Diensten en Inlichtingen, en het Jaarboek, die thans worden besproken.

Opdrachten

Het voorgenomen gedenkschrift over de departementen in Limburg van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel werd op het eind van het jaar voltooid en zal binnenkort verschijnen.

In opdracht van het bestuur van de afdeling Maastricht van de R. K. Reclasseringsvereniging werd een historisch overzicht van de activiteiten van deze vereniging samengesteld bij gelegenheid van haar 40-jarig bestaan.

Wegens drukke werkzaamheden kon aan de opdracht door het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht gegeven tot het samenstellen van een geschiedkundig overzicht van deze instelling nog niet geheel worden voldaan. Deze uitgebreide studie nadert echter eerlang haar voltooiing.

Op verzoek van de gemeente Geleen werd een geschiedkundig opstel over de gemeente sinds 1830 op schrift gesteld ten behoeve van een uitgave voor het Schoolmuseum.

De verwerking van de jaarlijks bij de Katholieke Ar-

beidersbeweging Limburg binnenkomende vragenlijsten van de afdelingen werd tot en met 1956 voortgezet.

Door het bestuur van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg te Venlo werd ons opgedragen de ordening van de aanwezige bibliotheek af te ronden door het opstellen van een catalogus van de aanwezige literatuur.

Een soortgelijke opdracht ontving het Centrum van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg te Roermond, die een ordening verzocht van haar uitgebreide archief en bibliotheek.

De werkzaamheden, die het Sociaal Historisch Centrum reeds voor drie Kamers van Koophandel en Fabrieken heeft verricht, hebben voor haar tot middellijk resultaat, dat op deze wijze een inzicht werd verkregen in het belangrijk bronnen-materiaal dat de Kamers van Koophandel en Fabrieken bezitten voor de economische geschiedschrijving van Limburg.

In opdracht van het gemeentebestuur van Valkenburg-Houthem werd de verwerking in een aantal tabellen van de gegevens, voorkomende op de toeristenformulieren van de hotels en pensions over 1958, voortgezet. In onderling overleg werd de methodiek in zoverre gewijzigd, dat in de loop van het jaar over elke gewenste periode op zo kort mogelijke termijn de voorlopige uitkomsten der telling konden worden verricht.

Meerdere opdrachten kwamen op het einde van het jaar binnen, waarvan in het volgend jaarverslag nader gewag zal worden gemaakt.

Diensten en inlichtingen

De taak van het Centrum als dienstverlenend instituut neemt voortdurend in betekenis toe. Het jaar 1958 vestigde in dit opzicht een verheugend record: aan niet minder dan 11 sociaal-historische en sociografische scripties en werkstukken werd medewerking verleend.

De aanvragers behoorden zowel tot universiteits- en hogeschoolstudenten als tot leerlingen van diverse opleidingsinstituten.

De behandelde onderwerpen waren:

een sociografisch beeld van de gemeente Itteren (Mej. J. Frijs);

idem van de gemeente Belfeld (N. Douben);

idem van het dorp Siebengewald (Br. Timotheus);

de invloed van "De Sphinx" op het sociale leven van

Maastricht (E. van Dongen);
 bedrijfsapostolaat (Chr. Gijzen);
 het probleem van de grensarbeiders (P. H. J. Wintraecken);
 kinderarbeid in Maastricht vóór 1873 (drs. W. v. d. Port);
 een sociaal-economisch beeld van de parochie St. Martinus te Wijk-Maastricht rondom 1800 (sociogram parochie Wijk);
 geschiedenis van de mijnindustrie in de vorige eeuw (J. Snoep);
 de groei van de maatschappelijke hulp (mej. Corten);
 een sociaal-geografische studie over Maastricht en een deel van de westelijke Mijnstreek (J. F. Ducker).

Verder werd documentatiemateriaal verschaft ten behoeve van de geschiedschrijving van twee belangrijke Limburgse industriële bedrijven.

Bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging werd eveneens enig documentatiemateriaal verzameld over de ontwikkeling van deze vereniging.

Ten behoeve van het Ministerie van Maatschappelijk Werk werd bronnenmateriaal verstrekt voor een studie naar de sociale mentaliteit in Limburg.

Over de bejaardenzorg in Limburg werd documentatiemateriaal verzameld voor de Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg.

Door de directeur van het Centrum werd enkele malen medewerking verleend aan enige uitzendingen over sociale onderwerpen door de Regionale Omroep Zuid.

Jaarboek

In het afgelopen jaar verscheen het derde Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, dat in verschillende kringen grote waardering mocht ontmoeten.

Dit Jaarboek werd toegezonden aan alle subsidiërende instanties, alsmede aan onze donateurs en begunstigers. Naast het Jaarverslag bevat het telkens enige opstellen over sociaal-economische onderwerpen, betreffende onze provincie, die in wijde kring belangstelling vinden. Tevens is in het Jaarboek opgenomen een lijst van schenkers van boeken, tijdschriften, archieven, enz. en een vermelding van begunstigers en contribuanten.

Met de uitgave van het Jaarboek lag de bedoeling voor, dat de aanmerkelijke kosten hiervan zouden kunnen worden gedekt door de bijdragen van contribuanten. Ofschoon zulks nog niet het geval is, vormt de groeiende belangstelling nochtans een aanmoediging voor het bestuur om deze uitgave in het belang van de verrijking van de sociale geschiedschrijving van ons gewest voort te zetten. Dank zij een bijzonder gewaardeerde, royale geste van een onderneming, die de vermenigvuldiging van het Jaarboek 1957 ook thans weer kosteloos verzorgde, kon ook dit Jaarboek verschijnen zonder belasting van het budget.

Besluit

Aan het slot van dit Jaarverslag meent het bestuur, dat hier nogmaals een woord van dank moet worden gebracht aan alle personen, instanties en maatschappelijke groeperingen in Limburg, die hetzij finantiël, hetzij anderszins aan het Sociaal Historisch Centrum in het afgelopen jaar hun daadwerkelijke steun hebben gegeven.

Het bestuur spreekt de verwachting uit, dat het Centrum zijn taak mag blijven voortzetten, gesteund door alle geledingen van de Limburgse samenleving.

De verantwoording van de werkzaamheden van het Centrum, zoals deze in dit jaarverslag beknopt zijn samengevat, zal, naar wij hopen, er toe bijdragen dat zijn waardevolle doelstelling met ieders medewerking kan worden verzekerd.

Hoewel de functie van ons instituut niet spectaculair van aard is, mag zijn betekenis daarom niet worden onderschat. Wat het Sociaal Historisch Centrum sedert zijn oprichting wist te verwezenlijken, zal bij de viering van het tienjarig bestaan nog nader worden uiteengezet. Zoveel is thans echter reeds duidelijk, dat de werkzaamheden van de afgelopen jaren een waarborg zijn voor het bereiken van het doel, dat wij nastreven: een beter inzicht te verkrijgen in de grote sociaal-economische structuurveranderingen, die zich in onze provincie voordoen.

S A M E N S T E L L I N G B E S T U U R

Dagelijks Bestuur:

Ir C. E. P. M. Raedts,	Heerlen,	Voorzitter
Dr G. W. A. Panhuysen,	Maastricht,	Vice-Voorzitter
P. Drs R. Dieteren, OFM,	"	Secretaris
Drs J. H. A. E. Cornips,	"	Penningmeester
Z. E. H. J. P. Colsen,	C.M. Brunssum,	Lid
	vertegenwoordigend de R. K. Standsorganisatie van de Werknemende Middenstand,	
Ir J. G. van Poppel,	Maastricht,	Lid
	directeur en vertegenwoordiger van het Bureau van de Provinciale Planologische Dienst in Limb.,	
Dr H. C. W. Roemen,	Maastricht,	Lid
	directeur en vertegenwoordiger van het Economisch Technologisch Instituut in Limburg.	

Algemeen Bestuur:

J. W. G. Bardoul,	Heerlen,	vertegenwoordigend de Gezamenlijke Sociale Raden in Limburg,
V. M. van de Camp,	Heerlen,	vertegenwoordigend de R. K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis,
M. W. J. Coenders,	Sittard,	vertegenwoordigend de afdeling Limburg van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten,
E. G. Courrech Staal,	Maastricht,	geassumeerd uit de niet-Rooms-Katholieke bevolkingsgroep,
F. J. Crombach,	Heerlen,	
Z. E. H. L. J. Feiter,	Maastricht,	vertegenwoordigend het Bisdom Roermond,
P. Dr A. W. J. Gerats M. S. C.,	Heerlen,	vertegenwoordigend de Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging,
Drs L. E. M. A. van Hommerich,	Heerlen,	vertegenwoordigend de diocesane standsorganisatie Sint Adelbert,
Drs A. Hutschemaekers,	Roermond,	vertegenwoordigend de Limburgse Land- en Tuinbouwbond,

- J. H. Janssen, Meerssen,
vertegenwoordigend de Werkgemeenschap Limb.
- M. J. J. G. Janssen, Maastricht,
vertegenwoordigend de gezamenlijke Gewestelijke
Arbeidsbureaux,
- Drs P. C. J. Lebens, Buchten-Born,
A. A. M. van Macklenbergh, Bergen (L),
vertegenwoordigend de afdeling Limburg van de
Vereniging van Nederlandse Gemeenten,
- Drs R. M. H. C. Nadaud, Maastricht,
vertegenwoordigend de Limburgse Katholieke
Werkgeversvereniging,
- Th. Le Grand, Heerlen,
geassumeerd uit de niet Rooms-Katholieke be-
volkingsgroep,
- Mej. Mr. M. A. Noel, Sittard,
vertegenwoordigend de R. K. School voor Maat-
schappelijk Werk,
- Mgr K. W. A. Roncken, Heerlen,
vertegenwoordigend de aalmoezeniers van Sociale
Werken in Limburg,
- Prof. Dr Th. L. M. Thurlings, Wageningen,
geassumeerd uit wetenschappelijke kringen,
- J. M. Weijers, Heerlen,
vertegenwoordigend de Nederlandse Katholieke
Mijnwerkersbond,
- J. A. A. G. Winckers, Maastricht,
vertegenwoordigend de R. K. Limburgse Midden-
standsbond.

Bureau:

Drs J. F. R. Philips,	directeur,
J. Wachelder,	assistent,
C. M. J. H. Vogels,	employé.

SUBSIDIES OVERHEID

Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen,
 Provinciaal Bestuur van Limburg,
 De Gemeentebesturen van de navolgende gemeenten:

's-Gravenhage
 Maastricht

Amby	Meerlo
Amstenrade	Meerssen
Baexem	Meyel
Beegden	Melick-Herkenbosch
Beek	Merkelbeek
Beesel	Montfort
Belfeld	Mook en Middelaar
Bemelen	Munstergeleen
Berg en Terblijt	Nederweert
Bergen	Neer
Bocholtz	Nieuwenhagen
Broekhuizen	Nuth
Brunssum	Sint Odiliënberg
Echt	Ottersum
Eygelshoven	Posterholt
Eijsden	Roermond
Eisloo	Roggel
Geleen	Schaesberg
Gennep	Schinnen
Geulle	Schinveld
Gronsveld	Sevenum
Grubbenvorst	Simpelveld
Gulpen	Sittard
Haelen	Slenaken
Heel en Panheel	Spaubeek
Heerlen	Stein
Heijthuisen	Susteren
Helden	Swalmen
Herten	Tegelen
Hoensbroek	Ubach over Worms
Horn	Urmond
Horst	Vaals
Itteren	Valkenburg-Houthem
Kerkrade	Venlo
Limbricht	Venray
Linne	Vlodrop
Maasbracht	Voerendaal
Maasniel	Wanssum
Maastricht	Weert
Margraten	Wessem
	Wylré

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Abbenhuis Mr. C.W.E.	Maastricht
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Algemene Culturele Raad	Heerlen
Algemene dienst Maastricht	Maastricht
Amsterdamse Bank N.V.	Maastricht
Arnoldts W.	Maastricht
Baeten Mr. A.M.I.H.	Maastricht
Bartels J.C. Bouw- en Betonbedrijf	Maastricht
Bartholomeus Chr.	Maastricht
Bataafse Rubberindustrie N.V.	Maastricht
Bates-Cepro Zakken Mij. N.V.	Maastricht
Beaujean-Voncken Wed. H.	Heerlerheide
Be - Ce Ateliers	Maastricht
Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Berenschot A.	Maastricht
Bibliotheek Groot Seminarie	Roermond
Bierbrouwerij "De Ridder"	Maastricht
Bierbrouwerij Marres-Ceulen	Maastricht
Bisschop Boele Mr. E.H.	Heerlen
Bisschoppelijk College	Sittard
Bouwgrondmaatschappij "Tijdig"	Heerlen
Bouwvereniging "Ons Limburg"	Heerlen
Brand's Bierbrouwerij "De Kroon" N.V.	Wylré
Broeders Eerw. v.d. Onbevleete Ontvangenis	Maastricht
Brouwers P.J.H., Notaris	Heerlen
Burgerlijk Armbestuur	Maastricht
Centrale Caritas	Maastricht
Céramique N.V. Keramische Industrie Société	Maastricht
Chambille de Beaumont P.	Maastricht
Clich�fabriek "Maastricht"	Maastricht
Congregatie H. Catharina van Sienna	Reuver
Constructiebedrijf "Stacoma"	Maastricht
Coöperatie "Ons Dagelijks Brood"	Heerlen
Coöperatie, Tegelen	Tegelen
Coöperatie Roermondse Eiermijn G.A.	Roermond
Cox. Drs. G.W.H.	Maasniel
Cremers Gebr. Fa.	Maastricht
Crijns J.F.A.	Maastricht
Daenen N.	Maastricht
Dakpannen- en Kleiwarenindustrie "De Valk"	Echt
Dassen H.M.J., Burgemeester	Sittard
Dassen Mr.Dr. J.M.H.	Heer
Dekkers Drs. H. C.ss.R.	Wittem
De Globe N.V., IJzer- en metaalgieterij	Tegelen
De Leeuw's Bierbrouwerij	Valkenburg
Delissen Th. M.J.	Sittard
Delnoz M.H. Constructiewerkplaats	Maastricht
De Sphinx N.V.	Maastricht
Dittrich M.J.A.R.	Maastricht
Doesborgh en Zn., N.V.	Tegelen
Dom. van den Bergh	Maastricht
Dresen Ir. H.J.E.	Brunssum
Driessen Th. W.J., Pastoor	Mook-Middelaar
Duijsens Ir. F.J.M.	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V.	Maastricht
Fanchamps J.J., Dipl. Ing.	Kerkrade
Felix Fr.	Maastricht
Fissette N., en Zn.	Maastricht
Flobil Ir. J.C.	Heerlen
Frantzen J.W.H.	Sittard
Fr�ling L., Ing.	Heerlen
Gelissen Dr. M.G.H.	Maastricht
Gelissen Prof.Dr. Ir. H.C.J.H.	Maastricht

Gemeente-Spaarbank van Maastricht	Maastricht
Gezamenlijke Steenkolenmijnen	Heerlen
Glasmaatschappij N.V.	Heerlen
Grand Bazar	Maastricht
Groothoff Dr. Ir. Ch. Th.	Valkenburg
Gulpener Bierbrouwerij N.V.	Gulpen
Gijsen Chr.	Maastricht
Haart Ir. P. de	Heerlen
Haesen V.	Maastricht
Haffmans Mr. F.M.A.	Helden
Hansen Drs. J.H.W.M.	Roermond
Hardy L.V.H.	Maastricht
Hekken's IJzergieterij	Tegelen
Hendriks W.Th.M.	Venlo
Henri van Veldeke College	Maastricht
Höppener Mr. R.G.A.	Roermond
Hustinx Mr. F.P.J.	Maastricht
Huurman Mr. M.G.J.Fr.	Maastricht
Huijben's Bierbrouwerij	Horn
Huijds Ir. H.	Maastricht
Janssen J. Th.	Heerlen
Jelinger A.J.	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
Kamm J.V.P.	Maastricht
Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Heerlen
Katholieke Standsorganisatie voor de werknemende Mid-	
	denstand
Katholieke Vereniging van Mijnbeambten	Heerlen
Kets, Ir. J.	Heerlen
Kleijnen H.A.J.	Horn
Koninklijke Nederlandse Papierfabriek N.V.	Roermond
Koninklijke Papierfabriek van Gelder Zn., N.V.	Maastricht
Kraaijeveld Drs. P.A.	Maastricht
Krijn F., pastoor	Heerlen
Laumans Fa. Gebr.	Asselt
Leith Dr. P.J.M.	Tegelen
Liefdezusters Carolus Borromeus	Maastricht
Limb. Economische Raad	Maastricht
Limburgse Kaarsenfabriek	Hasselt (B)
Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging	Maastricht
Limburgse Land- en Tuinbouwbond	's-Gravenhage
Limburgiapers	Roermond
Lousse Prof. E.	Roermond
Lücker M.H.J., aalmoezener	Blonden (B)
Maasgrind- en Zandexploitatie "Juliana"	Maastricht
Maastrichtse Broodfabriek	Urmond
Maastrichtse Spaarbank	Maastricht
Maastrichtse Verwarmingsindustrie	Maastricht
Maastrichtse Zinkwit Maatschappij	Eijsden
Maatman, Mr.Fr. P.I.	Heerlen
Mij. v.d. Griendts Landexploitatie N.V.	Griendtsveen
Mabi N.V.	Maastricht
Machinefabriek en IJzergieterij P. Konings	Swalmen
Maenen Jan	Heerlen
Maison Louis N.V.	Maastricht
Maussen W.H., N.V.	Maastricht
Meeuwen Jhr. Mr. P.C.M. van	Ulestraten
Melotte, Technisch Bureau	Maastricht
Mertens C.G.A.	Elerick
Mosa N.V. Porselein- en Tegelfabriek	Maastricht
Mous J.	Heerlen

Muisenbergh Mr. C.W.F.H. v.d.	Eygelshoven
Mulders W.P.A.	Heerlen
Nadaud Drs. R.M.C.	Maastricht
Neelen Dr. J.J.L.H.	Heerlen
Nedam, Garage	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V.	Maastricht
Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond	Heerlen
Nederlandse Patent- en Kristalsodafabriek	Rotterdam
Nieuwe Limburger De	Maastricht
Notenboom Drs. H.	Venlo
Notermans F.	Heerlen
Onderwijsstichting "St. Bernardinus"	Heerlen
Onland Mr. J.C.A.N.	Born
Ottenheijm C.	Maastricht
Palmen Mr. P.M.M.C.	Heerlen
Papierfabriek Gennep N.V.	Gennep
Papierfabriek Gebr. Thielens & Co.	Meerssen
PatersJezuïeten Z.E.	Maastricht
Paulussen Mr. H.G.J.H.	Heerlen
Peeters J.G.H.	Venlo
Pelzer Prof. L.H.	Roermond
Philips J.H.	Valkenburg
Pieters-Dortu N.V.	Maastricht
Pope's Draad- en Lampenfabriek N.V.	Venlo
Prot. Chr. Ver. van Beambten in het Mijnbedrijf	Heerlen
Prov. Limb. Electriciteits Maatschappij	Maastricht
Putzeist L., Cinema Royal	Maastricht
Receveur C.K.J.M.	Venlo
Regout Ir. Petrus	Maastricht
Roomans N.A.J.	Maastricht
R.K. Limburgse Middenstandsbond	Venlo
R.K. Schoolvereniging St. Antonius	Bleijerheide
R.K. Ver. Het Limburgse Groene Kruis	Sittard
Roovers Drs. J.H.	Maastricht
Rotterdamse Bank N.V.	Maastricht
Rottier Drs. A.C.J.	Heerlen
Sampermans Fa.	Maastricht
Sauter L.H.A.M., Dipl. Ing.	Beek
Schreinemacher Mr. L.R.	Maastricht
Schreurs Drs. J.J.G.	Valkenburg
Schure Drs. H.H.	Maastricht
Simons Ir. J.P.J.	Swalmen
Sleebe J.C.	Maastricht
St. Bernardinus College	Heerlen
St. Ignatius College	Amsterdam
St. Servatius Brouwerij	Maastricht
Speetjens Mr. Dr. Th.	Venlo
Spitz E.J.C.	Maastricht
Spijker- en Draadnagelfabriek N.V.	Maastricht
Stichting Bijzondere Sociale Zorg	Maastricht
Stokvis R.S. & Zn., N.V.	Maastricht
Suhr A.	Maastricht
Swinkels Ir. A.	Maastricht
Technisch Bureau Vromen N.V.	Brunssum
Teeuwen Paul N.V.	Tegelen
Twentsche Bank N.V.	Maastricht
Van Bergen Drs. Th.	Heerlen
Van Bommel M.J.B., pastoor	Maastricht
Van der Grinten Dr. P.	Venlo
Van de Wiel Mr. M.H.J.S.	Heerlen
Van Oppen E.H.	Maastricht
Verwayen H.B.	's-Gravenhage
Vesters H.	Maastricht
Vroom en Dreesmann N.V.	Heerlen
Vroom en Dreesmann N.V.	Maastricht

Wagemans J.M.J.	Roggel
Wagemans en van Tuinen N.V.	Maastricht
Waltmans Drs. H.	Maastricht
Westlandse Hypotheekbank N.V.	Maastricht
Wetzels Mr. Nic.J.	Kerkrade
Woe-Pen	Maastricht
Wolf en Hertzdahl	Maastricht
Wijnans Rob.	Maastricht
Zeepfabriek Hustinx N.V.	Maastricht
Zuid-Limburgse Waterleiding Mij. N.V.	Maastricht
Zusters Ursulinen, Eerwaarde	Sittard
Zwanikken Dr. W.A.C.	Maastricht

I N H O U D

Voorwoord door Prof. Mag. Dr C. van Gestel O. P. te
Leuven, bladzijde VII

Pater Dr Remigius Dieteren O. F. M. :
De Migratie in de Mijnstreek, 1900-1935, een sociaal-
historische studie, bladzijde 1

Jaarverslag 1958 van de Stichting Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg, bladzijde 233

